

TURAN
KAVİMLERİNİN
GÖÇ'Ü

Károly Czeglédy

Tercüme

Prof. Dr. Günay Karaağaç

TURAN
KÜLTÜR
VAKFI

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ/5

GİRİŞ/9

BİRİNCİ BÖLÜM

ASYA HUNLARININ BATIYA GÖÇLERİNİN ÖNCESİ/27

İKİNCİ BÖLÜM

AVRASYA BOZKIRLARININ ORTASINDAKİ ASİ HÜKÜMRANLIĞI/33

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

M.S.I.-IV.ASIRLAR ARASINDAKİ KANGKÜ TARİHİ/47

Kang'dan ve Göçerlerden Söz Eden İran Destanı/47

Kazak Bozkırı Halklarından Söz Eden Çin Kaynakları/56

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AVARLAR (UAR-HUNLAR) BATI TÜRKİSTAN'DA/61

Uar-Hunlar Doğu Türkistan'a Yerleşiyorlar/61

Uar-Hun Hakimiyeti Altındaki Soğdiya/69

Uar-Hun Elçileri Çin'de/71

Nünizmatik Bilgiler/72

BEŞİNCİ BÖLÜM

İRAN'IN DOĞU VE BATI SINIRLARINDA YAŞAYAN UAR-HUN

KAVİMLERİNİN TARİHİ/73

ALTINCI BÖLÜM

HEFTALİTLERİN ADLARIN ETRAFINDAKİLER KARIŞIKLIKLAR/85

Heftalitler ve Hiungnu-Hun Meselesi/85

Heftalit ve Avar (Uar-Hun) Meselesi/95

YEDİNCİ BÖLÜM

BOZKIRDA YENİ GÖÇLER/101

Heftalitler ve Hiungnu-Hun Meselesi/101

SEKİZİNCİ BÖLÜM

TÜRK KAĞANININ KRAL MAURİKİOS'A MEKTUBU/115

ARAŞTIRMANIN TARİHİ HAKKINDA/135

AÇIKLAMALAR/141

KRONOLOJİK TABLO/167

Kitap Hakkında

Macar bilgin **Károly Czeplédy**'nin bu eseri, 1969 yılında, "Nomád népek vándorlása - Napkelettől Napnyugatig" adıyla Budapeşte'de yayımlanmıştı. Geniş bir coğrafyada, uzun devirleri özet halinde konu edinen bu eser, 1983 yılında, **Peter B. Golden** tarafından, ("From East to West: the Age of Nomadic Migrations in Eurasia", Archivum Eurasiae Medii Aevi III, s.25-125.) adıyla İngilizceye aktarılmıştır.

Macarca aslından **Prof. Dr. Günay Karaağaç** tarafından Türkçeye tercüme edilen eser, tercümenin bittiği günlerde, Amerika'da yaşayan Macar dostumuz **Erdy Miklos**'tan, eserin 1983 yılında İngilizceye de tercüme edildiğini ve bu tercüme sırasında, **Károly Czeplédy**'nin izniyle, eserinin bazı bölümlerine müdahalelerde bulunulduğu öğrenilmiştir. Bunun üzerine, eseri İngilizceye aktaran **Peter B. Golden** ile temasa geçerek, bu tercüme nüshanın göndermesi rica edilmiş, kısa bir süre içinde, **P. B. Golden**, tercümeyle, başarı dilekleriyle birlikte göndermiştir. Bu yardımlarından dolayı, **Erdy Miklos**'a ve **Peter B. Golden**'e **Günay Karaağaç** teşekkürlerini sunar.

Kitabın dizgisi **Sorkun Dizgi**,
ofset baskısı ve mücellit işleri, **Kaptan Ofset**'te,
Kapak Tasarımı **Erol Cihangir**,
Tashihleri **Dr. H.Emel Aşa** tarafından
yapılmış, **Turan Kültür Vakfı**
tarafından 1999'da İstanbul'da neşredilmiştir.

Kitabın Milletlerarası Yayın Numarası

ISBN

975-7893-19-6

TURAN KÜLTÜR VAKFI

Uncular Caddesi, Ekşioğlu İşhanı No: 30/1

Tel: (0216) 333 22 98

Üsküdar - İstanbul

Önsöz

Bozkır halklarının göçü, Avrupalı çağdaşlarının düşüncesine göre, Avrupa'nın doğu kapısında, Ural dağları ile Hazar denizi arasında bir yerlerde başladı. Bu halkların ürkütücü orduları, İskitya sınırları ötesindeki bölgeden ileriye doğru yayılarak, Avrupa halkları üzerine yıkıcı bir kasırga gibi çöktü. Eski yazıcılar, İskitya'nın bu uzak "iç" bölgelerine dair herhangi bir bilgileri olmadığı için, bu tehlikeli göçerlerden efsanevî bir dille söz ettiler.

Grek-Latin kaynaklarında, efsanelerden çok, göçerlerin bu hareketlerinin ardındaki coğrafî ve tarihî gerçekliği arayan ilk tarih bilginlerinin işi hiç kolay olmadı. Bu alandaki yardım, XVIII. Yüzyıl boyunca, Çince kaynakların sağladığı bilgilerden geldi; geçen yüzyılın ortasından başlayarak, bir dizi başka doğu dilinin tanınmasıyla, gittikçe zenginleşen yeni veriler ortaya çıktı. Klasik yazarların şüphe ettiği, göçerlerin doğudan, Asya'dan Avrupa'nın doğu kapısını ve Volga'yı geçerek batıya ulaştıkları konusu, şimdi artık bilimsel bir gerçek durumuna gelmiştir. Ayrıca geniş otlakların dünyası olan bozkır kuşağının

Avrupa ile Asya'yı birbirine bağladığı ve Avrupa'da ortaya çıkan benzer halk göçlerinin Asya'nın bozkır bölgelerinde de gerçekleştiği, açıkça belirlenmiştir. XVIII. yüzyıl tarihçileri, iki kıtadaki halk göçlerinin birbirinden bağımsız gerçekleşmediğini, Avrupa'daki göçlerin, aslında Asya'da başlayan büyük hareketlerin son dalgaları olduğunu hissetmişler; Avrupa Hunlarının yanı sıra Asya Hunlarından, Avrupa Avarlarının yanı sıra da Asya Avarlarından söz etmeğe başlamışlardı.

Doğu ve batı göçerlerinin birbirleriyle bağlantılı olması ise, pek çok tarihî ve coğrafi problemi ortaya çıkardı. Bu problemlerin çözülmesi, Türk runik yazıtlarının çözüldüğü, hemen ardından İngiliz, Rus, Alman, Fransız ve Japon bilim heyetlerinin eskiden unutulup terkedilmiş diller ile umulmadık yeni tarihî kaynakları elde ettikleri ve bunun ardından, kaybedilmiş parlak bir medeniyetin ana çizgilerini açığa çıkarmağa başladıkları geçen yüzyılın sonlarında başladı. Bozkır tarihini araştıranlar bu yazıtların çözümlenmesiyle birlikte ve Aurel Stein, Paul Pelliot ve başkalarının Tarım havzası şehir yıkıntılarından getirdikleri bulguların yayımlanmasını, dinmez bir heyecanla beklediler.

Yeni bulunan kaynak malzemenin yayımlanması onlarca yıl sürdü. Bu arada, Sovyetler Birliği'nde daha yeni bir keşif çalışması başlatıldı. İkinci Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda, Aral gölü çevresinde ve bugünkü Semerkant bölgesinde, tarihten silinmiş iki İranî halkın, Harezmliler ve Soğdların edebî yadigarları ortaya çıktı. Ayrıca, Tacikistan bölgesindeki Baktriya diline ait yazılı bulguların derlenmesi ve çözülmesi çalışmaları halen sürmektedir. Sovyet ve Fransız arkeoloji heyetlerinin çalışmaları sırasında, bozkıra komşu bölgelerde elde edilen arkeolojik, antropolojik ve nüemizmatik bulgular, büyük ölçüde artmıştır.

Sonuçta, artık o kadar çok yeni bilgi toplanmıştır ki değişik kaynakları karşılaştırmamızın zamanı gelmiştir. Gerçekte ise,

bir ve aynı halk, bir ve aynı kavim birliği, aynı olay, belirli bir ticaret veya sefer yolu, vb. hakkındaki yazılı belgelerin arkeolojik, nümizmatik ve antropolojik sonuçlarını da mümkün olduğunca dikkate alarak araştırmaya kalkışmak, nefes kesici bir iş-tir.

Filolojik olarak da adlandırabileceğimiz bu karmaşık araştırma tarzı, bozkır halklarının sosyal hareketlerinin ve ekonomik ilişkilerinin daha yoğun bir araştırmaya doğru yönelmesinin ilk adımıdır. Benim bu çalışmam, bozkır tarihinin en yeni kaynaklarının filolojik incelemesiyle, bu vazgeçilmez tarihî ve coğrafi malzemeye dayanarak, bir gün bozkır hayatının gelişmesini bütün ayrıntılarıyla tasvir edecek olanlara hizmet sunmak amacını taşımaktadır. Çöllerin kumlarında ve Asya'nın diğer gizli köşelerinde elde edilen kaynaklara dayanarak, Avrasya bozkırlarında, bizden önce ne tür önemli problemlerin ortaya çıktığına işaret etmeğe çalışacağım. Göçer halkların gün doğusundan gün batısına doğru gerçekleşen göçlerinin, Asya Hunlarının göçüyle başlayan Hazarlar devrine kadar, yani M. Ö. II. yüzyıldan M. S. VI. yüzyıla kadar süren devresinden söz etmek istiyorum. Okuyucuyu, Avrasya bozkırları tarihinin bu geniş çağları hakkında, (başkalarının araştırmaları yanında kendiminkilere de dayanarak) en yeni bilimsel çalışmalarla bilgilendirmek, Hunları ve Avarları Karpat havzasına götüren yola yeni bir ışık tutmak istiyorum. Bu geniş devrenin daha sonraki bölümü, Hazar devletinin ortaya çıkışına yol açmıştır. Hazar devletinin oluşumuyla ve Hazarlara komşu olan topraklarda Macarların ortaya çıkışıyla, bozkırın tarihinde yeni bir devir başlar.

[Bu satırların yazarı, her şeyden önce, göçer araştırmalarının Budapeşte ekolünü kuran ve kaynakları dil ve eleştiri temelinde dayalı çağdaş yöntemle inceleyen akademisyen Lajos Ligeti'ye şükran borçludur. Onun çalışmaları olmadan, çağdaş ve

bütünlük taşıyan bir bozkır tarihi araştırması, bugün zor mümkün olurdu. Eserin tamamlanması için verdiği tavsiyeler nedeniyle kendisine teşekkür ederim. Bu küçük cildin hazırlık malzemesinin derlenmesinde Ilona Kovrig, değerli yardımlarda bulundu; ona içten teşekkürlerimi sunarım.]*

* Bu paragraf İngilizce tercüme alınmamıştır.

Giriş

Avrupa ile Asya arasındaki doğal sınırı, Ural dağlık bölgesi ile Ural ırmağı oluşturur. Ural dağlarının 1500 kilometreden daha uzun olan dizisi ise, hiç bir yerinde, dağların iki yanında oturan halklar için aşılamayan bir engel ortaya çıkarmaz. Dalga dalga ortaya çıkan halk hareketleri, Uralların üzerinden kesintisiz sürmüştür. Bu göçlerin yavaşlığının ve nispeten sınırlı ölçülerde oluşunun sebebi, Ural dağlarının, Avrasya kıtasının daha kuzey bölgelerini de içine alan ormanlıklara kadar yayılmasıyla, ormanlık bölgenin balıkçı, avcı ve toplayıcı hayat tarzını sürdüren halklarının yer değiştirmelerinin genellikle çok uzun bir zaman dilimini gerektirmektedir.

Ormanlık bölgeye, hem Avrupa'da ve hem de Güneybatı Sibirya'da geçici bir maki kuşağı katılır; güneyde ise, açık ve otlarla kaplı bozkırlar, Macaristan'daki Nagyalföld'den bütün Moğolistan'a ve Çin seddine kadar uzanır.

Ukrayna'nın bütün güney bölgesi, Don ve Volga arasındaki düzlük, kuzeyde Saratov ve Kuybişev'e kadar uzanan bölge, güneyde ise Don'un aşağı kısmı, Volga ve Kafkaslar tarafından kesilen büyük saha, bu açık ve otlulu bozkıra aittir. Don'un yukarı havzasının çevresi, ağaçlık bozkır kuşağındadır ve daha doğuya

doğru Volga, Kama'nın aşağı havzası ve Byelaya ırmağı arasındaki bölgede de ağaçlıklar ve ormanlar yer alır. Volga'nın aşağı havzasından doğuya doğru heybetli şekilde yayılan Kazak bozkırları, Avrupa'nın açık ve otlulu bozkırlarının Asya'daki uzantısını oluşturur ve tam olarak Altay bölgesine kadar uzanır. Kazak bozkırlarını, güneyde Hazar denizi, daha ileride Aral ve Balkaş gölleriyle Sir Derya ve Amu Derya çevresinde ve bugünkü Türkmen bölgesinin büyük kısmında, otlulu ve kumlu düzlükler izler.

Altay ve Tanrı dağları arasındaki Çungarya kapısı, Kazak bozkırlarını, büyük kısmını kuzeydeki Gobi çölünün kapladığı Moğol bozkırlarına bağlar. Çölün güney sınırında, Çin'in kuzeybatı yöresinde, Sarı ırmağın büyük kıvrım bölgesinde ve onun batısında yer alan Naşan dağları eteklerinde ise, göçer hayat tarzına elverişli ovalık bölgeler yer alır¹.

Bozkır sakinleri için, sadece büyük ırmaklardan geçmek, ciddi; fakat üstesinden gelebildikleri güçlükler doğurduğundan, açık ve otlulu bozkırlarda, genellikle çok kısa aralıklarla, büyük ölçeklerde halk göçleri oldu; Türk ve Moğol kavimlerin birliğinin altın çağında ise, bütün Avrasya bozkırları, tek ve büyük bir göçer imparatorluğunun etkisi altına girdi.

Kaynaklarımıza göre, bozkırların önemli bölümünü elinde tutmuş olan ilk büyük göçer halk, Hint-Avrupalıların *Trak-Frik* grubuna bağlı olan ve Güneydoğu Avrupa'da yaşayan *Kimmer* halkıydı (M. Ö. XII-VIII. asırlar). Kimmerlerden sonra yine Avrupalı; fakat İranî gruba bağlı olan ve yerleşim alanları, Kazak bozkırlarının batı ve orta bölümünde, Aral'dan ve Sir Derya'dan kuzeye doğru olan bölgelere de yayılan İskitler, bozkır-

¹ L. Ligeti, "Az uráli magyar őshaza", *A magyarország őstörténete*. Yay. L. Ligeti, Budapeşte, 1949. s.36-39. (Göçer tarihi açısından ormanlık bozkırın önemi hakkında); L. Ligeti, *Ismeretlen Belső Ázsia*, Budapeşte, 1937 (bozkır halkları tarihinin İç Asya'daki arka planı hakkında); L. Sz. Berg, *Éghajlat és élet*, çev. D. Kiss, Budapeşte, 1953.

ların batıda, Avrupa'da yer alan bölümünü ele geçirdiler (M. Ö. VIII-III. asırlar). Daha doğuda, Pamir vadilerinde ve Tiyeşan çevresinde, İskitler ve daha sonraki dönemlerde, İranî dilli göçer kavimlerden olan Sakalar oturdular; başka kavimler ise, uzak kuzeydoğuya, Altay ve Sayan dağları çevresinde bulunan Güneybatı Sibirya'nın çalılık bozkırlarına göçtüler. Avrasya bozkırlarının İranî göçer sakinlerinin topluluk adı, Greklerde *İskit* (*skit*) Farslarda ise *Saka* (*saka*) idi. Kuzeybatı Çin'in komşuluğundaki bozkır bölgesinin güneydoğu sınırları, M. Ö.II.asır boyunca, Hint-Avrupalı olup da İranî dil konuşmayan Toharların elindeydi. Bozkırların Karpatlar ile Sir Derya arasındaki bölümünde, M. Ö. III. yüzyılda, İskit kavim grupları arasında yer alan *Sarmatlar* ortaya çıktı. Bu tarihten başlayarak, M. S. IV. yüzyıl ortalarına kadar, eski İskit ülkesinde, yani bozkırın batı ve orta kısmında, Sarmatlar yönetimi ellerinde tuttular. Bu büyük sahanın doğu kısmı, önce *Aors*, daha sonra ise M. S. 30'dan başlayarak Aorsların içinden çıkmış bir kavim olan *Alanların* yönetiminde kaldı. Nihayet M. S. 370'lerde, İranî dilli göçer halkların bozkırlardaki hakimiyetine kesin olarak son veren, Avrupa'daki kavimler göçünü başlatan ve dünya tarihi açısından büyük önem taşıyan Hun akınları, doğudan, Alan kavimlerine ulaştı ².

² A. P. Okladnikov-V. I. Junkov, *İstoriya Sibiri*, Leningrad, 1968; S. V. Kiselev, *Drevnyaya istoriya Yuznoy Sibiri*, Moskova-Leningrad, 1949; K. Jettmar, ("Mittelasiens und Sibirien in vortürkischer Zeit", *Handbuch der Orientalistik* I. c. . ; (Geschichte Mittelasien) Leiden-Köln, 1966; R. N. Frye, *The Heritage of Persia*, London, 1962, 71-72. , 265. s. (Kimmerler hakkında); J. Harmatta, "Le probleme Cimmerien", *Archeologiai Értésítő* 1946-1948, 79-132; J. Harmatta, "Kimmerek és szkíták", *Antik Tanyulmányok* 73 (1966), s.107-116. ; H. Kothe, "Die Herkunft der kimmerischen Reiter", *Klio* 41 (1963), s.5-37. ; S. I. Rudenko, *Kul'tura naseleniya Central'nogo Altaya v skifskoe vremya*, Moskova-Leningrad, 1960; J. Harmatta, *Förrástanulmányok Heredotosz Skythikájához*, Budapeşte, 1941; A. P. Smirnov, *Skify*, Moskova 1966; J. Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, Budapeşte, 1950; K. F. Smirnov, *Savromati*, Moskova, 1964; S. A. Pletneva, *Ot kočeviy k gorodam (Saltovo-mayaskaya kul'tura)*, Moskova, 1967; L. P. Laşuk, "İstoričeskaya struktura sotsial'nix organizmov srednevekovix kočevnikov". *Sovetskaya Etnografiya* 1967 IV, s.25-39.

Hunların dramatik hareketlerinin Avrupa'daki geniş rolü, ancak bir yüzyıl (M. S. 370-470) sürdü; korkunç akınlarının hatırası ise, Bizans ve batılı tarih yazıcılarının düşünce dünyalarını yüzyıllarca meşgul etti. Böylece, VI. asrın ortalarında, daha yeni bir göçer halk olan, Avarlar, İskit ülkesinden Avrupa'ya ulaştığı zaman, batılı din adamları bize *Hun* adını ulaştırdılar; fakat üç yüzyıl geçtikten sonra, IX. Yüzyılda, Avar imparatorluğunun dağılmasından sonra Doğu Avrupa'da ortaya çıkan Macarlara da "Hun" dediler. Bir buçuk yüzyıl daha geçtikten sonra, bu devrin göçer Macarları, Hıristiyanlığı kabul ettiler; onların çocuklarından birçoğu, rahiplik abasını giydiler. Batılı keşişlerin, Macaristan'da geçen yüzyılda sık sık dile getirilen, Macarların da İskityalı veya "İskit" Hunlarından oldukları görüşü egemen oldu. Böylece Macarların yurt tutuşu, Attila ile Avarlarınkinden sonra, Hunların Avrupa'da üçüncü yurt tutuşları olmuştu. Daha XVI. Yüzyılda, Macarların, Urallar çevresinde yaşayan Vogullar ve Ostyaklarla dil akrabalıklarının ortaya çıkmasına karşılık, XVIII. yüzyıl sonundaki Macar dilcileri, Fin-Ogur dil ailesinin ayrı kollarının ortak köklerini, müstakil dalların birbirleriyle olan bağıntılarını ayrıntılarıyla açıklayarak, zorlayıcı ve kesin bir şekilde ispatladılar. Macaristan'da ise, Macarların atalarının İskitya Hunları arasında çıktıkları ve bilimsel açıdan aydınlatılması uzun bir zamanı gerektirecek olan Macarların Hun kökenli oldukları şeklindeki orta çağ görüşü, XIX. yüzyıl sonuna kadar hakim oldu.

Volga çevresindeki çalılık bozkırda yaşayan Macarlar, belgelerin gösterdiğine göre, Hunların batıya çekilişlerinde bir rol oynamadı; çünkü açık bozkırlara yönelen hareket, M. S. 370'te henüz gerçekleşmemişti. Buna karşılık, Macarların, Hun imparatorluğunun çöküşünden sonra, M. S. 463 civarında Avrupa'ya ulaşan On-Ogurlar ile ilgileri vardı. Macarların pek çok Avrupalı halkın dilinde *On-Ogur* adını alışını burada aramamız gere-

kir³. On-Ogurların ve bütün Ogur halklarının Avrupa'ya ulaşması, bozkırlar tarihinin yeni bir çağını başlatır. Bu olayla birlikte, beş yüzyıldan fazla süren Hun tarihi, Asya'da da Avrupa'da da kesin şekilde sona erer. Çin'in kuzey sınırında, M. S. V. yüzyıl boyunca da yeni hanedanlar kurabilen Asya Hunları, başka halklarla birleşerek daha küçük devletler kurdular ve kuzey Çin sınır bölgesinin Hun asıllı olmayan nüfusu içinde eridiler. On-Ogur göçlerinin arkasında, daha sonraki Hunların Çin sınırında gerçekleştirdikleri savaşlar değil, Gobi çölünün batı sınırında, Avarların yönetici rolü oynadıkları yeni ve büyük İç-Asya kavimler birliğinde ortaya çıkan olaylar yatar.

Hun göçlerinin ve bu göçleri izleyen olayların derinlemesine gözden geçirilmesi, eski Macar tarihi açısından, önem taşır; çünkü Macarlığın bozkır tarihiyle olan ilişkisinin arkasında bu olaylar vardır. Bu işle uzun süredir ilgilenen uluslar arası çalışmalar, bu büyük halk göçlerinin tarihinin yalnız Avrupa'daki bölümünü, ayrıntılı bir şekilde tanımaktadır. Kısmen Kazak bozkırlarında, kısmen de bozkırların doğu, İç-Asya kısmında daha önce ortaya çıkan olaylar hakkında, elimizde, ancak çok azı bilinen ve şimdiye kadar, yeterli şekilde eleştiri süzgecinden geçirilmemiş ve birleştirilmemiş veriler bulunmaktadır. Bu eserin başlıca amacı, tam olarak, bozkırları konu edinen yazılı kaynaklardaki bilgilerin eleştirici bir şekilde gözden geçirilmesi, yani Hun, On-Ogur, Savir ve Avarların göç şartlarının açıklanması ve araştırmalar için kullanılabilir hale sokulan verilere değişik gözle bakılarak bu göçlerin izlenmesidir.

Hunların batıya göçleri ve Avrupa'daki rolleri, beş yüzyıldan fazla sürmüş olan Hun tarihinin bitirici hareketleriydi. M. S.

³ Gy. Nemeth, *A honfoglaló magyarság kiatakulása*. Budapeşte 1939 (Göçerlerin Kabile Teşkilatı ve Macarlarla Göçer Halklar Arasındaki Bağlar Hakkında .Slav dillerinde ve bazı dillerinin büyük kısmında *Onogur* adından doğan Macar adı: Slav. **Ongrin*, rusça. *Venger*, Grek-Latin dillerinde *Ungri*, fransızca. *Ungar*. Slav dillerinde *Hongrois*).

370'lerden önceki Hun tarihi hakkında, ayrıntılı olarak, sadece, onlara *Hiung-nu* adını veren Çinliler bilgi verir. Hunların İç-Asya'da, Gobi çölünün kuzey ve güney sınırlarında imparatorluklar kurmaları, M. Ö. III. yüzyıl boyunca hep sürmüştür. Bu tarihlerden sonra akınlarının yönü, bir bölümüyle güneye, Çin'e, diğer bölümüyle Çin'in kuzeybatı sınırında ve Tanrı dağları bölgesinde oturan halklara çevrilmiştir. Çin tarih yazıcıları, Hiung-nulara karşı yapılan savunma savaşları hakkında ayrıntılı kayıtlar tuttular. Tarihçiler Hiung-nuların, Moğol bozkırlarından hareket ederek, çeşitli vesilelerle, bozkırların, batıya düşen güneybatı Sibirya'daki kısımlarını ele geçirmeyi denediklerini de zikrederler. Çin tarihinin kaynakları, ve bütün ürünleriyle birlikte Çin kültürü, misyonerlerin çalışmaları sonucu XVIII.yy. Avrupa'sında artık biliniyordu. Bu kaynaklar, Çin kaynaklarının Hiung-nularında veya Asya Hunlarında Macarların atalarını keşfetmenin umulduğu yer olan Macaristan'daki kadar bir ilgiyi, hiç bir yerde uyandırmamıştı.

Beş yüzyıl (M. S. 350'ye) kadar İç-Asya ve Kazak bozkırlarının tarihî coğrafyasını belirleyen Asya'daki büyük Hun istilasısı, M. Ö. 174'lerde ortaya çıktı ve Çin'in kuzeybatı komşusu olan *Tohar*lara yöneldi. Toharlar, Hun akınlarının önünden kaçarak batıya, Tanrı dağları bölgesine ilerlediler ve Saka kavimlerini tebarları arasına katarak, M. Ö. 129'da Sir Derya ve Amu Derya'yı geçerek Soğdiya ve Baktriya'yı ele geçirdiler. Bugünkü Buhara ve Semerkant çevresinde ve Zerefşan ırmağı vadisinde yaşayan Soğdlar ve onların güneyinde, Kuzey Afganistan ve Amu Derya çevresinde yaşayan Baktriyalılar, Tohar istilasından önce, Büyük İskender'in Hindistan seferi sırasında doğu bölgelerine yerleşmiş bulunan Grek krallarının idaresi altında idiler. Tohar istilasından sonra, Afganistan'ın kuzeydoğu bölümünde, istilacı göçerler ve *Kuşan* hanedanı, hakimiyeti ele geçirdi. Kuşanlar, İran ve Hindistan arasındaki bölgede, M. S. III.

yüzyıla kadar hüküm sürdüler. Toharların Soğdiya ve Baktriya'daki istila ve rollerini, Avrupa'daki Grekler de dikkatle izlediler; bu nedenle, istilanın ayrıntıları üstüne Grek tarih yazıcıları da bunun sonucunda da bilgi aktarır.

Ne yazık ki Çin ve Grek kaynakları, Toharların Baktriya'ya göçleriyle ilgili olan aynı halkları aynı adla anmazlar; bunun sonucunda da iki kaynak (Çin ve Grek) grubunun bilgilerinin birleştirilmesi ve kullanılması, olağanüstü güçlüklerle karşılaşır.

Bu eserin ilk bölümleri, önemli bir kısmı çözülemez durumda olan bu soruları ele almaktadır ve eserin egemen düşüncesi, zikredilen halk hareketlerinin son safhasında, göçerlerin Soğdiya ve Baktriya'ya yerleşmelerinde, Toharlar ve Sakalar dışında, çok önemli, hatta bir süre baş rol oynayan *Asi* halkını da konu edinmektedir. Asiler, Çinlilerin *Kangkü* adıyla zikrettikleri, Sir Derya'nın orta yatağının, kuzeyinde Kazak bozkırlarının güney sınırında Çu vadisinde yer alan ülkenin sakinleriydi.

Asiler ise, sadece *Kangkü*'nün güneyine, Baktriya yönüne değil, M. S. I. Asrın ortalarında batıya, Volga ve Kafkaslar yönüne de yayılmışlardı. Batıya yönelen istilalar sonucu, *Asi* adına, daha sonraları Kafkaslar bölgesinde yaşayan Alanlarda da rastlıyoruz. Aynı ad, daha sonra *As*, Macarcada ise *Yas* şekliyle ortaya çıkar. Asların bazı grupları, orta çağ boyunca tarihî kaynaklarında sık sık ortaya çıktıkları Macarların ülkesine de ulaştılar; buradaki coğrafi adlar, Asların yerleşim bölgelerini göstermektedir. Macaristan'daki Yasların, bundan iki yüzyıl öncesine kadar eski Alanların diline çok yakın olan bir İranî dille konuştuklarını gösteren kısa bir Yas-Latin söz dizininin Macaristan'da ortaya çıkışı ise, ancak bir kaç yıllıktır.

Kazak bozkırlarının M. Ö. II. - M. S. IV. yüzyıllardaki tarihinden bilgi sunan *Kangkü* ile ilgili Çince ve Farsça veriler, bi-

ricik kaynaklarımızdır. Bu kaynaklardan biliyoruz ki M. S. 350 öncesinde, Gobi çölünün çevresinde yaşayan Hiungnular, iki vesileyle Kangkü bölgesine yönelmişlerdir. Önce M. Ö. 43 ve 36 arasında, Doğu Kangkü’de kısa ömürlü bir imparatorluk kurduklarında; ikincisinde ise, M. S. 91’de İç-Asya’dan batıya göç eden Hunlar, tekrar Kazak bozkırlarının güney kısmında Çinlilerin görüş alanından uzaklaştıkları zaman. M. S. 370’lerde Avrupa’ya ulaşan Hunlar, M. S. 91’de, Kazak bozkırlarında ve çevre bölgelerde yerleşmiş Hunların torunlarıydı.

Kazak bozkırlarındaki Hunları, M. S. 350’lerde doğudan gelen bir saldırı, daha zorladı. Bu halk hareketleri de, sadece Hun tarihinin değil; fakat bütün bozkır tarihinin en karmaşık olayları içinde yer alır. Burada, çözülmemiş bir dizi soru, çözüm beklemektedir. Bunlardan en önemlileri şu biçimde sıralanabilir: Hunlara Kazak bozkırlarını terkettiren halk, hangi halktır ve M. S. 350’lerde ve sonraki yıllarda, bozkırın güneyinde, Soğdiya ve Baktriya’da neler olmuştur? Kaynaklarımızın güneyde de göçer bir halkın istilasına işaret etmelerine rağmen; şimdiye kadar ne saldıran kavimlerin kaynağını, ne de saldırıdan sonra meydana gelen olayların zaman sırasını uygun şekilde açıklamak mümkün olmuştur. Aslında, durum, genellikle ortaya konulduğu kadar belirsiz değildir. Bu eserin diğer bölümleri, bilinen eski ve yeni kaynaklardan çıkarılmış bilgilere, sikke ve yer adlarından sağlanmış olan verilerin eş değerli tanıklığına dayanarak, M. S. 350’lerde Altaylar tarafından Kazak bozkırları yoluyla Avrupa’ya ulaşarak burada yaşayan Hunları göçe zorlayan *Uar* ve *Hun* kavim gruplarından oluşan kavimler birliği üstüne açıklamalar getirmeyi denemektedir. Avar-Hunlar ise, Hunları, Avrupa’ya kadar izlemişler; Kazak bozkırlarından güneye, Sir Derya ve Amu Derya üzerinden Soğdiya’ya ve kuzeydoğu Afganistan’a yönelerek, Kidarit hanedanını deviren Kuşanları sıkıştırmışlardır. Çevre halkların yazılı kaynakları, bu tarihten iti-

baren onları, burada, Kuzeydoğu Toharistan'daki yeni vatanlarında *Uar* veya *Hun* (*Çon, Hyon*) adıyla anarlar. 467'den sonra, Farslar Batı Afganistan'daki Kidarit hakimiyetini tamamen yıktıkları zaman, Avar-Hunları da yeni bir hanedanın, *Heftal*-lerin hükümranlığı altına girdiler. 467'den 557'ye, Avar-Hun imparatorluğunun varlığının sonuna kadar, kaynaklarımız, Avar-Hunları *Heftalit* adıyla zikrederler.

Çevre halkların yazılı belgelerinin, Toharistan'da yerleşmiş Uar-Hunların "*Hun*" adını, Çince *Hiungnu* ile Batı dillerindeki *Hun* arasında yer alan ve şimdiye kadar yalnız tahmin edilen, bu aynı adın iki şeklinin ortak kökenli olduklarını kesin olarak kanıtlayan şekillerle ölümsüzleştirmiş olmaları, bozkırların tarihi açısından çok önemlidir.

Çin ve Bizans kaynaklarını birleştirerek, Uar-Hun kavim birliğinin kaynağına daha da yaklaşabiliyoruz. Bir başka Çince kaynak da, 350'lerde Baktriya'ya giren *Uar-Hunları*, *Juan-Juan* diye adlandırır. Biliyoruz ki, Juan-Juan, Hiungnular ve Siyenpilerden sonra, M. S. IV. yüzyıl boyunca Gobi çölü çevresinde, bozkırın İç-Asya bölümünde hakimiyeti ele geçiren o büyük kavimler birliğinin Çince adıdır ve bu kavimlerin tarihini, Çin kaynakları ayrıntılı olarak bildirmişlerdir. Buna karşılık, Bizanslıların, Juan-Juan tarihinin son olaylarıyla daha geç tanışmaları, bozkırların tarihi açısından çok önemlidir. Bizanslılar, büyük İç-Asya halkının Avrupa'ya göç eden gruplarını, *Avar* olarak adlandırır; fakat Bizanslıların tekrarlanmış ve açık bilgilerine göre, Avrupa'ya ulaşan Avarların da, yukarıda anılan İç-Asyalı Juan-Juanlar gibi, *Uar* (Avar) ve *Hun* (Chunni, Çon) adını kullanan iki büyük kavim grubu vardı.

Kısacası, Asyalı Hun kavimleri, Hiungnu imparatorluğunun yıkılışından sonra hiçbir iz bırakmaksızın yok olmadılar. Yukarıda aktarıldığı gibi, bazı kavim grupları, Kazak bozkırlarında M.

S. I. yüzyılın sonundan 350'ye kadar yaşadılar, ardından Avrupa'ya yöneldiler;geriye kalan diğer kavimler ise, Moğolistan'ın yeni ve büyük kavimler birliği olan Juan-Juanların (Avar-Hunların) birliğinde eridiler ve Avar kavimleri yanında ikinci ve önemli bir kavim grubunu oluşturdular.

Asya'dan Avrupa'ya yönelen Hun ve diğer halk göçlerinin bazı evrelerinin bir bütünlük içinde ele alınmasının, ancak, Kazak bozkırlarının söz konusu devirlerdeki tarihî coğrafyasının, - en azından ana çizgileriyle-, başarıyla özetlendiğinde mümkün olabilmesi, Hun tarihinin bir başka önemli konusudur.

Çözümü için birçok uluslararası araştırmanın değerli sonuçlarının katkıda bulunduğu bu konu ise, gerçekleştirilen bu ön çalışmalardan sonra da sürekli emek vermeyi gerektirmektedir. *Kangkü* adının devirler boyunca önemli anlam değişimlerine uğraması, bu konuda temel güçlüğü oluşturmaktadır; nitekim, Kangkü ülkesi, Farsça ve Çince eski verilerden öğrendiğimize göre, Sir Derya'nın kuzeyinde, Güney Kazakistan'daydı. VII. yüzyıl Çin kaynakları ise, aynı adı, Sir Derya'nın güneyinde uzanan Soğdiya'ya bağlarlar ve VI. yüzyılda, Soğdların da *Kang* adını bu değişmiş anlamıyla kullandıklarına dair verilerimiz bulunmaktadır. Tohar göçüyle ilgili veriler, anlam değişikliğinin sebebini açıklamaktadır; bunlara göre, Kangkü halkı olan Asiler, Toharların batıya göçleri sırasında, M. Ö. 129'da, hakiyetlerini Sir Derya'dan güneye doğru yaydılar. Ancak bu devirde, Soğdiya ve Toharlar da, Asilerin hükümranlığı altına girdiler. Kangkü adının anlamında bu devirde görülen değişikliğin dikkate alınmaması ve Kangkü ile ilgili bütün verilerin Soğdiya ile ilişkilendirilmesinin bir sonucu da, Sir Derya'nın kuzeyinde bulunan eski Kangkü ile ilgili en değerli verilerimizin, yapılan araştırmalar için uzun süre karanlıkta kalması olmuştur; buna karşılık Sir Derya'nın kuzeyinde yaşayan Asilerin Kangkü böl-

gesiyle olan ilişkileriyle ilgili veriler de, Kangkü ve Soğdiya'nın zaman içindeki sınırları belirlenmeden birleştirilmeleri yüzünden tam bir açıklığa kavuşmamıştır. Böylece, Kangkü ve Soğdiya'nın yanlış bir şekilde birleştirilmesi, Tohar göçü sırasında Soğdiya ve Toharistan'da, daha sonraları ise Kafkasya'da ortaya çıkan Yasların ortak kaynağını açıkça anlatan bu bilgilerin tam ve kesin bir şekilde değerlendirilmesini engellemiştir. Eski Kangkü ve Soğdiya ile ilgili verilerin ayrılması durumunda, verilerin zaman sırasına göre dizilmesinin ve coğrafî sınırların açıklanması fazla bir güçlükle karşılaşmaz ve bunun sonucunda, Güney Kazakistan'ın M. Ö. II. ve M. S. IV. yüzyıllar arasındaki tarihî coğrafyasının ana çizgileri de açıkça ortaya çıkmış olur.

M. S. 350'den sonra, Hunların Kazak bozkırlarının güney kısmından Avrupa'ya, Avar-Hunların ise, Kuzeydoğu Afganistan'a gitmelerinin ardından, Avrasya bozkırlarının orta bölgesinde yeni bir durum ortaya çıkmıştır. Kangkü, bağımsız bir ülke kimliğini bu devirden sonra tamamen yitirmiş ve topraklarını, yani Kazak bozkırlarının güney kısımlarını, daha önce Kazak bozkırlarının kuzey kısmında, İrtiş ırmağı çevresinde yaşayan *Tingling* kavimleri işgal ettiler. İrtiş çevresindeki kavimler ise, büyük *Tingling* kavimler birliğinin sadece batı kolunu oluşturuyorlardı. Çin kaynaklarına göre, *Tingling*lerin yönetici kavmi, *Hiungnuların* kuzey komşusu olarak, kuzey Moğolistan'da yaşıyorlardı. Daha sonra Çinliler, *Tingling*leri üç gruba ayırdılar: İrtiş çevresinde yaşayan Batı *Tingling* kolu, M. S. 350'den sonra güneye yayıldı ve Avrupa'ya doğru ilerleyen *Hiungnuların* (Hunlar) Kazak bozkırlarının güney bölgesindeki topraklarını işgal etti. Kuzey *Tingling* kolu, Baykal gölünden güneye, güneybatıya ve güneydoğuya uzanan büyük bölgeyi sahiplendi. Üçüncü kolu oluşturan Güney *Tingling* kolu, Gobi çölü üzerinden Sarı ırmak çevresine, Çin'in kuzey sınırına göç etti. Bu de-

viriden, yani M. S. IV. yüzyıldan itibaren ise, Tingling adı, Çince kaynaklarda yavaş yavaş kaybolur ve yerine, aynı kavimler için kullanılan *Ti-li* (çağdaş telaffuzu ile: **Tiglig*, **Tegreg*), daha sonra *Tie-lö* (**Tillig*, **Tereg*) adı ortaya çıkar. Güney Tingling kavimleri, kaynaklarda, *Kao-kü Tingling*, yani Çince “yüksek arabalı Tingling” veya kısaca *Kao-kü* “yüksek araba” adını da taşırlar. Kaokü adı ise, Çince *Tilik* yerine yeni bir adlandırma olduğu için, *Tingling*, *Tili* (**Tiglig*) ve *Kaokü* adlarının, en azından, tek bir kavim grubuyla, aynı halkla ilgili olduğu çok açıktır.

Tielölerin (Tinglinglerin) M. S. 350 civarında güneye göç etmelerinin, Avar-Hunlarla sürdürdükleri herhangi ortak bir saldırı sonucunda gerçekleştiğini doğrulayan verilere sahip değiliz; ancak kaynaklarımızdan, Kazak bozkırlarının güney kısmına, Sir Derya'nın kuzey komşuluğuna geçen Tielö (Tingling) kavimlerinin, M. S. 350 civarında Avrupa'ya yürüyen Hiungnuların bir zamanki konaklama yerlerini işgal ettiklerini ve tam 460'lara kadar, bu toprakları ellerinde tuttuklarını çıkarabiliyoruz. Tielö (Tingling) kavimlerinin bir kısmı, 460 civarında Kazak bozkırlarının güney kısmından batıya, Karadeniz ve Kafkasya yakınlarına göç ettiler ve burada Bizanslıların etkinlik alanına girdiler. Grek kaynaklarından Batı Tielö grubunun adını da öğrenmekteyiz. Bu ad, pek çok kaynağın ortak tanıklığına göre *Ogur* idi.

Bu durumda, M. S. 350'lerde Kazak bozkırlarının güney kısmına yerleşenler, Tielö (Tingling) kavimleri, yani Ogurlar idi. Onogurların sonraki yıllarda yer sarsıntıları nedeniyle yıkılan ve Soğd adını da taşıyan Beketh şehri, burada, Sir Derya yakınında, Soğd iskan sahasının kuzey ucundaydı.

M. S. 460 civarında, Gobi çölünün çevresinde oturan Juan-Juanların yeni saldırıları, Tiyenşan çevresinden batıya yönelen

ikinci bir halk göçünü başlattı. Yuan-Yuanların (Avarlar, Uar-Hunlar) batı yönünde gerçekleşen bu ikinci akınlarının bazılarında, Çin kaynakları dışında Bizanslılar da söz ederler. Bu iki kaynaklar grubundan çıkan sonuca göre, Gobi çölü çevresinden başlayan Juan-Juan saldırısı, önce, yerleşim bölgelerini Batı Tanrı dağları ve İli ırmağı çevresinde aramamız gereken Savirlere ulaşmıştır. Savirler, batıya, Ogur kavimlerinin bir kısmını sürmeyi başardıkları Kazak bozkırlarına yönelmeye zorlandılar. Ogur kavimleri daha batıya ilerlediler ve Volga'yı geçerek Karadeniz çevresindeki bozkırlara, Avrupa Hun imparatorluğunun daha önceki merkez bölgesine indiler. Avrupa'ya ulaşmaları, Attila'nın ölümünden (453) sonra, Avrupa Hun imparatorluğunun yıkılış devrinde, 463'lerde gerçekleşti. Avrupa dillerinin büyük kısmında Macarlara kendi adlarını veren Onogurlar da, Ogur kavimleri arasında Avrupa'ya geldiler.

Savirler ise, Ogurların ardından, ancak 506'larda, daha batıya, Avrupa'ya, Kafkasya'nın kuzeyindeki bozkırlara doğru ilerlediler. Bu tarihten başlayarak, 558'e kadar Savirler, Kafkasya çevresinin hakimiyetini ellerinde tuttular. Bazı verilere göre Ogur kavimleri arasına giren *Barsilleri* de, kaynaklarımız, Savirler ve Ogurlarla birlikte anarlar.

Savirlerin çekilmelerinden (M. S. 506) sonra, Kazak bozkırlarının güney sınırında, bir zamanların Kangkü bölgesinde, Kangkü'nün çağdaş İranî dilli kavimlerine bağlanabilecek olan *Choalit*'ler halkı, yeniden bir devlet kurdular. Sir Derya'nın orta ve aşağı yatağı kıyısındaki Choalit şehirleri, buradan kuzeye uzanabilmeleri, bozkırlara olan yakınlıkları ve ticaret şehirleri olma özellikleriyle, sürekli olarak, şehirlerde oturan İranlılar ile bozkırlardaki göçerlerin (önce Hunlar, sonra Ogurlar, daha sonra ise Türk kavimleri) temas ve karışmalarını sağladılar. İslamiyetin doğu seferleri sırasında, VIII. yüzyılda, bu şehirlerin İran-

lı-Türk sakinleri de İslamı kabul etti. Bu devirden başlayarak, eski Choalit şehirleri, İslamın sınır şehirleri ve bozkırlardaki İslama davetin merkezleri haline geldiler. Daha sonra, X. yüzyılda, Arap coğrafya yazarları, İslam seferlerinden sonra siyasal bağımsızlığını hiçbir zaman tekrar kazanamayan *Choalit* halkını *Hvalis / Halis* adıyla anarlar. Bu değişim, zamanın gelişmiş ticaret şehirlerinin yaşantısını olumsuz etkiledi; bu yüzden, bu şehirlerin sakinlerinin bir bölümü, göçebe değneğini ele alarak göç etmeyi daha uygun gördüler. Halisler, yani Macarca adlarıyla *Kalizler*, X. yüzyıl boyunca, Doğu Avrupa'nın değişik noktalarında küçük büyük gruplar halinde ortaya çıktılar; göç eden Kalizlerin eski mesleklerini yeni vatanlarında da sürdürdüklerine dair elimizde pek çok verimiz vardır. Sir Derya kıyısındaki sınır kalelerinin sakinleri olarak, hem iyi birer asker hem de iyi birer tüccar idiler. Bu nedenle, Güneybatı Sibirya'daki ticaret yaşamı, eskiden beri onların elindeydi. Kalizler, bozkırda ilerleyen, bozkıra ulaşan ve sık sık çeşitli değerdeki mallarını da kendilerine emanet bırakan kervanlardan onda bir vergi ve gümrük alıyorlardı. Bu yüzden, Hazar Kağan'ın 12.000 kişilik muhafız alayını, X. yüzyılda "*Kaliz-Hazarlar*" diye adlandırılan Müslüman Kalizlerin oluşturması ve aynı devirde, *Peçeneklere* esir düşmüş Müslüman "*Hvalis*"lerin var oluşunun şaşırtıcı olmayışı gibi, Kalizlerin Macaristan'da temel olarak para işlerinde ve ticarete gayret göstermeleri de şaşırtıcı değildir. XII. ve XIII. yüzyılda, Macar krallığının darphane memurları, gümrükçüleri, tahsildarları ve sarraflarını onlar oluşturmuşlardır. Bazı kaynaklar ise, Güney Macaristan'a daha büyük gruplarla yerleşen Kalizlerin, Macar ordusunda destek taburları olarak hizmet ettiklerini bildirirler.

Bu eserin son bölümleri, Avarların batıya yönelik üçüncü göçlerinden sözedilmektedir. Avarlar, Volga'nın ötesindeki bozkırlardan, Ogurların ve Savirlerin ardından, 557'de Avrupa'ya

ulaştılar. Onların üçüncü kez batıya göçlerinin arkasında, M. S. 550 civarında Orta-Asya'da ortaya çıkan büyük değişiklikler yatar. O zamana kadar, Gobi çölünün kuzeyinde, Altay dağları çevresinde Avarların tebası olarak yaşayan Türkler, önce, 546'da Doğu Tielö kavimlerini yendiler; ardından da 550'yi izleyen yıllar içinde, eski beyleri olan Juan-Juanların (Uar-Hunlar, Avarlar) hakimiyetine kesin olarak son verdiler. Böylece, İç-Asya'nın hakimiyeti Türklerin eline geçti. Avarlara karşı elde edilen zaferden hemen sonra Türkler, Farslarla bir ittifak kurarak 557'de Heftalit imparatorluğuna saldırdılar. Heftalitler, iki yönden gelen bu saldırıya karşı koyamadılar ve böylece Uar-Hun hakimiyeti, kısa zamanda, Afganistan'da da sona ermiş oldu. Bazı Uar-Hun kavimleri, Türklerin önünden batıya kaçtılar ve tam 557 kışında Volga'yı geçtiler. Elçileri, Kafkasya'yı geçerek 558 başında Bizans'a ulaştılar.

Bu olayları izleyen birkaç yıl boyunca, Avar hakimiyeti daha da güçlendi. Bizans ile gerçekleştirdikleri ittifak sonucu, aralarında Onogur ve Savirlerin de bulunduğu , Volga ve Kafkasya arasında oturan göçer halkları boyunduruk altına almayı başardılar.

Bu gelişmelerden on yıl sonra, 567'de, Avarların düşmanları olan Türkler de yönlerini Avrupa'ya doğru çevirdiler. Bu durum karşısında, Avarların bir karar vermeleri gerekiyordu: Onbeş yıl önce, İç-Asya'da kendilerine ağır bir darbe indiren düşmanlarını bekleyecekler miydi?; yoksa, onların yolundan çekilecekler miydi? Avarlar ikinci çözümü seçtiler. Don'u geçerek, Türk tehditleri karşısında daha güvenli buldukları batıya doğru hareket ettiler.

Volga, Don ve Kafkasya arasındaki bölgede yaşayan bozkır halkları, bu devirde Türk hakimiyeti altına girdiler. Ogurlar gibi aralarından bazıları, gönüllü olarak Türklere bağlandılar. Ono-

gurlar ve Alanlar gibileri ise, ancak Türklerin silahlarına boyun eğdiler. Türkler için ise, uzaklara gerçekleştirilen seferler, sadece tesadüfî bir akından ibaret değildi. Nitekim boyunduruk altında yaşamayı kabullenen Savir, Ogur ve Onogur kavimlerini, biricik güç sahibi kavimler birliği olan ve Hazar adını kullanan Batı Türklerine bağladılar. Bu gerçeği, yani Hazar ülkesinin, Türk imparatorluğunun bir uzvunu oluşturduğunu, Çin kaynakları da açıkça aktarmaktadır. Doğru bilgiler aktaran Ermenice kaynaklardan ise, Hazarlar ve Batı Türklerinin birbirleriyle olan ilişkileri hakkında daha ince ayrıntıları da öğrenmekteyiz.

İç-Asya ve Hazar ülkesi üzerindeki Batı Türk hakimiyeti, M. S. 603'te, Tielö kavimleri çevresinde patlak veren büyük bir ayaklanma nedeniyle, bir süre için sona erdi. Yeniden bağımsızlıklarına kavuşan Tielö kavimleri, -Çinlilere göre-, bu devirde, çok büyük topluluklar oluşturuyorlardı. Bunların doğu kolu, Kuzey Moğolistan'da yaşamağa devam etti. M. S. 350'den sonra Kazak bozkırlarının güney kısmında göçerleşen orta kolun, bu tarihte, ancak bir bölümü eski konaklama yerlerini korudu. Diğer Tielö kavimleri, buradan Avrupa'ya göçtüler ve yine Çinlilere göre, kondukları yer, Kafkasya'nın kuzeyinde, Karadeniz'in doğu kıyısının yakınında ve Kırım yarım adasında bulunan Bizans bölgelerinin komşuluğundaydı. Ogur-Bulgarların, özellikle de Onogurların, MS. 603'ten sonra, -Bizanslılara göre de tam bu sırada- Hazarlara karşı bağımsızlıklarını tekrar kazanmalarından ve Kuban Onogur-Bulgar İmparatorluğunu kurdukları Kuban ırmağı çevresinedeki bölgeden sözeden Çince kayıt, tüm bozkır tarihi açısından çok önemlidir.

Kronoloji ve coğrafi durumları da, Ogurların, Çinlilerce Tielö adıyla anılan büyük kavimler birliğinin en batıdaki, Kafkasya çevresindeki kol ile aynı olduklarını, yanlış anlamaya meydan vermeyecek şekilde doğrulamaktadır. Çin kaynağının, Ti-

elölerin eskiden kullandıkları adlar arasında yer alan ve VII. yüzyıl telaffuzu ile, tam olarak * *Ogur olarak* okunabilecek olan *Vu-ho*'nun da bulunduğunu bildirmesi, bu sonucu kuvvetlendirmektedir.

Çin kaynaklarına göre, Tielölerin doğudaki, yani Moğolistan'daki kavim grubunu, Oguz ve Uygur kavimleri oluşturuyordu. Bu kavimler, bize ulaşan en eski verilerin tanıklığına göre, Türk dilli idiler. Nitekim bilinen ilk Türk dilli kavimler birliğinin Tielöler olduğunu söylememiz, nedensiz değildir. Bu kavimler birliğinin batı kavim grubu, Ogur adıyla, daha 460'lar da, yani Batı Türklerinden yüz yıl öncesinde, Doğu Avrupa'da ortaya çıkmıştı. Hanlar Çağı'ndaki Tinglinglerle ilgili verilere dayanarak da Tinglinglerin (Tielö) tarihini, çok daha eski dönemlere, yani M. Ö. III. yüzyıla kadar geriye gidip izleyebiliyoruz.

Ogurların diliyle ilgili olarak da, tarih ve coğrafya verileri, Genel Türkçe *z* yerine *r* ve *ş* yerine *l* bulduran belirli bir Türk şivesinin, Avrupa'ya Ogurlar kanalıyla ulaşmış olduğunu göstermektedir. Ogur-Bulgar halklarından herhangi birinin dilinden Macar diline de sayısız, eski, yurt tutuş öncesindeki "Bulgar-Türk" kelimeleri girmiştir.

Hazarlar, M. S. 650'lerde yeniden ve bu defa artık kesin biçimde Kuban Onogur-Bulgar bağımsızlığını sona erdirdiler. M. S. 650'den sonraki birbuçuk asır boyunca da, Kafkasları geçerek güneyden saldıran Araplarla başarıyla savaştılar ve Kazak bozkırlarında yaşayan Oğuzlara, aynı şekilde Ural ırmağı çevresindeki göçerleşmiş Peçeneklere de başarılı bir şekilde karşı koydular. Bu kısa bakışın ardından, şimdi, derinlemesine incelenmesi, Hazar-Macar ilişkileri ve eski Macar tarihinde yer alan sorunların anlaşılmasında da vazgeçilmez bir gereklilik taşıyan konuları ayrıntılarıyla görelim.

Birinci Bölüm

Asya Hunlarının Batıya Göçlerinin Öncesinde

Bozkır halklarının Asya'dan Avrupa'ya yönelen göçlerinin izlenmesi, çoğu durumda, güçlüklerle karşılaşır; çünkü bu göçler, Güneybatı Sibiryaya ve Kazak bozkırları üzerinden gerçekleştirilmiştir; bozkırın bu orta kısmı ise, büyük kültürlere sahip olan halkların coğrafi görüş alanının dışında, bilinmezliğin sınırındaydı.

Bu nedenle, Greklerin, Aral gölü ve Hazar denizi çevresi üstüne olan bilgileri, ancak *Herodotos* (M. Ö. V. yy.) ve nihayet çok daha sonra *Ptolemaios* (M. S. II. yy.) dönemlerinde, daha bir açıklık kazandı. Başka dönemlere ait Grek coğrafya yazarları, Bizans devrine kadar, Aral gölünü ve Hazar denizini, Kuzey Okyanusun biricik körfezi olarak düşünmüşlerdir. Bunun yanında, genellikle, Tanais, yani Don ve Jaxartes, yani Sir Derya

adlarının aynı nehri ifade ettikleri görüşü de yaygındı⁴. Çinliler de ancak M. Ö.III. yüzyıldan başlayarak, Güneybatı Sibirya'da yaşayan bozkır halklarıyla ilgili kayıtlar ortaya koyarlar; bu kayıtlar ise, küçücük hacimlerine rağmen, bozkırların tarihi açısından temel bir öneme sahiptir⁵. Bize ulaşan Hint kaynaklarının coğrafî görüş açısı da, bozkıra ve bozkırda yaşayan halklara kadar yayılmamıştı; ancak Kuzeybatı Hindistan'a giren bozkır halklarının, bilhassa *Saka* ve *Hunların* (Heftalit) adları, Hint yazıtlarında, tarih eserlerinde ve Hint astrolojisinin coğrafya literatürüne ait çalışmalarında sık sık geçmektedir⁶.

Buna karşılık, Güneybatı Sibirya bölgesine komşu durumunda olan Farslar, tarihlerinin başlangıç döneminden itibaren sık sık ilişkide buldukları bozkırlar hakkında, daha açık bilgiler verdiler. Sir Derya ötesinde yaşayan Sakalardan, eski Fars yazıtlarında (M. Ö. VI. -V. yy.) söz edilmektedir. Avesta'nın bozkırlarla ilgili birkaç metni de, bu bilgileri güvenilir ölçüde tamamlamaktadır⁷. Orta İran, yani Orta Fars, Soğd, Saka ve Partuş dilli yazıtlar, bozkırların daha sonraki tarihi hakkında değerli verilerle doludur. Bozkırları konu edinen en önemli Orta İran kaynağı, bize, ancak Müslüman yazıcıların IX. -X. asırlardaki ve daha sonraki özet manzum çevirilerinden ve Firdev-

⁴ W. Barthold, *Nachrichten über den Aral See und den unteren Lauf des Amu-Darja, Quellen und Forschungen zur Erd-, Natur- und Kulturkunde* II, Leipzig, 1910; J. Junge, "Saka-Studien": N. F. Klio, Beiheft No. 28, Leipzig, 1939.

⁵ K. Shiratori, "The Geography of the Western Region", *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko* XV (1956), 73-163; N. V. Kyuner, *Kitayskie izvestiya o narodah Yuznoy Sibiri, Central'noy Azii i Dal'nego Vostoka*, Moskova, 1961; N. V. Kyuner, "Bibliografiya kitayskoy i manyçurskoy literaturı po istorii Kazahistana", *Trudi İnstitutu İstorii Arxeologii i Etnografii Akademii Nauk Kazaxskoj SSR* (=THAE ANKaz) 8 (1960).

⁶ L. Renou-J. Filliozat, *L'Inde classique*, Paris 1947, s.120-269. (=Filliozat); R. Shafer, *Ethnography of Ancient India*, Wiesbaden 1954.

⁷ R. N. Frye, *Heritage of Persia*, Londra 1962.

si'nin (X. yy.) hacimli, Yeni Farsça telifinden kalan; fakat, genellikle sanıldığı gibi, "Turan" konulu hikayeleri pek çok tarihî gerçeği barındıran, hacmiyle ve içinde yer alan efsanelerin eskiliğiyle, Eski Fars çağını izleyen Partuş (M. Ö. III. -M. S. III. yy.) ve Sasani (M. S. III. -VII. yy.) devri İran tarihî efsanelerinin zengin bir hazinesi olan Orta Farsça Hataynameler "Kralların Kitabı" idi. Bu eski efsanelerdeki *Turan* adı, göçerlerin Amu Derya ötesindeki ülkelerini, yani Sir Derya çevresi bozkırları karşılar. Turan, aynı zamanda, İranlıların dünyanın yaratılışı hakkındaki inançlarına uygun olarak, *Kötü'nün* egemenlik merkezidir. Dünya tarihi, her üç bin yıllık bir dönemin sonunda peygamberlerin ve büyük kurtarıcıların geldiği ve nihayet büyük kavga sonunda, *Kötü'nün* yenilip *İyi'nin* zaferiyle temiz ruhlu dünyanın gerçekleştiği, İyi ve Kötü'nün 12 000 yılı bulan kavgasından başka bir şey değildir. Bu devirden önceki Fars dinî edebiyatında, *Turan*, henüz şeytan egemenliğinin ülkesi değildir. Orta Farsça'nın dinî edebiyatında ve Hataynameler'in az önce anılan dünya efsanelerinde ise, *Afrasyab*, Turan kralıdır ve artık kendisi Kötülük ülkesinin başbuğudur. İran'ın, yani İyi imparatorluğunun Turan ile süren ve hiç bir zaman dinmeyen kavgaları, eski devirlerle ilgili destanımsı efsaneleri ve daha sonraki çağların, yani Sasani tarihinin çok sayıdaki dinî rivayetini Hataynamelerin başlıca muhtevasını oluşturur⁸. Tarihî rivayetlerin değerlendirilmesi, her zaman kolay bir iş değildir; buna karşılık, Hataynameler'in Turan konulu kayıtlarının gözden geçirilmesi, şimdiye kadar öylesine değişik sonuçlara ulaştırmıştır

⁸ Th. Nöldeke, *Das Iranische Nationalepos*, Berlin Leipzig. 1920 (2); W. B. Henning, "Mitteliranisch", *Handbuch der Orientalistik I*, 4. (*Iranistik I*), Leiden-Köln.1958, 20-130; H. W. Bailey, "Languages of the Saka" *Handbuch der Orientalistik I*, 4 (*Iranistik I*), 131-154. s. : *krş.* H. W. Bailey, "Sri Visa Sura and the Ta-Uang", *Asia Major* N. S. II (1964), 1-26 s. : I. M. Oranskiy, "Pis'menne pamyatniki na iranskikh yazıkah narodov Sredney Azii VI-VIII.", *İstoriya Tacikskogo Naroda I*, Moskova 1963. s. 431-463.

ki, bu sonuçlar, günümüz bozkır araştırmalarının en ilgi çekici keşifleri arasında yer alır.

Güneybatı Sibirya bozkırlarının ilk ayrıntılı kaydını, ancak IX. ve X. Yüzyılda, İslam bilginleri hazırlamışlardır. Bu Arap ve Fars dilindeki, düzenli coğrafi kayıtları tutanlar, artık Hatay-namelerden yola çıkmadılar; bilgilerini, her şeyden önce bozkırlarda yolculuk eden Müslüman tüccarların gezi notlarına dayandırdılar⁹.

Bazı kavim gruplarının, kaynaklarda, sık sık geniş ve birleştirici halk adlarıyla değil, yönetici kavimlerin veya kendilerine hükmeden bir ikinci halkın adıyla geçmeleri, bozkır tarihinin araştırılmasını zorlaştırmaktadır. Başta Bizans ve Çinlilerin olmak üzere bazı kaynakların, ayrıca Bizans etkisi altında bulunan Süryani ve Ermeni tarih yazıcılarının ve azizlerin biyografilerini kaleme alanların, farklı bozkır halklarının adlarını, özellikle İskitlerin, Hunların ve Türklerin adlarını, genel olarak “göçer” anlamında kullanmaları, halk adlarındaki karışıklıkları artırmaktadır¹⁰. Bozkırlardaki kavimlerin, kaybedilen savaş sonrasında, çoğu kez, üstünlük sağlayan halklara katılmaları ve hatta yeni bir kavimler birliği içinde ayrı grup oluşturmaları, çoğunun eski adlarıyla değil, galip halkın adıyla ortaya çıkmaları, sürekli tekrarlanan ve büyük bir dikkat gerektiren bir konudur. Bu durum, mağlup kavimlerin bozkırlardan tamamen yok oldukları ve tamamen kayboldukları gibi aldatici bir izlenim doğurur. Yenilgiye uğrayan bir halkın bütün kavimlerinin, her za-

⁹ V. Minorskiy, *Hudud al-Âlam: Gibb Memorial Series XI*, Londra 1937.

¹⁰ Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica I-II (2): Berliner Byzantinische Arbeiten*, Band X-XI, Berlin 1958; N. Pigulevskaia, *Siriyskie istoçniki po istorii narodov SSSR*, Moskova-Leningrad 1941. K. V. Trever, *Kuşanı, hionitü i eftalitü po armenyanskim istoçnikam*, *Sovetskaya Arheologiya XXI* (1954), 131-147.s. :agy. *Oçerki po istorii i kul'ture Kavkazskoy Albanii*, Moskova-Leningrad 1959.

man, yenen kavimlerle birlikte daha ileriye sürüklenmemesi, hayvanlarını yitirmekten veya başka nedenlerden dolayı daha ileriye gitme yeteneği bulunmayan kavimlerin asırlar geçince de eski konakladıkları yerlerin çevresinde kalması, bozkır tarihinin aynı türden bir özelliği ve tekrarlanan hareketidir. Daha ileriye göç etmeleri durumunda, yeni bir yurt ele geçirememesi olasılığını düşünerek, göçer halkların, eski konaklama yerlerinin sahipliğini güven altına almak amacıyla, bir kaç kavmini geride bırakmaları, bozkır tarihinin iyi bilinen bir gerçeğidir. Geride kalan bu kavimlerin çoğu, hiçbir zaman, kavimler birliğinin uzağa göçen üyeleriyle birleşmediler ve terk edilen sahayı ele geçiren yeni göçer halkların kavimleri arasında eridiler.

Güneybatı Sibiryaya bozkırlarının tarihinden söz eden Grekçe kaynakların başka bir önemli özelliği de, yansıttıkları coğrafi bütünlüktür. Bizanslı yazıcılar da, geçen onlarca yıl içinde gittikçe daha çok doğrulandıkları görülen, belirli halkların ahlaklarına, dış görünüşüne, giyinişine ve hayat tarzına, hatta göçlerine ait kayıtlarında, Herodotos'tan veya belirtildiği gibi başka eski yazarlardan alınmış, çok eski edebî şemalar kullandılar ve söyleyeceklerini, muhteva olarak da sık sık bu şemalara göre düzenlediler.

Benzer bütünlük içindeki kayıtlara, bozkırlarla ilgili Çin kaynaklarında da sıkça rastlarız. Çinlilerin, bazı Batı Türkistanlı ve bozkır devletlerinin adları ve coğrafi durumlarıyla ilgili açıklamalarını ise, başka bir nedenle, ancak belirli bir dikkat göstererek kullanabiliyoruz. Batı Türkistan'ı, M. Ö. II. Yüzyılda, daha ayrıntılı olarak tanıyan Çinliler de, Han sülalesi (M. Ö. 206-M. S. 220) devrinin sonrasında, bazı kısa zaman dilimlerini dikkate almazsak, tam V. asıra kadar, kendilerinin batısında bulunan devletlerle bir ilişki kurmamışlardı. M. S. 435'te, Çin'den Batı Türkistan'a giden yolların tekrar açılmasından sonra Çinli-

ler, yeniden öğrenilen adların tümünü, Han devrinin coğrafi adlarıyla aynılaştırma girişiminde bulundular. Bu girişim ise, batı bölgelerinin Hanlar devrinde bilinen adlarının aslî anlamları unutulduğu için, ancak yaklaşık olarak ve birçok yanlışlarla gerçekleşti. Aynı olay, M. S. 660 civarında, Tang sülalesinin batı akınları döneminde yineleni; böylece, bu sülalenin yıllıkları, sık sık, aynı batı bölgesinin farklı dönemlerde ortaya çıkmış; fakat aynı devlet, bölge veya halkını ifade eden üç farklı adı da kullanırlar. Çok defa tutarsız, hatta bazen yanlış da olan coğrafi yakıştırmalar, böylece ortaya çıkmış ve bu durum, Batı-İç-Asya ve bozkırlara ait Çince verilerin bugün yorumlayanların işini büyük ölçüde zorlaştırmıştır ¹¹.

Asya Hun imparatorluğunun yıkılmasını (M. S. II. yy.) izleyen büyük bozkır göçleri sırasında, M. S. 350'lerde, bozkırın orta kısmında, Sir Derya çevresinde ve İran'ın kuzeydoğu sınırında yaşayan İranî dilli göçerlerin yerleşim bölgelerini, korkunç ve yeni bir kavimler birliği olan Avar-Hunlar ele geçirdiler. Halkların bu büyük göçü, zaman içinde, az sonra, M. S. 370'lerde bozkırın Güneydoğu Avrupa bölümüne de yayıldı. Aynı yıllarda, Avrupa'da ve Kuzey Kafkasya'da yaşayan Alanların hükümlüğünü yıktıktan sonra Gotlara doğru yönelen ve bu hareketiyle Avrupa'daki büyük halk göçlerini başlatan ikinci bir Hun kavim grubu da ortaya çıktı. Bozkırın orta ve batı bölümünde M. S. 350-370 civarında geçen olayların anlaşılması, Güney Kazakistan'daki bozkırların daha önceki tarihinin gözden geçirilmesi için de kaçınılmaz bir gerekliliktir.

¹¹E. Chavannes. *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*. St. Petersburg 1903, 67-71 ve s.268-279. ; krş. P. Pelliot. "Tokharien et koutchéen", *Journal Asiatique* 224. 39. not ve 46 s. ; P. Pelliot, *Bulletin de l'École Française d'Extrême Orient* (1904), 482 (Chavannes'in *Document*'ının tanıtması); P. Pelliot, *Notes on Marco Polo*, Paris 1959. 201 s.; M. Loewe, "Chinese Relations with Central Asia, 260-290": *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 32 (1969), 91-103. s.

İkinci Bölüm

Avrasya Bozkırlarının Ortasındaki Asi Egemenliği

Eski Fars yazıtlarının verileri, Büyük İskender'in (M. Ö. 336-323) seferleriyle ilgili Grek rivayetleri, Han hanedanının yıllıkları, Sir Derya'nın orta havzasının doğusunda, bugünkü Taşkent ve Isıg-Köl arasında, Tanrı dağlarının batı bölgesinde, M. Ö. VI. ve II. yüzyıl arasında, Saka kavimlerinin (*Sakarauklar* da dahil) bulunduğunu bildiriyorlar. Taşkent'ten kuzeybatı yönünde, Sir Derya ve oradan kuzeye uzanan Kara-tav dağlık bölgesinde, Avesta'nın *Kangha* adıyla andığı göçerlerin devleti vardı. M. Ö. II. yüzyıldan başlayarak, Çinliler de, sık sık, Kangha ülkesini *Kangkü* adıyla kaydederler. Çin kaynaklarına göre Kangkü'nün başşehri, Taşkent'in kuzeybatısında, Sir Derya'nın kuzeyindeydi. Kangkü bölgesi, doğuda Talas ve Çu ırmağının yanı sıra, Isıg-Köl dolaylarını da kapsıyordu. İlk Çin

verilerinden başka ve *Ptolemaios*'un *Marinos* vasıtasıyla, muhtemelen, *Maes Titianos*'tan edindiği kayıtlara göre, M. S. 100 civarında, Sir Derya'nın aşağı havzasının çevresinde *Kahag* İskitlerinin ülkesi vardı. *Kahag* adı, dil araştırmalarının da gösterdiği gibi, Soğd dilinde *Kangha-Kangkü* sakinlerini ifade ediyordu¹².

Çinliler, Kangkü ülkesini, Batı Türkistan'daki olaylarla ilgili kayıtlarda, M. Ö. II. yüzyıldan M. S. III. yüzyıla kadar zikrederler. Bu malumatlara göre, Kangkü'nün güney sınırı, zaman zaman Oxus'a ulaşmış ve bu devirde, Soğd ülkesi de Kangkü hükümlerine altına girmiştir. Böylece Çinliler arasında, Kangkü adının daha sonraki dönemlerde (V. -IX. yüzyıllar içinde), Soğdiya'nın adı olarak kullanılmasını anlamak mümkün olur. İki heceli *Kangkü* adı, Çin kaynaklarının gösterdiğine göre, bu devirde, artık tek heceli *Kang* şeklini almıştır. Kangkü'nün bu *Kang* şeklini, Turanlı baş düşman Afrasyab'ın baş şehri olarak sık sık zikreden Firdevsi de kullanır. Firdevsi de, Kang adını, Hatayname'nin eski, Partuş çağı coğrafi durumuna uygun olarak, Turan'ın baş şehrine bağlar¹³. Kangkü'nün, Çin kaynaklarında gösterilen başşehri gibi, Firdevsi'nin sözünü ettiği Kang'ın da, Karatav'ın güneyinde, Sir Derya'nın kuzey bölgesinde, tam tamına Aris ırmağı yakınında yer aldığı, açıkça ortaya çıkmaktadır. Gerçekten başka kaynaklarımız da, tam burada,

¹² J. Markwart, "Die Sogdiana des Ptolemaios" *Orientalia* 15 (1946), 123-124 ve s.286-323. ; R. G. Kent, *Old Persian*, New Haven, 1953 (2): J. J. N. de Groot, *Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens*. II, Berlin-Leipzig 1926.

¹³ G. V. Ptitsyn, "O geografii Şahname", *Trudı Otdela Vostoka Gosudarstvennogo Ermitaja* 4 (1947), s.293-311.; E. G. Pulleyblank, "A Soghdian Colony in Inner Mongolia", *T'oung Pao* 41 (1952), 324-325. s. (Sogdlar arasındaki *Kang* ismi hakkında); agy. "The Consonantal System of Old Chinese". *Asia Major* N. F. 9 (1962), 74, 94, 219-220 ve s.247-248. (*K'ang-chu* adının Toharcaya dayanan ve inandırıcı olmayan bir etimolojisi); krş. E. G. Pulleyblank. "Chinese and Indo-Europeans". *Journal of the Royal Asiatic Society* 1966, 23-25, 28, 36.

eski adı Kangkü adıyla birleşen bir şehre işaret ederler. Böylece Firdevsi'nin sözünü ettiği Kang ile Kangkü, yani ünlü Çinli budist hacı Hsuan Tsang'ın yolculuğu sırasında ziyaret ettiği ve eski Çince telaffuzu *Künggü* olan şehir birleşir. Bir X. yüzyıl anonim coğrafya kaynağı olan *Hudûdü'l-Âlem* de, Kangkü adının bir benzer varyantını *Kungi* şeklinde muhafaza etmiştir. Bir zamanların Kangkü bölgesi, Hsuan Tsang'ın yolculuğu sırasında, Türklerin hakimiyeti altındaydı. Bu nedenle, Türklerin akınları sırasında, batıda, tam *Kengü-Tarban*'a kadar ulaştıklarından söz eden Türk yazıtlarında da Kangkü adının anılmış olması şaşırtıcı değildir. Bu iki kelimelik adın ilk kısmı, Kangkü adının Türk varyantıdır ve çok daha sonra ortaya çıkan *Tarban* adı da Kangkü bölgesiyle ilgilidir¹⁴.

Yukarıda anlatılanlar, Kangha-Kangkü'nün, büyük kavimler göçü (M. Ö. yaklaşık: 174-129) sırasında, Hiungnu akınlarına karşı duramayınca, Çin'in batı komşuluğunda yaşamaya başlayan Yüecilerin eski yerleşim bölgelerini terketmeye zorlanmalarındaki rolünü belirlememizi mümkün kılmaktadırlar. Bu tarih-

¹⁴ S. G. Kljaštorniy, *Drevnetyurskie runičeskie pamyatniki*, Moskova 1964, 155-178; V. A. Livşic, *Yuridiçeskie dokumenti i pis'ma (Sogdiyskie dokumenti s gori Mug. II)*, 82. s. : E. I. Ageeva-G. I. Paceviç, "Iz istorii osedlih poseleniy i gorodov Yuznogo kazahistana", THAE ANKaz 5(1958) (Eski Kangkü bölgesinde yapılan kazıların arkeolojik bulguları: Kang harabelerinin, kale yıkıntıları olduğu ispat edilmeden veya tarihî bağlarına dair herhangi bir bilgi verilmeden yapılmış bir tasvir; Güney Kazakistan'da 1947'den beri çalışan arkeoloji heyeti tarafından yönetilen araştırmaların sonuçları: eski Kang-kü bölgesinde bulunan şehir yıkıntılarının usulüne göre kazılması: - Otrar şehri, Kang-kü bölgesinde, Aris nehri deltasında kurulmuştur. Otrar'ın Sogdçadaki adı *Tarband* (**Trar-band*), Kengü adının Türkçe varyantıyla, Türklerin runik abidelerinde, Kengü adıyla birlikte *Kengü-Tarban* birleşik adında geçer. *Kungyü* adının telaffuzu, o zamanlar *Kiwong-ngiwo* idi (**Küngü*). -V. A. Litvinskiy "Cunskiy mogil'-nik i nekoterie aspekti kangyuyskoy problemi", *Sovetskaya Arheologiya* 2 1967 ii, 29-37. s. : 1967 yılında *Sovetskaya Arheologiya*'nın III. ve IV. ciltlerinde, K'ang-kü'nün komşuluğundaki Batı Türkistan bölgelerinde (Kazak, Tacik, Türkmen, Kırgız ve Özbek) Sovyet döneminde yürütülen arkeolojik araştırmaların açıklanmalı bir özeti verilmiştir.

ten itibaren, Çinlilerin “Küçük” Yüeci adıyla andıkları birkaç kavim, Tibet’in kuzeydoğu uçlarında bulunan dağlara çekildiler. Yüecilerin çoğunluğunu oluşturan, “Büyük” Yüeciler, önce Tanrı dağlarının çevresine, daha sonra da batıya, Baktriya’ya göç ettiler. Bu göçün ilk bölümünde, (M. Ö. 174-160 dolaylarında), Büyük Yüeciler, Tiyenşan’ın batı kısmına, İli, Çu ve Narin ırmakları çevresine ulaştılar ve buradaki Saka kavimlerinin bir bölümünü kendilerine bağladılar, diğer bölümlerini ise Güney İran’a sürdüler. Sürülen Sakalar, Pamir’in doğu bölümünü aşarak Kuzey Hindistan’a yöneldiler. Bir kuşak sonra, (M. Ö. 133 ve 129 arasında), Hiungnuların sömürgesi ve Tanrı dağlarının doğusunda bir kavim olan *Vusunlar*, Yüecilere saldırdılar. *Vusunlar*, Yüecilerin ve boyundurukları altındaki Sakaların bazı kavimlerini birliğe katılmaya zorlamayı, diğer kavimlerini ise Tanrı dağlarının batısından sürmeyi başardılar. Sürülen Yüeciler, kendilerine katılan Saka kavimleriyle birlikte batıya hareket ederek, Sir Derya’nın güneyindeki Soğdiya’yı, sonra da Amu Derya’nın güneyinde bulunan Kuzeydoğu Afganistan’daki Tahaia’yı, yani Greklerin Doğu Baktriya bölgesini işgal ettiler ve oraya yerleştiler.

Çin kaynakları tarafından sağlanan bu bilgileri, bir başka Çin kaynağı olan Çang Kien’in gezi notları tamamlar. İmparator, onlarla ilişki kurmak ve ortak düşmanları Hiungnulara karşı ortak bir saldırı hazırlamak amacıyla, Çang Kien’i, Yüecilerin yeni yurtlarına göndermiş ve Çang Kien karşılaştığı birçok güçlükten sonra, M. Ö. 129 sonunda, Tayüan’a, yani Fergana’ya ulaşmış ve gezi notlarına göre, Tayüan’dan Yüecilerin Amu Derya kıyısındaki ülkesine hareket etmek istediği zaman, yolculuğunu sürdürmek için Kangkü hükümdarının iznine ihtiyaç duymuştur. Gezi notlarından elde edilen bu bilgi, Fergana’nın güneybatısında bulunan Soğdiya’nın, 128’de, yani Yüecilerin batıya yerleşmelerinden hemen sonra, Kangkü hakimiyeti altına

girdiğini açıkça gösterdiği için, Yüeci konusunun türü açısından büyük bir önem taşır ¹⁵.

Çin kaynaklarına göre, Soğdiya ve Doğu Baktriya'nın zaptı, üç halkın; *Yüecilerin*, Yüecilerle birlikte hareket eden *Saka* kavimlerinin, ayrıca *Kangkü* halkının hareketiydi. Bu metinde dört halktan, *Asilerden*, *Pasianlardan*, *Toharlardan* ve *Sakarauklardan* söz edilmesine rağmen, baş kaynağımız olan Strabon'un orijinal kaydına göre, Soğdiya ve Baktriya'daki Grek hakimiyetini, muhtemelen, bu üç halk yıkmıştı. Strabon'un metni ise, bize ulaşan şekliyle, bu kısımlarında biraz bozulmuştur; doğru metin, bütün ihtimallere göre, *Asiler/Asianlar*, *Toharlar* ve *Sakarauklar* şeklindeydi.

Bu durumda, Çince kaynakların aktardığına, Strabon'dan edinilen orijinal bilgilere ve bütün ihtimallere göre de, Soğdiya ve Baktriya'yı tam üç halk işgal etmişti: Toharlar, Asiler/Asianlar ve Sakarauklar. Eserinin XLI. bölümünün önsözünde, Soğdiya ve Baktriya'nın fatihleri olarak ancak iki halkı, *Asiani*'yi ve *Salcalraucæ*'yi zikreden *Trogus Pompeius* da, aynı şekilde, tamamen İskit halkının tarihine temas ettiği XLII. bölümünün önsözünde ise, ikinci derece bir rol oynayan Toharları da kaydederek bu üç halktan söz eder: "*Toharların* krallarının, *Asianların*, hatta *Salkalraukların* yıkılışlarından. . .".

Bize, *Trogus Pompeius*'un Soğdiya ve Baktriya işgalini izleyen dönemden söz eden kayıtlarından kalan bu kısa liste, ne

¹⁵ G. Haloun, "Zur Üe-tşı-Frage", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 91 (1937), 243-318. s. : J. A. Zuev, "K'ètniçeskoj istorii usuney", *THAE ANKaz* 8 (1960), 5-25. s. ; V. M. Moryanov "Dopolnitel'nie svedeniya ob usunah iz kitayskego istoçnika Hanşu", *THAE ANKaz* 15 (Alma-Ata, 1962), 123-127. s. : Orijinal şekil olarak kabul edilen Strabon'un metnindeki *H ASANOI*, tamamen müstensih hatasıyla, *H* yerine *P*'li yazılmıştır. Böylece, *Pasianoi* adı ortaya çıkmıştır. Doğru okuyuş, Vaillant'ın çok önceden gördüğü *n'Asiavoi* gibi. Strabon tarafından da Asi'nin alternatif bir şekli olarak verilen "*Asiler*" veya "*Asianlar*"dır.

yazık ki tektir. Belirtilen önsözden ancak şu kadarı açıktır: Göçer işgali sonunda *Asian* (*Asi*) hakimiyeti altına giren Toharlar, burada, artık açıkça bilinen bir halk olarak geçtiği için, önsöz bölümünde Toharlardan da söz edilmeliydi. Bize kalan hiçbir kaynak, Sakaraukların burada anlatılan yıkılışlarından söz etmez; ancak, bir taraftan *Orosius* kaynağına göre, Sakaraukların M. Ö. I. asır boyunca, eski Nişa yakınındaki Şaphir dağları çevresinde, yani bugünkü Merv'in batısındaki Tecen ırmağı çevresinde yaşadıklarını ve diğer taraftan, Strabon'a göre, Part kralı II. Mithridates'in M. Ö. 120'den sonra, İskitlere karşı zayıf bir karşı saldırı başlattığı ve Baktriya'nın bir bölümünü onlardan geri aldığı kadarını biliyoruz. Kısacası, Partiya ve Baktriya arasındaki bölgeye yerleşmiş Sakaraukların, II. Mithridates'in karşı saldırısı nedeniyle Partuş hakimiyetine girdiklerini, buna bağlı olarak da yıkıldıklarını düşünmemiz dayanaksız sayılmaz.

Çin kaynaklarında, Soğdiya ve Baktriya'nın göçer istilacı olarak rol oynayan üç halkının (Kangkü halkı, Sakalar ve Yüeciler) adını, Batılı kaynaklarda *Asii* (*Asiani*), *Sacaraucae* ve *Tochari* adları karşılar:

Çin kaynaklarına göre: Strabon'a göre: Pompeius Trogus'a göre:

Yüeci	Tohar	Tohar
Saka	Sakarauka	Sakarauka
Kangkü halkı	"Asi veya Asiani" Asiani	

Bu adlar içinde *Sacaraucae* adının ilk yarısını oluşturan *Saka* adı, açıkça, Çin kaynaklarında sözü edilen Sakaların adıyla aynıdır ve Vusunların saldırısından sonra, Yüecilerle birlikte Soğdiya ve Baktriya'nın zaptına çalışan Saka kavimlerini ifade etmektedir. Grek-Latin kaynaklarında geçen Toharlar ile Çinli-

lerce zikredilen Yüecilerin aynılığını, tarihî coğrafyanın verileri göstermektedir; çünkü Yüecilerden kalma Doğu Baktriya (Afghanistan'da, Kunduz'un güneyi), göçer istilası devrinden başlayarak, önce Çin kaynaklarında, sonra da Arap tarihî ve coğrafi kaynaklarında, aynı şekilde *Tohara/Toharistan* adını taşır. İkili adın (*Yüeci-Tohar*) sebebini, şimdiki verilerimize dayanarak tam bir açıklıkla belirlemek, mutlaka mümkündür; fakat benzer örneklere dayanarak, bu iki addan *Yüeci* adını, daha eski ve daha genel anlamlı bir halk adı; *Tohar*'ı ise, aslen, ancak batıya yürüyen Toharların yeni yönetici kavmini ifade eden, daha yeni bir doğulu adlandırma olarak açıklamak yerinde olur. Göçer işgalinde rol alan üçüncü halk olan *Asi*'nin, Çinlilerde tamamen başka adla (*Kangkü*) geçmesinin de benzer bir sebebi olduğu açıktır. *Asiler* ve *Kangkü* arasındaki ilişkinin mahiyetini ise, daha sonraki birkaç kaynak veriye dayanarak doğru olarak belirleyebiliriz.

Asi adlı kavimler, aynı şekilde, sadece *Kangkü*'nün güneyindeki Soğdiya'ya değil; Arap coğrafya kaynaklarının yazıldığı devirde, hala *As* (*Asi*) adını kullanan iki büyük kavim de, batıya, Kafkasya'daki Alanlara ulaştılar. Kafkasya'daki Aslar ile *Kangkü* kavimleri arasında yer alan Asların ortak kaynağını, coğrafya ve tarih verileri, hep bir ağızdan doğrulamaktadır. M. S. 50'lere kadar *Aors* adını kullanan ve kavimleri, *Kangkü*'nün batı sınırından, yani Sir Derya'nın aşağı havzasından ve Aral gölünden Don'a, Karadeniz'e ve Kafkasya'ya kadar yayılan bozkırlarda yaşayan *Alanlar* ise, Grek kaynaklarına göre, aslen, büyük İranî kavimler birliğinin, Sarmatların sömürgeleri arasındaydı. *Aors* kavimler birliğinin yıkılışından sonra, bazı kavimler, birbirlerinden ayrılmadılar; aynı bölgede, M. S. I. yüzyıl ortalarını izleyen yıllarda, *Alan* kavminin yönetimi altında yeniden teşkilatlandılar. *Alan* kavimler birliğinin bağımsızlığı ise, ancak kısa bir süre devam etti. Aynı şekilde, bazı Çince kaynak-

lar da, Alanlar bölgesinin, M. S. I. yüzyıl boyunca Kangkü hakimiyeti altında olduğunu bildirirler; gene bir başka Çin kaynağı da, Alanlar bölgesi üzerindeki Kangkü hakimiyetinin tam III. yüzyıl ortasına kadar sürdüğünü bildirir.

Asları ve Alanları yan yana yaşayan halklar olarak zikreden ve çok geç devirlerde, XIV. yüzyılda yazılan Arap bü'l-Fida'nın eseri biricik kaynak olmasına rağmen, Kangkü hakimiyeti devrinde, Asi kavimleri de Alan bölgesine taşınmışlardı. Uzun *Kangkü (Asi)* hakimiyeti de, olasılıkla, Alanların (*As-Alan*) ikiz adının doğal açıklamasını yansıtmaktadır.

Bize ulaşan metinlerin tanıklığına göre, As adını, Arap coğrafya literatüründe ilk önce, Horasanlı emir Ceyhanî, kaybolmuş eserinde kullanmıştır. Ceyhanî'nin verdiği bilgiler, M. S. 870 civarındaki olaylarla ilgilidir. *As*, burada iki birleşik adda, *Duhs-as'ta* ve *Tuval-as'ta* geçer. *Duhs-As* adı, Ceyhanî'ye göre, Kafkasya'daki Alanların dört büyük kavmi arasından yönetici kavmine, *Tuval-As* ise bir başka büyük kavmine işaret eder. *Alan* ve *As* adları, daha sonraki İslamî kaynaklarda da, Kafkasya'daki Alanların adı olarak nöbetleşe rol oynarlar. Moğol istilasından sonra ise *Alan* adı, kaynaklarımızda tamamen kaybolur¹⁶.

¹⁶ J. Charpentier, "Die ethnographische Stellung der Tocharer", ZDMG 71 (1917), 347-388. s. ; H. W. Bailey, "Asica", *Transactions of the Philological Society* 1945-1946; Junge, "Saka-Studien", 54-59 ve 79-82. s. ; E. Chavannes, "Les pays d'Occident d'après le Wei liou: *T'oung Pao* VI (1905), 519-571; J. Marquart, *Osturopäische und ostasiatische Streifzüge*. Leipzig, 1903, 164-167. s. *Asi* adı, *Os (Ov:š)* şeklinde Gürcüceden alınmış ve Gürcüce *ethi* "ülke" sözüyle birleştirilerek oluşan *Osethi*, Kafkasyalı Aslar ve bir devrin Alanlarının ülkesini ifade etmiştir. Bu Gürcüce birleşik adını Rusça da aldı: Rusçadaki Osetin adı, bugün de Kafkasyalı Aslar ile Alanların torunlarını ifade etmektedir. *Asi* adının *As* varyantından gelişen *Yas* şekli, Rusçada ve Macaristan'daki Aslar, yani Yasların adında kaldı; J. Vendryes-E. Benveniste, *Langues indo-europeennes*, *Les langues du monde*, yay. A. Meillet- M. Cohen, Paris, 1952, 34. s. ; E. G. Pulleyblank, "Chinese and Indo-Europeans", *JRAS* 1966, 9-39. s. ; E.G. Pulleyblank, "The Wu-sun and Sakas and the Yüeh-chih Migration". *BSOAS* 1970, 144-160. s.

Eski Aslar (Asiler) ve Alanların dilleri arasındaki muhtemel farklılıkla ilgili verilere sahip değiliz ¹⁷. Kangkü dilinin de İranî dillerin Alan-Sarmat grubuna bağlı olması mümkündür. Her durumda, Çin kaynaklarının da, Ptolemaias'ın da, Kangkü'yü, Saka ülkeleri arasında saymamış olmaları şaşırtıcıdır.

Asi ve Kangkü ilişkilerinin aydınlığa kavuşturulmasında ise, adları, Batı Türk İmparatorluğu çağında ve daha sonraki Batı Türk kavimleri arasında geçen; fakat Batı Türkleriyle aynı kökenden olmayan *Tuhs*lar ile Alan yönetici kavmi olan *Duhs*-Asların adları arasında görülen ve başka türlü de açıklanamayan aynılık, şimdi artık aydınlanmıştır. *Tuhs*lar, Batı Türk kavimleri birliğinde ve , Batı Türk İmparatorluğunun yıkılışından sonra da önemli roller oynadılar. Yerleşim sahaları, Isıg-köl'ün batısında, yani eski Kangkü bölgesindeydi. Coğrafi verilere ve ayrıca *Duhs* ve *Tuhs* adlarının aynılığına bakınca, *Tuhs*ların, Kafkasya'daki *Duhs*-Aslar gibi, eski Kangkü'nün İranî kavimlerinin kalıntıları olduklarını düşünmek, doğru görünmektedir. As adının da, bize Batı Türklerinden kaldığı görülmektedir. Türk yazıtları da, Türklerin batıya ordu göndermelerinden söz ederken, tekrar tekrar, *Az* adlı bir halktan bahsederler. Aynı adın *Aziyan* şeklindeki Farsça çokluk şeklinin, X. yüzyıl Farsça yazılmış anonim bir coğrafya eserinde, Batı Türklerinin bir kavminin adı olarak ve *Tuhs*larla birlikte zikredilmesine bakarak, Türk yazıt-

¹⁷ Gy. Németh, "Eine Wörterliste der Jassen, der ungarländischen Alanen", *Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst*, IV, 1958; V. N. Gamrekeli, *Dvali i Dvaletiya v I-XV.*, Tiflis 1961; V. A. Kuznecov, "Alanskie plemena Severnogo Kavkaza", *Materiali i issledovaniya po Arheologii SSSR* 106, Moskova 1962; B. V. Vinogradov, "Sirakskiy soyuz plemen na Severnom Kavkaze", *Sovetskaya Arheologiya* 1965/I, 108-121; I. M. Miziev, Nauçnaya sessiya ob geneze osetinskogo naroda", *Sovetskaya Arheologiya* 1967 II, 296-298. s. ; J. S. Gagloyti, *Alanı i voprosı etnogeneza Osetii*, Tiflis 1966.

larında ortaya çıkan *Az* halk adının, *Asilerin* adının bir Türk varyantından başka bir şey olmadığını ve eski *Kangkü* bölgesinin Batı Türk kavimleri arasında zikredilen *Tuhslar* ve *Azların*, *Kafkasya*'daki *Duhs-Aslar* gibi, *Kangkü*'nün eski İranî kavimlerinin kalıntıları olduklarını düşünmemiz gerekmektedir. *Tuhsların* ortaya çıkışlarının, Batı Türk imparatorluğu devrinden çok önceye rastladığını bildiren eski *Soğdca* kayıtlar (M. S. IV. yy.)¹⁸ ve Batı Türklerinin paraları üzerinde *Tuhs* adının geçmesinin, bu kavmin Batı Türk İmparatorluğu çağında yönetici rolü oynadığına işaret edişi gibi¹⁹ veriler, *Tuhslarla* ilgili başka kaynaklarımız arasındadır.

Asi adı, bugünkü *Osetçe*'de de, *Asi* şeklinde ve halk adı anlamıyla kullanılabilir. *Grek* ve *Latin* kaynaklarının *Asii* (*Asiani*)'si de her zaman halk adı olarak geçer. *Kangkü* ve *Asi* adlarının birbirleriyle olan ilişkisinin belirlenmesi açısından çok önemli olan *Kangkü* (*Kang*) adının ne ifade ettiğine gelince, *Kangkü*, bütün kaynaklarımızda halk adı olarak değil, coğrafi ad olarak geçer ve ancak daha sonra şekillenmiş *Soğdca Kachag* şekli, gerçek halk adı olarak düşünülebilir; yani *Kangkü-Asi* ikili adının açıklamasını, *Kangkü* adının ülkeyi, *Asi*'nin ise, buradaki halkı, daha doğrusu yönetici kavmi ifade ettiği şeklinde anlamamız konusunda bir engel yoktur.

Kangkü'nün batı, kuzey ve doğu komşuluğunda bulunan bozkır devletlerinden söz eden sayısız başka verilere de sahibiz. Alan kavimler birliğinin bölgesi, Çin kaynaklarının bildirdiğine göre, üç ülkeyi kapsıyordu: *Yen-cai*'yi, *Yen*'i ve *LiaolLiu*'yu. Bu ülkeler, doğuda *Kangkü* ile, batıda ise *Tecin*, daha doğrusu, *Roma* İmparatorluğunun *Karadeniz*'deki sömürgeleri ile; yani batı

¹⁸ Minorskiy, *Hudud al-Alam*, 300-304. s.

¹⁹ O. I. Smirnova, *Katalog monet s goroda Penjikent*, Moskova, 1963.

kaynaklarına göre , Alan kavimler birliğinin ülkesi ile sınır komşusuydular. Yensay adı, Han hanedanı dönemine ait Çin kaynaklarında, Kangkü'nün sınır komşuluğunda; yani Sir Der-ya'nın aşağı havzasında ve Aral gölü çevresinde bulunan ülkenin adıydı. Çin kaynaklarına göre, Yen ve Liao ülkesi kürkleriyle ünlüydü. Bu veri, Yen ve Liao'nun, yani Alan ülkesinin sınırının, kuzeydeki ormanlık bölgeyi içine aldığını gösterdiği için çok önemlidir. Çin kaynaklarında Yensay ve Alan ad değiştirilmesiyle ilgili olarak Yen'den ve Liao'dan söz edilmemesi de aynı şekilde önemlidir. Alan adının, Yensay bölgesinde, önce idareci kavmin adı olarak ortaya çıktığını ve ancak daha sonraki dönemlerde, Alan hakimiyetiyle birlikte batıya taşındığı tahmin edilebilir.

Grek ve Çin kaynakları arasında açık bir çelişki görülmektedir: Strabon ve Ptolemaios'un bildirdiklerine göre, Alan kavimler birliğinin daha önceki adı Aors, Çinlilere göre ise Yen-tsai idi. Çince Yen-tsai adının çağdaş ses yapısının Grekçe Aors kaydına yakın olduğu şeklindeki eski ve artık terkedilmiş görüşle, bu açık çelişkiyi çözemiyoruz ²⁰. Buna rağmen, bize kadar ulaşmış çok sayıdaki Sarmat kavim adından hiç biriyle birleşmeyen Yensay, Yen ve Liao/Liu adları, gerçekte halk adı değil, coğrafi kökenli anlamlar taşırlar. Ptolemaios'ta Aorsların komşuluğunda bulunan "büyük halk"ın adı olarak geçen Jaxartai adı da böyledir. Jaxartes'in orta havzasının, Aorsların doğu komşusu oluşundan ve Maes Titianus'un kayıtları devrinde ve bu tarihten başlayarak en azından iki asır boyunca Kangkü egemenliği altında bulunuşundan hareket edersek, Jaxartay adında,

²⁰ Pelliot, *Notes on Marco Polo* 1, 16. s. : Markwart. "Die Sogdiana des Ptolemaios", 289. s. : F. J. Teggart, *Rome and Chine*, Berkeley, 1939: E. Chavannes, "Les Pays d'Occident d'après le Héou Han Chou", *T'oung Pao* 8 (1907), 41-46. s. Eski Çince'deki Yensay'ın telaffuzu 'iam-ts'ad idi. Bu şekil, Grekçe Aors'a son derece uzaktır.

Kangkü halkının ırmak adı kökenli adlandırmasını açıkça görebiliriz. Kangkü'nün doğu komşusu olan ve Çin kaynaklarına göre İli ırmağı çevresini ifade eden, Çince adı *İlie* olan *İli* ülkesi de ırmak adı kökenliydi. Anlatılanlara dayanarak, Yen adında, her şeyden önce Emba ırmağının eski İranî adlandırılmasını arayabiliriz.

Sir Derya'nın aşağı havzası yanında bulunan Yensay, Çince kaynaklara göre, Kangkü'nün kuzeybatısındaydı. Bu, Kangkü bölgesinin, kuzeydeki Kara-tav'dan çok uzağa yayılmadığını gösterir. Çinlilere göre, Kangkü'nün tam kuzeyinde, *Kuzey Vuyi* ülkesi vardı²¹. Bu devletin ülkesi, Kangkü'nün coğrafi durumuna bakarak, Kara-tav'ın kuzey yamaçları ile kuzeye uzanan ve kuzeydeki tabii sınırını Muyun-kum çölünün oluşturduğu bozkırlar olmalıdır. Hakkında şimdiye kadar, ne Ptolemaios'ta ne de başka bir doğu ya da batılı kaynaktan bir şey bulamadığımız, adı ve coğrafi durumu dışında hiçbir şey bilmediğimiz Kuzey Vuyi devleti hakkında bildiğimiz, sadece, M. S. III. yüzyıl ve öncesinde, bu ülkeyi İranî göçerlerin iskan etmiş olduğudur.

Göçerlerin Oxus çevresinde, M. Ö. 130'larda birbirini izleyen işgallerinden sonra, Kangkü, yani Asların Soğdiya'daki hükümlerliği çok uzun sürdü. Diğer iki göçer halktan Sakarauklar, II. Mithridates karşısında uğradıkları acı yenilgiden sonra, yarı asır kadar kaynaklarda yer almazlar ve ancak M. Ö. 76'da, Partuş kralı Sinatrukes'in tekrar tahta çıkışı nedeniyle yeniden anılırlar²². Bundan sonra, sık sık düşünüldüğü gibi, güneye yönelerek Sakaistan'ın eski Saka sakinleri arasında erimiş olmaları mümkündür; fakat bunu doğrulayan bir kanıt yoktur.

²¹ Yen adının eski Çincedeki şekli *Ngam*, *Ngýâm* (Hou Han-shu'ya göre) ve *Yam* idi; Türkçe Emba (Yemba) nehrinin adı, bunlarla mukayese edilemez. *Wu-yi* adı, eski Çince 'o'-ler olarak telaffuz edilirdi.

²² N. C. Debevoise. *A Political History of Parthia*. Chicago 1938, 52. s.

Toharlar ise, M. Ö. I. yüzyıl boyunca tamamen arka planda kaldılar. Toharların da, yeni yurtlarında, bir Asi hanedanı boyunca Kangkü hakimiyeti altında olduklarını, Trogus Pompeius'un "Toharların kralları Asianlar" sözlerinden çıkarabiliriz. Toharların yükselişleri derece derece gerçekleşmiş ve tam bir yüzyıldan fazla sürmüştür; ancak M. S. I. yüzyıl başında, (M. S. 10 civarında), beş başbuğun hükümranlılığı altında yaşayan Yüecileri tek bir krallık altında birleştiren ve Kuşan hanedanını kuran I. Kuzulakadphises ortaya çıktı²³. Kral I. Kuzulakadphises, Roma kralı Claudius'un (M. S. 41-54) sikkelerini taklit etti ve hükümranlılığı, en azından kısmen, M. S. I. yüzyıl ortalarının sonuna kadar sürdü. Kuşan yayılmasının başladığını gösteren Kuşanların Kabil'e saldırmaları olayı da bu dönemde gerçekleşmiş olabilir²⁴.

²³ T. Haneda, "A propos des Ta Yue-Tche et des Kouei-chouang", *Bulletin de la Maison franco-japonaise* 4 (1933); krş. Haloun. *ZDMG* 91, 257. s. 7.n.; Pelliot. *JA* (1934), 38. s. not; W. B. Henning, "Surkh-Kotal and Kanişka", *ZDMG* 115 (1965), 85-87. s.; V. V. Ivanov, "K opredeleniyu nazvaniy "Toharskogo B yazıka", *Problemy Vostokovedeniya* 1959, 188-190. s. : J. Harmatta, "Cusanica", *Acta Orientalia Hungarica* 11 (1960), 191-220. s. : J. Harmatta, "The Great Bactrian Inscription", *Acta Antiqua Hung.* 12 (1964), 374-377 ve 399-420. s. (Yazar, her iki kısımda da Toharistanlı Kuşanlarla Baktriyalıların dilleri arasındaki ayrılığa dikkat çeker.) : H. W. Bailey ("Ariaca", *BSOAS* 15 (1953), 536. s.) Tohar adına yeni bir etimolojik yorum teşebbüsü için krş. H.W. Bailey, *Asia Major* 11 (1964), 6. s. ; B. N. Puri "The Nationality of the Kushanas", *Summaries of Papers. Supplement. 26th International Congress of Orientalists.* Delhi, 1964, 26-28. s. (Kuşanların antropolojik özelliklerine dair): E. V. Zeymalı. *Kuşanskaya hronologiya.* Moskova 1968; *Sovetskaya Arheologiya Sredney Azii i kuşanskaya problema I-II. Amotirovannaya bibliografiya.* Moskova 1968; F. Altheim, *Geschichte der Araber* IV, Münih 1967, 85-88. s.

²⁴ U. Kahrstedt, *Artabanos III and seine Erben. Dissertationes Bernenses*, Ser. 1, Fasc. 2. Bern 1950; W. W. Tarn, *The Greeks in Bactria and India.* Cambridge 1951; A. K. Narain, *The Indo-Greeks*, Oxford 1957; B. J. Staviskij, "Srednyaya Aziya v kuşanskiy period", *Istoriya Tacikskogo Naroda* 1, 341-400; V. M. Masson, "Horezm i Kuşanı" *Epigrafika Vostoka* 17 (1966) 79-84.

Üçüncü Bölüm

M. S. I. IV. Yüzyıllar Arasındaki Kangkü Tarihi

1. Kang'dan Ve Göçerlerden Söz Eden İnan Destanı

M. Ö. 129 ve M. S. I. yüzyıl ortaları arasında, Sir Derya ve Amu Derya bölgesinin en güçlü devleti, Asların ülkesi olan Kangkü idi. Ancak bu durum kısa zamanda, M. Ö. 43 ve 36 arasında değişti. Bu devrin Kuzey Hiungnu başbuğu *Çiçi*, Çinlilerle müttefikleri Güney Hiungnuların tehdit edici saldırılarından kaçarak, Gobi çölü çevresindeki eski yerleşim alanını terketti ve batıya yöneldi. *Çiçi*, önce İli vadisinde yaşayan Hiungnu gruplarını ordusuna kattı, sonra onlarla birleşerek Tanrı dağlarının batısında yaşayan Vusun halkını yendi. Ardından kuzeye yöneldi ve *Hukie* ordusunu yenerek, batı yönünde ilerledi ve *Kienkun*ları da boyunduruk altına aldı. Bildiğimiz gibi *Kienkun*

adı, daha sonraki Kırgızların seleflerine işaret eder. Çiçi, Kienkun bölgesinden yeniden kuzeye yöneldi ve *Tingling* halkını da tebasına kattı. Boyun eğdirdiği halkları egemenliği altında birleştirerek, bir süre için Kienkunların bölgesinde konakladı.

Bu bilgiye ve bir başka kaynağa göre, Hukie bölgesi, Tanrı dağlarının batı kısmından ve İli ülkesinden kuzeyde, Çungarya'daki Tarbagatay dağları çevresindeydi. Hukie adının Ogurları ifade ettiği şeklindeki eski görüş, o devrin Çince onomastik verilerinin ışığında, bugün artık geçerli değildir. Bu Çin kaynağı, Kienkunların ülkesini, Hukie ülkesinin batısında gösterir; yani bu bölge Balkaş gölünün kuzey komşusu olan bugünkü Kazak bozkırları olmalıdır. Kienkunların ülkesinin kuzeyinde bulunan *Tingling* ülkesi ise, bu kayıtlara göre, İrtiş ırmağı çevresindeydi²⁵.

Çiçi'nin, yeni yurdundan, yani Kienkun bölgesinden İli çevresindeki ülkelere, sık sık, "saldırdı ve Vusunları yendi" şeklinde ifade edilen müdahalelerini aktaran Çin kaynakları, burada zikredilen ülkelerin belirlenmesi açısından çok önemli bir işleve sahiptir. Bazı araştırmacıların düşündükleri gibi, Çiçi'nin, Kırgızların daha sonraki bölgeleri olan, Yenisey çevresinde konak-

²⁵ J. J. de Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit* I, Berlin-Leipzig 1921; W. M. McGovern, *The Early Empires of Central Asia*, Chapel Hill 1939; krş. Teggart, *Rome and Chine*, 152. ve 199. s.; Debevoise, *A Political History of Parthia*, 123. s.; Zuev, *THAE ANKaz* 8 (1960), 5-25. s.; L. Ligeti, "Az ázsiai hunok", *Attila és Hunjai*, yay. Gy. Németh, Budapeşte 1940, 31-60. s.; P. Pelliot, *Notes sur l'histoire de la Horde d'Or*, Paris 1950, 229. s., 2. not (Hu-ch'ieh hakkında); M. Mori, "The Account of the Tingling in the Hsi-jung-chuan of the Weilio", *Toyo Gakuhō* 30 (1957), 82-109. s.; H. H. Dubs, "An Ancient Military Contact between Romans and Chinese", *American Journal of Philology* 62 (1941), 322-330. s.; krş. J. H. L. Duyvendak, "An Illustrated Battle-Account in the History of the Former Han Dynasty", *T'oung Pao* (1938), 249-264. s.; L. N. Gumiliev "Talasskaya bitva 36, *Sbornik v čest akademika* I. A. Orbeli, Moskova-Leningrad 1960, 161-166. s.; W. Eberhard, "Roman Soldiers as allies of the Hiung-nu", *Bulleten* 29, 143-145. s. - *Hu-ch'ieh* adının çağdaş Çince telaffuzu *ho-g'iat* idi.

lamış olması mümkündür; fakat Çiçi, Kienkunların İrtiş çevresindeki yurtlarında çok kalmadı; Vusun ordularının sıkıştırdığı Kangkü hükümdarının çağrısıyla, Kangkü'nün doğu kısmına, Çu ve Talas ırmakları çevresine, İli ülkesinin batı komşuluğuna taşındı. Çiçi, adamlarının büyük kısmını sert soğuk yüzünden kaybetmesine rağmen, kısa sürede, yeni yurdunda o kadar güçlendi ki Çin kaynaklarına göre, Part imparatorluğunun yanı sıra Yüeçiler ve İli ülkelerini işgal etmeye yönelik büyük planlar kurmağa kalkışabildi. Bu bilgileri, Çiçi'nin Kangkü bölgesinde konaklamasından sonra hazırlanmış Çince bir coğrafya kaynağı aktarır. Bu kayda göre Kangkü, "hafif, zayıf" ülkeydi. Doğu kısmı Hiungnuların, daha doğrusu, daha önceki bilgilere göre Çiçi'nin elindeydi; güney kısmı olan Soğdiya ise, Yüeçilerin egemenliği altındaydı. Kangkü egemenliği zayıflayınca, Yüeçilerin Amu Derya'nın kuzeyinde bulunan Soğd bölgesini de kendilerine bağlamaları mümkün olmuştu.

Sadece Kangkü hükümdarıyla değil, Çinlilerle de düşmanca bir ilişkiye girdiği için, Çiçi'nin egemenliği hızla sona erdi. Nihayet Çinliler, büyük bir ordu hazırladılar ve Batılı müttefikleriyle birlikte, M. Ö. 36'da başkentlerini ele geçirerek, batı bölgelerindeki Hiungnu hakimiyetini yok ettiler. Çiçi'nin düşüşünün biricik sonucu, -bizce bilinmeyen olaylarla birlikte-, Kangkü'nün Soğdiya üzerindeki hakimiyetini tekrar kurması oldu. M. S. 25'ten sonra hazırlanmış Çince bir kayıt da, Soğdiya'nın Kangkü hakimiyetine girdiğine işaret eder.

Kangkü'nün, İran'ın doğu sınırındaki en büyük devlet olduğunu bildiren son verilerimiz, İran destanında yer almaktadır. Bize kalan şekliyle İran destanı, eski zamanlardan başlayarak Arap fetihleri çağına, yani millî krallığın sona erdiği ve İslamiyetin İran'da Zerdüş dinini değiştirdiği M. S. VII. Yüzyıla kadarki İran tarihini anlatır. Firdevsi'nin bildirdiğine göre, bütün

tarih boyunca, toplam olarak elli Keyanî, yani Key hükümdar ailesinden doğma ve resmî olarak kabul edilen elli kral, İran üzerinde hükümler oldu. Destanda bazı krallara ait övgü bölümlerinin genişliği ise, farklılıklar gösterir. İlk büyük bölüm, aslında dünya ve insanın yaratılış efsanelerinin tanrıları olmalarına rağmen, Firdevsi'nin kültür mimarları olarak tasvir ettiği eski İran'ın Keyanî kralları hakkında destansı tarihler içerir. Eski kralların tarihini, Guştasp devrinde, Zerdüştinin kuruluş tarihi izler. Yeni dinin kabul edilmesinde, İran ve Turan arasında yeni bir savaş başlamış ve sonunda İran'a zafer kazandıran, Guştasp'ın oğlu İsfendiyar ortaya çıkmıştır. Bu aşamada, verdiği söze rağmen, muzaffer olarak geri dönen oğluyla taht paylaşmak istemeyen babası, İsfendiyar'ı, İranlı bir başka kahramana, Rüstem'e karşı gönderir. Rüstem bu büyük savaştan kazanmış olarak çıkar; fakat acı son, kısa sürede ona da ulaşır: Ayaklanan Kabul kralını boyun eğmeye zorladığında ise, tuzağa düşer.

Eski Keyanî krallarının tarihi, destanda, ardı ardına gelen iki hükümdarın tarihi ile kapanır. *Dara (Darius)*'dan ve *Büyük İskender*'den söz eden hikayeler, artık bizi, tarihî eski Fars (*Achaemenida*) kralları devrinin (M. Ö. 550-330) olaylarından uzaklaştırırlar. Bu ayrıntıyı ise, Firdevsi, İran geleneğine bağlı olarak açıklamaz; fakat Grekçe yazılmış Büyük İskender destanının orta Farsça varyantından verir. Daha sonraki dönemde de İran geleneğinin çok az yer tuttuğu görülmektedir. Aslında, bu ayrıntı için Firdevsi'nin yabancı kaynakları da yoktu. Şehname'de, bütün Part çağından (M. Ö. yakl. 250-M. S. yakl. 224), topu topu birkaç renksiz ve kaynak olarak da belirsiz tarihî açıklama buluyoruz; bu da, elli bölümden oluşan eserin yalnızca bir bölümünü oluşturmaktadır.

Buna karşılık, destanda, Part devrini izleyen Sasanîler (M.

S. 224-M. S. 636) tarihiyle Farsça şiir ve manzum edebiyatının biricik ve en beğenilen temsilcisi olan Behram Gur'un (421-439) yanı sıra İranlılarca krallık düşüncesinin sembolü olarak görülen Husrev Anuşirvan (531-579) çok geniş bir yer tutar.

İran destanının Sasanî dönemiyle ilgili ayıntıları gözden geçirirken, her şeyden önce iki noktaya dikkat etmemiz gerekir. Bir yandan, Sasanîlerin ilki Erdeşir'in İran tahtını Arşakidlerden silah zoruyla aldığı unutulmamalıdır. Sasanî hükümdarlarının kendilerini, eski Keyanî hükümdarlarının yasal vârisleri saymaları ve aynı zamanda Arsakların egemenliğini inkar etmeleri, bu nedenledir. Öte yandan ise, İran destanının Keyanî ve Arsak çağlarıyla ilgili beyitleri, daha Sasanî devrinde derlenip toplanmıştı. Böylece, bütün İran destanının en muhteşem kahramanları olarak Arsakların büyük eylemleri ile inanç bakımından da saygı değer büyük kurtarıcı Keyaniyan krallarının eylemleri, burada bir araya getirilmiş oldu. Destandan çıkarılmalarına ne bir ihtiyaç duyulmuş ne de bir imkan bulunmuştur²⁶.

Messianizm dininin bir türü, tarih boyunca, İran düşünce

²⁶A. Christensen, "Les Kayanîdes", *Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Histfilol. Meddelelser XIX/2* (1932); A. Christensen, *Les gestes des rois dans les traditions de l'Iran antique*, Paris 1936; K. Czeglédy, "Behram Çobin and the Persian Apocalyptic Literature", *Acta Orientalia Hungarica* 8 (1958), 21-43. s. ; J. Marquart, "Beiträge zur Geschichte und Sage von Eran", *ZDMG* 49 (1895), 628-672. s. ; W. Barthold, "Zur Geschichte der persischen Epos", *ZDMG* 98 (1944), 121-157. s. ; J. C. Coyajee, "The House of Gotarzes: A Chapter of Parthian History in the Shahnameh", *Asiatic Society of Bengal. Journal and Proceedings*, 28 (1933), 207-224. s. ; E. Herzfeld, "Notes on the Great Inscriptions Şapur I", *Archaeologische Mitteilungen aus Iran* 4 (1932), 101-116. s. ; Gundafarr, krş. W. B. Henning, *Prof. Jackson Memorial Volume*, Bombay 1954, 54. s. ; V. Minorskiy, "Visu Ramin (IV)", *BSOAS* 25 (1962), 275-286. s. ; M: Boyce, "Some Remarks on the Transmissions of the Kayanian Heroic Cycle", *Serta Cantabrigiensia*, Wiesbaden 1954, 45-62; L. Petech, "Vi-ataspā e Bactria in un teste cinese", *Rivista degli Studi Orientali* 41 (1966), 171-172. s. ; S. P. Tolstov-V. A. Livshitz, *Acta Antiqua Hungarica* 12. 245. s. (Soğdca ve Hazmezc yazıtlarda Keyanîler).

sisteminin bir özelliğini oluşturmuştur. Keyaniyan devri kralları ve kahramanları arasından Key Husrev ve *Pişiyyotan* (Key Viştasp'ın oğlu), İran dinî geleneği adına nasıl değişip ölümsüz mesihler oldularsa, aynı şekilde, Part çağı yazıtlarından birinde zikredilen tarihî kişi, Hataynamelerin biricik, eski Keyaniyan çağında yer alan biricik kahramanı, Hirkaniya'lı Gev de, ölümsüz mesih oldu. Destanda sürekli insan üstü bir kahraman olarak betimlenen Rüstem karakteri, birkaç kez mesih olarak, İran'ı Turan tehlikesinden tek başına kurtarır; böylece Sasanî Behram Gor karakteri de, Chionitler'e karşı M. S. 427'de elde edilen büyük zaferden sonra, İranlıların gözünde ve Hataynamelerde, mesih olarak değişmiştir. İranlılar, ölümsüz Pişiyyotan'ın, destanımsı bir yer olarak düşünülen Turan'ın başkenti olan, Kang'dan, esrarengiz mesih olarak döneceğini, aynı şekilde, tarihî Behram Çobin'in de, Türklerin baş şehri Rez kalesinden geri geleceğini umdular. Behram Çobin, önce, M. S. 589'da, Batı Türk başbuğuna karşı, Keyaniyanların en büyük zaferlerinden biri olarak hatırlanan büyük bir zafer elde etti ve sonra da, saygınlık kazanmasının bir ödülü olarak, Sasanî tahtına sahip olmayı denedi. Bu başarısız girişiminden sonra Türk ülkesine kaçtı ve İranlılara kendisini unutturarak, Vahram-i Varjavend adıyla, geri dönmesi beklenen mesihleri arasına katıldı.

Destanda, yer alan Keyanî krallarının tarihinde, Part dönemine ait çizgiler daha belirginleşmektedir. Key Us ve Key Husrev adlarının altında ise, artık, Part tarihinin ünlü kişilerinin adlarını almış olan kahramanlar, bilhassa Hazar denizinin güneydoğusunda, Kuzeydoğu İran'da, M. S. I. yüzyıy boyunca hükümran olmuş Hirkaniya bölgesinin hanedan üyeleri (Gev ve ulusu, Bejan ve eşi Maneja) yer almaktadır. Gotarzes (Destanda: Godarzi; II. Gotarzes, M. S. yakl. 38-51) de, bir süre için sürdürdüğü taht kavgalarından sonra, Hirkaniya'ya yerleşti. Part çağının bu tarihî kişileri, destanda kendi adlarıyla; fakat Part

yerine eski Keyaniyan çağı kahramanları olarak ortaya çıkarlar. Godarz (II. Gotarzes), Süryani ve Grekçe olan düzmece Tamaş belgelerinde de Mazday adıyla geçer ve burada Bejan ve Maneja adları da ortaya çıkar. Key Husrev, destanda, Part kralı III. Artabanos'un (M. S. 12-M. S. yakl. 38) özelliklerini taşır. Aynı yerde, II. Gotarzes'in vârisi olan, Part kralı I. Vologeses'in (M. S. 51-M. S. yakl. 79) kişiliği, Key Viştaspe'ınki ile karışır. Hataynameler ve diğer İran kökenli destansı rivayetler, Key Viştaspe'ın oğlu Spandiyat'ın, I. Vologeses'in kardeşinin, Ermeni kralı olan Tiridates'in özelliklerini taşıdığını gösterir. Derlendikleri orta Farsça eserde, hiçbirinin bize kadar ulaşmadığı bazı Part çağı rivayetlerine göre, Spandiyat, Kafkaslar'daki Alanlarla da savaşmıştır; bu ise, açıkça, M. S. 36'dan sonra olup bitenlerle ilgilidir. Şehname'nin en büyük kahramanı olan "Saka" Rüstem ise, kendisinde, sadece eski Keyanî mitoslarının çizgilerini değil; aynı zamanda, muhteşem Arsakların Saka-Pehlevi hükümdarının, M. S. 18'de tahta geçen ve M. S. 50'den sonra da Doğu İran ve Kuzeybatı Hindistan arasında yayılan büyük imparatorlukta egemen olan Gondopherres'in özelliklerini de taşır.

Burada, Sasanîlerin, Arsakların hükümrانlığını yıkmalarından sonra, nefret ettikleri Part çağının bütün hatıralarını İran hikaye ve efsanelerinden silmiş olmalarının iyi bilinen bir gerçek olmasına karşılık, ayrıntılarıyla verilmiş Partlarla ilgili bölümlerin destan metninde nasıl kalabildikleri sorusu ortaya çıkmaktadır. Destanda Partlarla ilgili anlatılanların, açıkça, Part devirleriyle değil, çözülemeyen bir bütünlük içinde oldukları eski Keyaniyan çağıyla ilgili oluşu, bu sorunun yanıtını oluşturur. Kısmen bu yüzden, kısmen de Part çağı kalıntılarının açık anlamlarının daha sonraları unutulması nedeniyle, o devrin müstensihleri arasından hiç kimse, destan metninden Part epizotlarını çıkarmayı düşünmemiştir.

İran destanının Part çağı unsurlarının önümüze açıkça serdiği tablo, daha önce söz konusu edilen verilerle tam bir paralellik içindedir. Bu metinlerin tanıklığına göre, M. S. I. yüzyıl ortasında, Sir Derya ve Amu Derya arasında yer alan Kang devleti, en büyük güçtü. Amu Derya'nın öte yakasındaki bölgeler ve ayrıca Soğdiya, destanda da Kang egemenliğine bağlıydı. Amu Derya'da ise, Hirkaniya'nın Godarz - Gev - Bejan ailesi, destanda da, tarihteki Gev ailesinin M. S. I. yüzyılın altmışlı yıllarında oynadıkları role benzer bir rol oynarlar. Destanda, Turanlı göçerlerle yapılan savaşların yükünü, Godarz ve ailesi, ayrıca Rüstüm üstlenir. Kang bölgesinden Amu Derya'yı geçerek İran'ın doğu bölgelerine yapılmış olan akınları, M. S. I. Yüzyıl ortasında, gerçekten de, Hirkaniyalı Gev ailesi üyelerinin ve Gondopherres'in önlemiş olmaları gerektiği şüphesizdir. Demek ki, Kangkü-Kang kelimesi, son zamanlara kadar düşünüldüğü gibi, Avesta'nın terkedilmiş bir adlandırması değil, gerçek bir coğrafya adlandırmasıydı.

Sözü edilen veriler dışında, Şehname'de Toharlardan çok söz edilmesi ve Kuşan adının çok yerde geçmesi de, İran destanının Partlarla ilgili bölümlerinin zamanını belirlemektedir. Firdevsi, kendi çağından veya daha önceki Sasanî devirlerine ait coğrafi kayıtları muhafaza eder; fakat I. Kuzulakadphises ve haleflerinin tarihî rollerinden ve Amu Derya'nın kuzeyine doğru gerçekleştirdikleri akınlarından söz etmez. Kuşan hanedanının ikinci ve üçüncü hükümdarları olan Vema Kadphises ve Kanişka'nın yönetimindeki Kuşanlar, İran'ın doğu komşuluğunda en büyük nüfuzla sahip oldular. Kuşanlar, sikkelerinin ve Kuşan adlarının coğrafi adlar olarak yaygınlaşmasının da gösterdiği gibi, nüfuzlarını Amu Derya'nın kuzeyine de yaydılar; fakat Kuşan işgali, Sir Derya'nın hemen yanındaki Kangkü bölgesine kadar ulaşmamıştı. Kangkü ülkesinin durumunda geçen asırdan beri bir değişiklik olmadığından söz eden III. yüzyıla ait Çin

kaynağının Batı ülkelerini anlatan kaydı da, bunu doğrulamaktadır. Kangkü, bu belgeye göre, kuzeybatı yolu üzerindeki Yentsai'nin yakınında olduğuna göre, Çinlilerin bu kaydının Soğdiya ile değil, aslında, Sir Derya kıyısındaki Kangkü ile bağlantılı olduğu şüphesizdir.

Kuşan imparatorluğunun altın çağına, Sasanî hükümdarı I. Şapur'un (M. S. 241-272) doğudaki işgalleri son verdi. Nitekim Şapur, M. S. 250 civarında, ünlü Kâbe-i Zerdüş yazıtına göre, Kuşanlara karşı yeniden büyük bir zafer kazandı ve nüfuzunu, Kuzey Kuşan bölgesinden, Fergana'ya ve Taşkend'e kadar genişletti. Fergana'nın anılması, bir zamanlar yüz yıl süresince Kuşan egemenliği altında kalan Soğdiya'nın, şimdi de Fars egemenliğine girdiğini göstermektedir²⁷.

Fars işgali ise, Soğdiya'da süreklilik kazanmadı. M. S. 260-270 civarında, batıdan Çin sarayına ulaşan elçilerin raporlarına dayanan bir Çin belgesine göre de, Fergana'nın kuzeybatısında bulunan Kangkü, yani asıl Kangkü, Soğdiya ve İli ülkesi ile sınırdış idi²⁸. Kısacası, Soğdiya, bu belgelere göre, uzun Kangkü ve Kuşan egemenliği sonunda, bağımsızlığını tekrar kazanmıştı. Az önce gördüğümüz gibi, Kuşan iktidarının zayıflama sebebi, I. Şapur'un Kuşanlara karşı bir zafer kazanmış olması, yani Şapur'un doğudaki işgaliydi. Gerçekte bu Çince kayıt, Soğdiya'nın, bağımsız bir ülke olarak kaynaklarımızda son kez geçmesinin belgesiydi. Sonraki büyük değişim döneminde, yani M. S. 350 civarında, Avar-Hunların Oxus çevresindeki ülkelerde hakimiyetlerini kurduklarında, hem Kangkü hem de Soğdi-

²⁷ W. B. Henning, "The Date of the Sogdian Ancient Letters", *BSOAS* 12 (1948), 53-54. s. ; W.B. Henning, "A Farewell to the Khagan of the Aq Agatäran", *BSOAS* 14 (1952), 502. s. (I. Şapur'un idaresindeki İran'ın doğu sınırları hakkında).

²⁸ A. Stein, *Ancient Khotan*, Oxford 1907, 545. s. (Chavannes tarafından yapılan Chsinshu tercümesi); krş. W. Fuchs, "Das Turfangebiet, seine äusseren Geschichte bis in die T'ang-Zeit", *Ostasiatische Zeitschrift* 13, 135. s. ; Pelliot, *JA* (1934), 40. s.

ya'nın bağımsızlığı ebediyen sona erdi. Kangkü adı, Sui hanedanı devrine (M. S. 581-617) ait kaynaklarımızda tekrar ortaya çıkar; fakat artık, aslî geniş anlamında değildir ve özellikle Soğd bölgesini, daha doğrusu Semerkand şehri ve çevresini ifade etmektedir.

2. Kazak Bozkır Halklarından Söz Eden Çin Kaynakları

Bozkırlar üstüne M. S. 350 yılından önce hazırlanmış olan son ayrıntılı kayıt, III. yüzyıl ortalarına ait Çince bir belgedir. Bu belge, Kangkü'nün komşuları arasında sadece Kuzey Vuyileri ve Yen-tsai'leri değil, Kienkunları ve Tinglingleri de zikreder. Bu kayda göre Tinglingler, Kangkü'nün (yani Kuzey Vuyi'nün de) kuzeyinde oturuyorlardı. Kienkun ve Tinglinglerin coğrafî konumuyla ilgili olarak, Çince eser, Han çağını ve Kienkunların konumunu iki ayrı şekilde açıklayan, daha eski ve değişik kaynaklardan alınma veriler kullanmıştır. Bunlardan biri, Çiçi'nin batı akınları dönemindeki Kienkunlar ülkesini, hâlâ Kazak bozkırlarında gösterir; fakat aynı belgeye, Kienkun ülkesinin Tiyenşan'ın orta kısmının kuzeyine doğru 5000 Çin mili uzaklıkta olduğunu bildiren, İlk Han hanedanının yıllıklarından alınmış bir cümleden oluşan, bir başka veri iliştilmiştir. Artık bu ikinci kaydın, Kazak bozkırlarıyla değil, Kırgızların daha sonraki ülkeleri ile, Yenisey ırmağının kaynak bölgesiyle ilgili olduğu çok açıktır. Nitekim Kırgızlar, Çiçi'nin batıya gerçekleştirdiği akınlardan (M. Ö. 49) sonraki bir dönemde, muhtemelen M. S. I. asır başında, Kazak bozkırlarının kuzeyinde yer alan ve daha sonraki sekiz asır boyunca Kırgız bölgesi olarak bildiğimiz yeni yurtlarına göçtüler. Kırgızların asıl yurdunun Tiyenşan'ın doğu uçları olduğunu ve Kırgızların, buradan, Çiçi'nin akınları önünden kuzeybatıya çekildiklerini ileri süren daha sonraki bir Çin kaynağı da Kırgızların yer değiştirmesini anlatır.

Tinglinglerin Güneybatı Sibirya'daki kolunun, yukarıda sözü edilen III. Yüzyıl Çin kaynağının yazıcısına ait açıklayıcı bir nota göre, Hiungnuların kuzeyindeki "Kuzey Denizi" (Baykal

gölü) çevresinde yaşayan Tinglinglerle aynı halk olması imkansızdır. Kienkunlar ve Tinglingler konusunda, büyük bölümü İlk Han hanedanı için hazırlanmış yıllıkların da varlığından söz eden yazıcı, şüphesiz burada da, Hanlar çağına ait Tingling verilerini, yani Çiçi'nin batı akınlarından söz eden belgeleri kasteder. Yazıya geçirilmiş olaylardan üç asır sonra yaşamasına karşılık, onun kayıtlarının doğruluğundan şüphe etmemiz yersiz olur. Gördüğümüz gibi, söz konusu Han çağı devri verileri de, Tinglinglerin ana kolunun Kuzey Moğolistan'a, Hiungnuların kuzeyine; bir başka kolunun ise, Çungarya Kapu ve Hiungnuların kuzeybatısına, İrtiş çevresine yerleştiklerini açıkça göstermektedir. Buradaki değişiklik, Kırgızların I. yüzyıl başında yeni yurtlarına taşınmaları sonunda, Kazak bozkırlarının kuzey ve orta kısmının da Tinglinglerin eline geçmesi şeklinde gerçekleşmiştir. Bu III. Yüzyıla ait kaynağımızın kayıtlarından şu bilgileri çıkarabiliriz: Tinglingler, "Kangkü'nün kuzeyinde", buradan da ormanlık bölgeye kadar uzanan, kürkleriyle zengin Tingling bölgesinde yaşadılar. Belgedeki Tinglinglerin yaşam biçimi üstüne yapılan betimlemelerle, yer değiştiren göçer çobanların yaşam biçimleri hakkındaki bilgiler, eğer bunların yurtları Kazak bozkırlarının bazı bölümlerini de kapsıyorsa, ancak o zaman anlaşılır olmaktadır.

Üçüncü Tingling grubu, kesin olarak kuzey kolundan ayrılarak, Türkler ile Hiungnu ve Türklerin bazı kavim grupları gibi, güneydeki Çin sınırına göçtü. Tinglingler, IV. yüzyıl sonunda, Çinlilerle bir dizi ilişkiye girdiklerinde ise, *Tingling* adını yeni şekliyle kullanmaya başlamışlardı. Önce *Ti-li* (çağdaş telaffuzu: * *Tiglig* veya * *Tegrek* olabilir); daha sonra ise, *Tielö* (* *Tilig*, *Tereg*) biçimine dönüşen bu ad, VI. -IX. yüzyıllar boyunca, Çin kaynaklarında, genellikle, bu son şekliyle kullanılmıştır.

Bu iki adın benzerliğinin yanı sıra, *Tielö*lerin ve *Tingling*lerin ortak kökenli olması ve bu iki kavim grubunun coğrafî aynılığı, daha da büyük bir önem taşır. Bu durum, her şeyden önce,

Tielö ve Tinglinglerin kuzey kolu ile; yani Baykal gölünün ve Hiungnuların kuzeyinde daha önceden göçerleşmiş merkezî kavim grubu olan ve Orhon Türklerinin komşuluğunda yaşayan Tielölerin kuzey kolu ile ilgilidir. Çinliler, güneyde, Çin sınır boylarındaki aynı bölgede önceleri Tunglinlerin , daha sonraları ise sürekli olarak Tielölerin yaşadıklarını belirtirler. Çinlilerin hem Güney Tinglinglere, hem Tielölere, *Kao-kü*, yani “Yüksek Araba” adını yakıştırmaları da, bu iki adın burada aynı anlama geldiğini gösterir; üçüncü Tingling ve Tielö kavim grubu konusunda da, kaynaklarımız, her iki kavim grubunu Kazak bozkırları çevresinde gösterdiği için, coğrafî aynılıktan söz edebiliriz. Bütün bu yerlerde, Tielöler, Tinglinglerden sonra ortaya çıkarlar. Tarihî ve coğrafî veriler de , Tielö adının, Tingling şeklinin daha sonraki varyantı olduğunu ve bu iki adın, farklı devirlerde, bir ve aynı büyük kuzey kavimleri birliğine işaret ettiğini gösteren dilticilik bilgilerini yeterli ölçüde sağlamlaştırırlar.

Bu devirde Kangkü ile komşu ülkeler arasında, İli ülkesinin tasviri, III. yüzyıl Çin kaynaklarımızda eksiktir. Çiçi'nin akınlarının gerçekleştiği dönem olan M. Ö. I. yüzyılın ikinci yarısında, bu ülke Hiungnuların yurduydü. Daha sonraki Hiungnu tarihinden, burasıyla ilgili ancak bir belge biliyoruz. Bu ise, bir bakıma, bütün Hiungnu-Hun konusu açısından temel bir öneme sahiptir. Söz konusu belgede, son Han hanedanının hükümranlığı devrindeki Çin ve Hiungnu savaşlarından söz edilmektedir.

Bu belgede, M. S. 91 yılı olayları arasında, Kuzey Hiungnu veziri *Şanyü'* nün Çinliler tarafından yenildiğini ve sonra da göçe zorlandığını öğreniyoruz. Göç, batı yönünde, *Vusun*ların yurduna doğru, oradan da daha batıya, yani İlie ülkesine doğru gerçekleşmiştir. Çin kaynaklarının yazıcısının, Vusun bölgesinde ortaya çıkan bütün olaylar üstüne çok önemli verileri vardı; Vusun bölgesinden daha ileriye göçen Hiungnular hakkında ise, artık ayrıntılı bilgi verememektedir; ancak kaçan Şanyü'nün, Hiungnu gruplarının dağıldıklarının görüldüğü Vusun bölgesinin

kuzey kısmına yöneldiğini, bazı kavimlerinin ise, daha batıya göçtüklerini söylemektedir. Bu kavimlerin kaderi ise, artık, belgenin düzenleyicisi için tamamen meçhul kalmıştı.

Vusunların kuzey komşuluğunda, M. S. V. yüzyılın ilk yarısında bile Hiungnu kökenli bir kavim grubunun, *Yüepan* halkının oturduğunu bildiren daha sonraki bir Çince belge, mutlu bir rastlantıyla, bu Han çağı kaynağını tamamlamakta ve sanki orada aktarılan bilgileri sürdürmektedir. Bu kaynağa göre, M. S. 91'de Vusun bölgesine göç edenler, Hiungnuların torunlarıydı. Göç eden Şanyü halkının, ancak daha ileriye gidemeyen kısmı Vusun bölgesinde kalmış; diğer kavimler ise, daha batıya, Kangkü ülkesine yönelmişlerdi. Son Han hanedanı yıllıklarına göre de, kuzeydeki Şanyü'nün Vusun bölgesine gittiğine bakarak, Yüepan belgesinin doğruluğundan şüphelenmek de mümkün değildir. Ayrıca, Yüepanlardan söz eden belgenin, M. S. 435'ten sonra Çinlilerle tekrar elçilik kurma düzeyinde bir dizi ilişkiye giren ve M. S. 448'de Çinlilerle askerî ittifak da yapan Yüepanların bizzat kendilerinden kalmış olabileceğini de dikkate almamız gerekmektedir. Bunlara göre, M. S. 91'den sonra Hiungnular, Vusunlara, Tanrı dağlarının batı bölümü çevresine göçtüler; ardından, Hiungnuların büyük kısmı, daha doğrusu en güçlü kavimleri, Kangkü bölgesine, yani Kazak bozkırlarına, İli ve Sir Derya arasındaki bölgeye yöneldiler. Çin kaynakları, daha sonraları, ne buradaki Hiungnulardan ne de daha önceleri İli bölgesinde yaşayan Hiungnulardan bahsederler. İli'nin doğu komşuluğunda, Tanrı dağlarından kuzeyde ve Barköl kıyısında, M. S. II. yüzyıl boyunca Hiungnular oturdular; Hiungnuların, M. S. 107 ve 153 arasında, sık sık, Tarım bölgesindeki şehir devletlerinin yaşamına karıştıklarını ve burada, sık sık Çinlilerle de savaştıklarını bir dizi verimiz doğrulamaktadır. Tiyenşan çevresindeki Hiungnular, ancak M. S. 150 yılından sonra kaynaklarımızdan çıkarlar; Tinglinglerin ve Vusunların ülkeleri gibi, boyun eğmiş halkların ülkesi olarak, daha önce Hiungnuların sa-

hipliğinde olan bu geniş bölge, *Sienpi* başbuğu *Tan Şihuay*'ın (M. S. yakl. 150'den 180'e kadar) hakimiyetine girer. Bununla, Hiungnuların eski yerleşim bölgelerinden tamamen silindiklerini düşünmemiz, tabii ki yanlış olur. Hiungnuların, bu devirde veya daha sonra, tam olarak da M. S. 350'ye kadar, Tiyenşan ve İli ırmağı çevresindeki yurtlarını terketmiş olduklarına dair hiç bir verimiz yoktur; Yüepanlar ise, M. S. V. Yüzyılın ilk yarısında da, hâlâ Vusun bölgesinin kuzey komşuluğunda bulunan yurtlarında yaşamaktaydılar. Demek ki, M. S. I. yüzyıl sonunda, bütün Tanrı dağları dağ silsilesi boyunca Hiungnuların yaşadıkları olaylar, Çin kaynaklarının en önemli konusunu oluşturur; fakat bölgenin batısında, İli vadisi ve Sir Derya arasında, Kangkü bölgesinde, yani Güney Kazakistan'da da güçlü Hiungnu kavim grupları yerleşmişlerdi ²⁹.

²⁹Chavannes, *T'oung Pao* 6 (1905), 559. s. Ting-ling ve Ti-li (*tiglig) için bkz. Pelliot, *T'oung Pao* 29 (1932), 164-165. s. (bir kaç eserin E. H. Parker tarafından tanıtılması); J. Hamilton, "Tokuz-Oguz et On-Uygur", *JA* 1962, 25-26. s.; E. Pulleyblank, ekl. G. Clauson, *Turkish and Mongolian Studies*, Londra 1962, 20-21. s.; O. Maenchen-Helfen, "The Ting-ling", *Harvard Journal of Asiatic Studies* 4, (1939), 77-86. s.; L. N. Gumiliev, "Dinlinskaya problema". *Izvestiya Vsesoyuznogo Geograficesken Obşçestva* 1 (1959); L. Ligeti, *A Mongolok tükös története*, Budapeşte 1962, 168. s. (Kao-chü etnonimi hakkında). - M.S. 487'de Kao-chü hükümdarı, Çin kaynaklarına göre, anlamı "büyük imparator" olan *hou-lou-fu-lo* ünvanını taşımıştı. (P. Olbricht, "Uchida Prolegomena zu einer Geschichte der Joujan, *Ural-Altische Jahrbücher* 26 (1954), 97. s. Bu ünvanın Türkçedeki aslı şekli, *ulu begrek olabilir. Bunlar, aynı zamanda kaynaklarımızda saklanan ilk Türkçe kelimelerdir (Czeglédy, *Magyar Nyelv* 47 (1951), 272. s.; Ja. Biçurin, *Sobranie svedeniy o narodah, obitavşih v Srednney Azii v drevne vremena* I. Moskova 1950, 217. s.; F. Hirth, "Wolga-Hunnen und Hiung-nu". *Sitzbes Berichte der phil. hist. Kl. der Bayerischen Akademie der Wissenschaften* II, 1899. 2. s.; McGovern, *The Early Empires*, 282. s.; O. Maenchen-Helfen, "Huns und Hsiung-nu". *Byzantion* 17 (1944-1945), 222-243. s. *Hou Han-shu*'nun XXXV. bölümündeki Yüan An'ın biyografisi de, M.S. 91 yılındaki olaylar ve Hiungnuların Kangü'ye yerleşmeleri açısından önemlidir. - Teggart, *Rome and China*, 166-168. s.; W. Eberhard, "Chronologische Übersicht über die Geschichte der Hunnen in der späteren Han-Zeit" (25. n. Chr.-220 n. Chr.): *Belleten* III (1939), 387-441. s.; L. Vasilev, "Ban' Çao v Zapadnom krae". *Vestnik Drevney Istorii* 1955/I, 108-125. s. (M.S. 91 ve öncesindeki olaylar hakkında); H. A. Matsuda, "A Critical Study of the Chapter on the Western Region of the Wei-shu, with Special Reference to the Location of the Country of Yüeh-pan". *Taisho Daigaku Gakuhō* 10, 31-38. s.; krş. K. Shiratori, "Über den Wu-Sun-Stamm in Centralasien". *Keleii Szemle* 3 (1902), 103-140. s.; J. Marquart, "Über das Volkstum der Komanen": W. Bang-J. Marquart, *Osttürkische Dialektstudien, Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*, Philol.-hist. Klasse N.F. XIII, Berlin 1914, 69. s. n. 4; Fuchs, *Ostasiatische Zeitschrift* 13, 156. s.; E. Chavannes, *Des Inscriptions de l'Asie Centrale*, Paris 1902; McGovern, *The Early Empires*, 304-305. s. (Tan Shih-huai); G. Schreiber, "Das Volk der Hsien-pi". *Monumenta Serica* 12 (1947), 145-203. s.; L. Ligeti, Tabgaçskiy yazık dialekt syan'biyskogo". *Narody Azii i Afriki* 1960, 107-117. s.

Dördüncü Bölüm

Avarlar (Uar-Hunlar) Batı Türkistan'da

Sir Derya ve Amu Derya çevresinde, ayrıca Kazak bozkırlarında, M. S. 350 sıralarında gerçekleşen büyük değişiklikler, iki yüzyıl boyunca, Batı-İç-Asya'nın beşerî haritasını belirlediler. Hunların Avrupa'ya göçlerinin ve bu göçlerle başlayan Avrupa'daki büyük halk göçlerinin arka planında da, aynı olaylar yatmaktadır. Batı Türkistan ve Avrupa'daki halk göçlerinin daha sonraki safhalarına ait bilgileri, çok sayıdaki doğulu ve batılı kaynağımız vermektedir. Bunların birer birer gözden geçirilmesi, genel olarak yapılmış; fakat bu karmaşık olaylar dizisinin gereğince incelenmesine imkan tanıyacak olan bir bütünlük içindeki özetleri ise, şimdiye kadar gerçekleştirilmemiştir. Bu nedenle, bu konuyla ilgili literatürde genellikle kabul edilen görüş özellikle, elimizde hiçbir verinin bulunmadığı Avrasya'daki bü-

yük halk göçlerinin başlangıcının ve ilk safhalarının, bir sis perdesince örtülmüş olmasıdır. Bu konuyla ilgili olarak, önce Batı Türkistan'daki olaylardan söz eden elimizdeki başka kaynakları da, daha yakından dikkate almamız gerekiyor. Bu kaynaklarda, bizi, büyük halk göçlerinin başlangıç çağına taşıyan ip uçları buluyoruz.

Çinliler, M. S. 350 civarındaki Batı Türkistan'da geçen olaylar üstüne, diplomasi ve ticaret ilişkilerinden doğmuş ve bize doğrudan doğruya çağdaşlarının kayıtlarından aktarılmamalarına rağmen güvenilirliklerinden şüphe edemeyeceğimiz, çok büyük önem taşıyan bilgiler verirler. Çağdaş kayıtların yokluğunun nedeni, Sienpi imparatorluğunun yıkılışından sonra, M. S. 305 ve 439 arasında, -yani M. S. 350'lerde-, Çin'in batı ülkeleriyle ilişkide bulunmayışıdır. Böylece Çinliler, bir buçuk yüzyıl kadar Batı-İç-Asya tarihinden habersiz kaldılar. Bu ilişkinin sona eriş sebebi ise, M. S. III. yüzyılda, Kuzey Çin'de ve ayrıca Çin'den batıya uzanan yol boyunca, Kansu'da ve Tarım havzasının bazı bölgelerinde, "onaltı devlet" bölgesinde hüküm süren, kısa ömürlü, büyük kısmı Hiungnu ve yabancı kökenli olan başka hanedanların ortaya çıkışıydı. "Yağmacı" hanedanlar arasında, Kuzey Liang hanedanı gibileri, önemlerini, bilhassa Çin'den batıya giden yol bölgesinde bulunmalarından ve böylece Çin ticaretinin dikkate değer bir kısmını kontrolleri altında tutabilmelerinden, bir bakıma da, bu ticaretin aracıları oluşlarından alırlar.

Kuzey Çin'deki bu dağınık durumu, nihayet, egemenliğini "yağmacı" devletler bölgesinde yavaş yavaş duyuran, görkemli Vey hanedanı (M. S. 385-534) sona erdirmeyi başardı. Vey hükümdarının, Doğu Kansu'da, Kuzey Liang hanedanını M. S. 439'da yıkması, bu sürecin son önemli hareketiydi; ancak kısa bir süre içinde, bu defa da *Juan-Juan* kavimler birliği, İç-As-

ya'nın bu yeni gücü, Çin'den Tarım havzasına ve batı ülkelerine giden yolu tehdit edebilir bir konuma ulaştı. Buna karşılık, Vey hanedanı hükümdarlarının, Juan-Juanları da, Kuzeybatı Çin'in sınır bölgelerinden, Kansu'dan ve Tarım havzasının şehir devletlerinden uzakta tutmayı başarmaları için uzun bir zaman gerekti. Yollar tekrar kullanıma açıldıktan sonra, Çinliler, iki kâşifi, *Tung Yüan'ı* ve *Kao Ming'i* Batı ülkelerine gönderdiler; ardından gittikçe sıklaşan elçi değişimi yoluyla, kısa zaman içinde, Batı ülkeleri hakkında birçok coğrafi ve tarihsel bilgilerle, bazı Batı halklarının yaşam biçimleriyle ilgili veriler elde ettiler. Bu verilerin en önemli derlemesi, ne yazık ki bize asıl nüshalarıyla ulaşamayan Vey hanedanı yıllıkları *Vey-şu'*ların Batı ülkelerinden söz eden bölümüdür. Bu bölüm yerine, bugünkü *Vey-şu'*da, daha sonraki bir hanedanın yıllığı olan *Pey-şi'nin* Batı ülkeleriyle ilgili bölümünü buluyoruz. *Pey-şi* ve bazı özet nitelikli tarihî eserlerin yazıcıları da, orijinal *Vey-şu* metnini kullandıkları için, eski *Vey-şu'nun* Batıyla ilgili belgelerinin metnini, çok defa aslına yakın müsveddesinden telafi edebiliyoruz³⁰.

M. S. 350'lerde Batı Türkistan'da meydana gelen büyük göçer baskınını ve göçerlerin buraya yerleşmelerini, *Vey-şu'nun* üç ünlü belgesinden öğreniyoruz. Birincisi, göçerlerin Toharistan ve Kuşan bölgesinde gerçekleştirdikleri baskından söz eder; ikincisi, göçerlerin Soğdiya'yı işgalleri ve buradaki hakimiyetleri hakkında bilgi verir; üçüncüsü ise, Toharistan ve Soğdiya'da yerleşen göçerlerin Çin sarayına gönderdikleri elçilerin hikayelerini kapsar. *Vey-şu* verilerini, göçer işgalinden başka, tarih açısından da aydınlatıcı belgeler olan Batı Türkistan'daki sikke basımı tamamlar.

³⁰ Pelliot, JA 1934, 40-41; K. Enoki, "Soğdiyana and the Hsiung-nü", *Central Asiatic Journal* I, 53-58. s. (*Tung Yüan, Kao Ming*): K. Enoki, "On the Nationality of the Ephthalites", *Mem. Toyo Bunko* 18 (1959), 7-11. s. (Wei-shu, 102. bölüm).

1. Uar-Hunlar Doğu Türkistan'a Yerleşiyorlar

M. S. 436 ve 452 arasında, Baktriyalı tüccarlar da Çin sarayıyla ilişki kurdu. Kuzey Afganistan'ın batı bölümünde yer alan Baktriya, M. S. I. ve II. yüzyıllar boyunca, tüm Afganistan ve Kuzeybatı Hindistan'ın önemli bir bölümüyle birlikte, çok adlı Yüecilerin, Grekçe adlarıyla Toharların, Kuşan hanedanının hakimiyeti altında kaldı. M. S. III. yüzyılda, Fars ülkesinin Sasanî hükümdarları, Kuşanların hakimiyetini kırmayı ve Kuşanları, Baktriya'nın doğusuna, Amu Derya'nın aşağı havzası çevresine, yani Toharistan'a doğru sürmeyi başardılar. Kuşanlar, Kuzeybatı Hindistan bölgelerini de, işte bu dönemde kaybettiler.

Kuşanlar, Baktriya'daki ve Hindistan'daki hakimiyetlerini tekrar kurmayı, M. S. 350'lerde başardılar. Çin sarayına giden diğer batılı elçiler gibi, Baktriyalı tüccarlar da, ülkelerinin tarihini, Çinlilerin batı ülkeleriyle bağlantılarını yitirdikleri zamandan başlayarak anlatırlar. Vey-şu, tüccarların sıraladıkları bilgilerden hazırlanmış çağdaş kayıtları, iki bölümde korudu. Birinci bölümde Toharistanlı ve Baktriyalı Kuşanlardan, daha doğrusu Vey-şu'nun kullandığı sözcüklerle “*Büyük Yüeci*”lerden; ikinci bölümde Kuzeybatı Hindistan'daki Kuşanların “*Küçük Yüeci*” kolundan söz edilir:

“*Büyük Yüeci*” krallığının başşehri *Lukiensî*, Fotişa'nın batısında, Tay'dan 14.500 Çin mili uzaklıktaydı. Büyük Yüeciler, kuzeyde Juan-Juanlarla sınırdaş idiler ve onların bitmeyen saldırılarına uğruyorlardı. Bu yüzden batıya yöneldiler ve Belh şehrine, Fotişa'dan 2.100 mil uzağa yerleştiler. Kahraman ve savaşçı bir yönetici olan kralları *Kidar*, ordusuyla birlikte, güne, büyük dağların ötesine yöneldi ve Kuzey Hindistan'ı zaptetti. Gandhara'nın kuzeyinde bulunan beş krallık ona boyun eğdi.

Küçük Yüecilerin başşehri *Puruşa(pura)*'dır. İlk kralları,

Büyük Yüeçi kralı Kidara'nın oğluydu. Hiungnular Kidara'yı sürdükten sonra, Kidara yeniden batıya yöneldi ve oğluna, Puruşapura şehrine yerleşmesini buyurdu. *Küçük Yüeçi* adı, buradan kalmıştır. Şehir, Bolor'dan güneybatıya doğru, Tay'dan 16. 100 Çin mili uzaklıktadır.

Bu iki belgede, özellikle Vey-şu yazıcısının, “Büyük Yüeçi” adını, burada muhtemelen eski anlamında kullandığına işaret edebiliriz. Gerçekten, Baktriya ile ilgili olan bu adın benzerini, daha önceki dönemlerde, ne Baktriyalı tüccarların Çin’i ziyaretleri sırasında, ne de bir başka kaynakta bulabiliyoruz. Çağdaş Grek, Latin, Süryani ve Ermeni kaynaklarının yanı sıra, Orta İran yazıtları ve daha sonraki Orta Farsçadan kopya edilen Arapça-Farsça kaynaklar da, Baktriya’yı, yöneticileri olan muhteşem Kuşan hanedanının (M. S. I-III. yy.) adıyla anmaya alışmışlardı ve aynı kaynaklar, Kuşan adını, halk adı olarak da kullanmaktaydılar. Bunların yanı sıra, hem Çin hem de Batı kaynakları, *Baktra* (Baktriya) adı yanında, Baktriya’da yerleşmiş Toharların adından, Toharistan coğrafi adını oluşturdular.

Vey-şu'nun Baktriya hakkındaki kayıtlarında arkaik söz kullanımını ise, sadece Yüeçi adının varlığını göstermez; Vey-şu'nun yazıcısı, Han-şu'nun eski “Küçük” Yüeçilerden söz eden ünlü kaydından harfi harfine aldığı ve sonraki devirlerin kayıtlarında artık işaret edilmeyen bölümlerini de ortaya koyar. Han-şu, eski Küçük Yüeçilerden, Baktriyalı tüccarların ziyaretinden altı asır önceki olaylar sırasında, Toharların batıya göçü dolayısıyla söz eder. Bu belgeye göre, Küçük Yüeçiler, Hiungnuların akınlarının ardından, M. Ö. II. yüzyılda, Kuzeydoğu Tibet çevresine çekildiler ve son olarak buraya yerleştiler. Bu nedenle, Kuşanların bir kolunun Kuzeybatı Hindistan’daki Puruşapura (bugünkü Peşaver) çevresine göç ettikleri şüphe götürmez; onlarla ilgili olarak kullanılan Küçük Yüeçi adını kesin bir kanıt

olarak görebiliriz. Tibetli Küçük Yüeciler kaydı, aslında Kidaritlerle hiçbir şekilde ilgili değildi; yani Vey-şu yazıcısı, bu kaydı, tamamen keyfi bir şekilde Kidaritlerin Hindistan koluna maletmişti. Vey-şu belgesinde, Kidara'nın eski başşehri olarak Lukienşi'nin de, yani Amu Derya'nın kuzeyinde bulunan Han çağındaki Doğu Toharistan Yüecilerinin başşehrinin de adının geçmesi şaşırtıcıdır. Artık başka kaynaklardan da bildiğimiz gibi, M. S. I. yüzyılın ikinci yarısından sonraki Kanişka devrinde, Kuşan hükümdarlarının yazlık ve kışlık ikametgâhları Gandhara'ya taşınmıştı. Lukienşi'nin Baktriyalıların başşehri olarak anılması ise, belgede, bütün ihtimallere göre, tamamen arkaik bir unsurdur. Sonraki Kuşan çağında, M. S. III. yüzyıl boyunca, Fars Sasanîler'in, I. Erdeşir ve haleflerinin Baktriya'daki egemenlikleri devrinde, Baktriyalı hükümdarların Doğu Toharistan'a geri sürüldüklerinden şüphelenmeye bir neden yoktur. Vey-şu yazıcısı, belgede sözü edilen uzaklıkları, Vey hanedanının Kuzey Çin'de bulunan daha önceki başşehrinden, Tay'dan başlatarak hesaplamaktadır. Hesaplamaların Fotişa'dan başlatıldığı ise pek açık değildir.

Belgede kayıtlı olaylar sırasında, metinde açıkça görüldüğü gibi, Baktriya'da, artık Kuşan hanedanı değil, Kidara hanedanı iktidardaydı. Daha sonra, M. S. V. yüzyıl ortalarında, Baktriyalı Kidaritlerin adını, halk adı olarak kullanan Bizanslı Priskos da anar. Burada kayıtlı olayların tarihiyle ilgili bugüne kadar gerçekleştirilen çalışmalar, herkesçe kabul edilen sonuçlara ulaşmadığı için, bazı araştırmacılar şöyle bir izlenim edinmişlerdir: Kidarit tarihinin başlangıcının ve ilk devrinin kronolojik olarak belirlenmesi, bugünkü kaynaklarımıza dayanarak kesinlikle mümkün değildir³¹. Oysa gerçekte, durum böyle değildir ve

³¹ Pelliot, *JA* 1934, 42-47. s. (Kidaritler. Belh ve Puruşapura); krş. H. W. Bailey, "Kanişka", *JRAS* 1942, 22-23. s. ; K. Enoki, "On the Date of the Kidarites", *Toyo Gakuho* 41,

kendilerine dayanarak Kidaritlerin ortaya çıkışlarını tam olarak belirleyebileceğimiz veriler, az değildir. Ermeni yazıcı *P'artos Buzandac'*ın sözlerinden de Kidaraların Belh'e yerleşmelerinin daha 367'den önce gerçekleştiği anlaşılıyor; çünkü Ermeni yazıcının anlattığına göre, Fars kralı II. Şapur'un Kuşan savaşı sırasında, Kuşan'ın başşehri artık Belh şehriydi. Şapur'un seferinde, daha önce Fars sarayına mensup olan esir Ermeni beyleri de rol aldığı için, Ermeni yazıcının geniş açıklamalarından şüphe etmeye bir sebep yoktur.

Baktriyalı tüccarların anlattıklarından, bir zamanlar Kuşanlara ait olan Belh ve Gandhar'ı, Kidaritlerin, tekrar kimlerden geri aldıkları konusu açığa çıkmamaktadır ve başka kaynaklardan da, bu bölgelerin, M. S. 250 ve 350 arasındaki tarihten çok az şey öğrenmekteyiz. M. S. III. yüzyılın ilk yarısında, *Veylio'*ya göre, *Tahiya*, yani Baktriya ve *Kaofu*, yani Kabul, Kuşanların egemenliği altına girdi. Sasanî imparatorluğunun kurucusu olan I. Erdeşir'in (M. S. yakl. 224-241) idaresi altında ise, Kuşanlar da Sasanî egemenliği altına girdiler ve *Kâbe-i Zerdüşt* yazıtına göre, Kuşan bölgesi, I. Şapur'un imparatorluğunun da bir bölümünü oluşturuyordu. Kuşan ülkesindeki Sasanî egemenliğinin ne kadar sürdüğünü bilmiyoruz ve *Mihrauli* demir sütun yazıtına göre, II. Çandragupta'nın (M. S. 335-M. S. yakl. 375) ve-

9-14. s. ; A. Maricq-E. Honigmann, *Recherches sur les Res Gestae Divi Saporis*, 102. s. ; Henning, *BSOAS* 12, 53. s. ; E. Specht, "Études sur l'Asie Centrale", *JA* 2 (1883), 317-350. s. (burada işaret edilen tercümesiyle beraber); Haloun, *ZDMG* 91, 266. s. (Peishih'in Küçük Yüeh-chih hakkındaki notuna bakınız.); krş. W. B. Henning, "Argi and the Tokharian", *BSOAS* 9 (1938), 561. s. , n. 2; J. Marquart, *Untersuchungen zur Geschichte von Eran I*, Göttingen 1896, 221. s. (P'awtos Buzandac'i); R. Ghirshman, "Le problème de la chronologie des Kouchans", *Cahiers d'histoire Mondiale* 3 (1957), 679-722. s. (Şapur I); Filliozat, *L'Inde classique*, 250. s. ; de Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit* II, 96-97. s. (Lu-chien-shih, Chien-shih, Lan-shih); krş. Marquart, *Erânşahr*, 88, 211. s. ; Haloun, *ZDMG* 91, 238. s. , n. 1; O. Wesendonk, "Kuaan, Chioniten und Hephthaliten", *Klio* 26 (1933), 336-346. s. ; Enoki, *Toyo Gakuho* 41 (1958), 283-384. s. ; A. M. Mandel'atam, "K voprosu o kidaritah", *Kratkie sooba enia Instituta Etnografii* 30 (1958), 67-72. s. ; V. Masson-V. A. Romodin, *Istoriya Afganistana*, Moskova 1961, 166-168. s. ; Henning, *ZDMG* 115 (1965), 81-82. s.

ya muhtemelen Kuzey Hindistanlı bir başka hükümdarın, *Çandra*'nın akınlarını bütün *Bahlıka*'ya veya *Baktriya*'ya kadar genişlettiğini de tam olarak bilmiyoruz; Kidarit tüccarlarının anlattıklarından, yalnızca, Kidaralar Belh'e yerleştiklerinde Gandhara'nın Kuşan bölgesi olmadığı anlaşılmaktadır.

P'avstos Buzandac'ın ve ayrıca Baktriyalı tüccarların anlattıklarına göre, Baktriyalıların Kuşanlar'dan sonraki yeni hanedanı olan Kidarit hanedanı, 367'den önceki yıllarda, öz yurtları olan Doğu Toharistan'dan tekrar batıya, Baktriya'ya ve Gandhara'ya yöneldi ve bu yöneliş, kuzeyden, yani Amu Derya'nın ötesinden saldıran göçerlerin baskısı altında gerçekleşti ve Baktriyalı Kidaritlerin terkettiği Doğu Toharistan, bu devirde, M. S. IV. yüzyıl ortasında göçerlerin eline geçti; yani Doğu Toharistan, Kidaritli tüccarların Çin'i ziyaretleri sırasında, yaklaşık yüz yıldan beri, göçer egemenliği altındaydı.

Buna karşılık, Vey-şu metninin iki "Yüeci" bölümü arasında görülen böyle bir çelişkiye bir açıklama bulmak daha zor görünüyor: Büyük Yüeci bölümüne göre, Kidaralar, Juan-Juanlar idi; Küçük Yüeci bölümüne göre ise, Kidaralar, Hiung-nu akınları önünden batıya, Belh'e göçmüşlerdi.

Güçlük ise ancak görünüştedir. IX. yüzyıl başından kalma, özet bir tarihî eser olan *Tung-tien*'in bu bölümleri orijinal Vey-şu metnine dayanarak açıklayan yazıcısı, hem "*Büyük*" hem de "*Küçük*" *Yüeci* bölümlerinde, Juan-Juan adını kullanmaktadır. Bu ise açıkça göstermektedir ki, orijinal Vey-şu metnine göre, Kidaritleri, Doğu Toharistan'dan Belh'e, Juan-Juanlar sürmüşlerdi. Ayrıca, Doğu Türkistan'da yerleşen göçer halkı *Hua* veya *Uar* olarak adlandırılan ikinci bir Çin kaynağında da, çok önemli kanıtlar buluyoruz. Daha sonra (VI.bölüm) göreceğimiz gibi, bir kavim adı niteliğindeki bu adlandırma da, Avarlara ve dolayısıyla Juan-Juanlara işaret etmektedir.

2. Uar-Hun Egemenliğindeki Soğdiya

M. S. 367'den 6nceki yıllarda, Amu Derya kıyısındaki ülkelere ulaşan g6cer kavim birlikleri, Çin kaynaklarında, sadece Yuan-Yuan adıyla geçmezler. Elimizde, bu konuyla ilgili olarak çok değerli ve güvenilir kaynaklardan elde edilen verilerimiz vardır. Bunlar arasında, Vey-şu yazıcısının, M. S. 457'de, Kidarrit tüccarlarının Çin'i ziyaretlerinden az sonra, Soğdiya'dan Çin sarayına g6nderilen bir elçinin raporuna dayanarak kaydetmiş olabileceği, Soğdlerle ilgili bir belge dikkati çekmektedir:

“*Sut6* (* Soğdig, Soğdiya), Cungling'den (Pamir dağlarından) batıdadır. Eski devirlerdeki *Yensay*, burasıyla aynı ülkedir. Buraya *Vennaşa* da derler. Kangkü'nn kuzeybatısında engin bir bataklık (deniz) yanında bulunur. Tay'dan 16. 000 kara mili uzaklıktadır. Bir devirde, Hiungnular, (burada) kralı 6ldrdler ve ülkeyi işgal ettiler. Sonra cnc kuşaktan kral Huyi hükümdar oldu. Bu ülkeden çok sayıda tüccar, ticaret amacıyla, sık sık Liang b6lgesine gitti ve *Kusang*'ın fethi sırasında hepsi esir düştü. *Kral Kaosung*'un (M. S. 452-465) hükümranlığının başında, (Sut6) kralı, onları kurtarmak için elçiler g6nderdi ve kralın emriyle kurtulmuş oldular. O zamandan beri, onlardan, vergi 6deyecek elçi gelmedi.”

Bu belgede, Vey-şu yazıcısının, erken devir coğrafi adlarını, eski, Han ağı coğrafi malzemesiyle birleştirme çabası, tekrar açığa çıkmaktadır. Bu nedenle, *Sut6* veya Soğdiya'nın eski Yentsai ile aynı olduğunu ileri sürmektedir. Soğdiya'nın tarihi ise, yukarıda s6z konusu edilen verilere g6re, asırlarca, Yen-tsailerin değil Kangklerin tarihiyle i içedir ve Yensay ile Soğdiya'nın aynılığını veya tarihî ilişkilerinin doğrudanlığını en azından muhtemel g6ren bir tek verimiz bile yoktur. Bu yakıştırmaların, yani Vey ve Han ağı coğrafi adlarının keyfi ve yanlış bir biçimde birleştirilmesinin uzun bir geçmişi vardır ve bu durum,

son devirlerin araştırmalarında rahatsızlık kaynağı olmuřtur³².

Ayrıca bu belge, daha sonraki dönemlere ait başka belgeleri-mizle tam bir uyum gösteren, güvenilir ve çok değerli bilgiler taşımaktadır. Liang hanedanı bölgesi ile Kusang şehrinin Çinli-ler tarafından tekrar işgal edilmesi (M. S. 439), tarihî gerçeğe tam olarak uymaktadır. Aynı şekilde, bu habere dayanarak, Soğd tüccar kervanlarının Çin'in başşehrine Liang hanedanı bölgesini geçerek ulaştıklarını da söyleyebiliriz. Rapor-da, Çin-Soğd ilişkilerinin yeniden başlamasının nedeninin, açıkça, Liang hanedanı bölgesinde Çin esaretine düşmüş Soğd tüccarlar için ödenen fidy-e olması da, son derece önemlidir.

Vey hanedanı yıllığı, bir başka yerinde, Soğd tüccarların Çin'i ziyaretlerinin tarihini daha kesin olarak belirlemektedir. Bu bölüme göre, Soğd tüccarlar, Çin'in başşehrine M. S. 457'de ulaştılar. Soğd tüccarlarının Soğdiya'ya, Hiungnuların elçi göndermelerinden önce, üç nesilde, yani yüz yılda ulaştıklarını şeklindeki ifadeleri, bu tarih için köklü bir önem taşır; bu, Hiungnuların Soğdiya'yı işgal tarihinin M. S. 360'larda olabileceğini açıkça göstermektedir. Yukarıda ele alınan Kidaritler hakkındaki belgeye göre ise, göçerler, Soğdiya ile doğrudan doğruya komşu olan Doğu Toharistan bölgesine de aynı dönemde girdiler. Bu durumun, şimdiye kadar gerekli bir dikkatle gözden geçirilmemiş kronolojik aynılığı bizi tek bir sonuca ulaştırır: Baktriyalı tüccarlar ile Soğd elçi, aynı şey hakkında, göçerlerin M. S. 350'lerde gerçekteşen işgalleri hakkında bilgi vermektedir. İki belge arasında sadece şu fark vardır: Saldırıyı gerçekteşiren göçerler, Baktriyalı tüccarlara göre Juan-Juanlar, Soğd elçilere göre ise, Hiungnular idi. Her iki belgeyi de güvenilir saymamız gerektiğine bakarak, ikili ad kullanımında bir karşıtlık değil, M. S. 350 civarında Oxus çevresini ele geçiren

³² K. Shiratori, "A Study on Su-t'e or Sogdiana", *Mem. Toyo Bunko* 2 (1928), 81-145. s.; Enoki, *CAJ* 1 (1955), 43-62. s.

Juan-Juanlar arasında Hiungnuların da bulunduğunun işaretini görmemiz daha doğru olur. Bir dizi başka veri, bu sonucu muhtemel göstermektedir. Daha sonraki veriler, bir taraftan, Kidarit tüccarlarının ve Soğdialı elçilerin belgelerini kronolojik açıdan güçlendirmekte; diğer taraftan da, hem Soğdiya'yı hem de Toharistan'ı aynı göçer kavimler birliğinin ele geçirdiğini, son olarak da işgalci göçer kavim gruplarının kaynağıyla ilgili, çok doğru açıklamalar verdiklerini ortaya koymaktadır.

3. Uar-Hun Elçileri Çin'de

Kaynaklarımız arasında, Soğdiya ve Toharistan'da yerleşmiş göçerlerden kalmış bir belge göze çarpmaktadır. Göçerlerin hükümdarı da, M. S. 457'de, hemen hemen Soğdialı elçi ile aynı zamanda, Çin sarayına kendi heyetini göndermiştir. Bu belgede, göçerlerin, elçi gönderilmesinden kısa bir süre önce iktidara gelmiş hükümdarı, yeni hanedanın adı olan Heftal adıyla anılır. Hanedan adıyla geçen Heftalit kralının halkının ve Heftalit kavimlerinin aslî adı, Çin belgesinde yer almamaktadır.

Heftalitli elçiler, Baktriyalı ve Soğdlu heyetler gibi, geçen yüz yıl içinde ülkelerinde olanları anlattılar. Tung-tien'in yazıcısı, Heftalitlerden söz ederken, elçinin raporunun söz konusu bölümünü (Vey-şu'nun orijinal metnine dayanarak) şöyle açıklar:

“Kinşan dağlık bölgesinden, Hotan'ın batısında bulunan bölgelere göçtüler. Daha sonraki Vey hanedanının kralı *Vençeng* (veya *Kaosung*) zamanında (M. S. 452-465), artık bu olayın üzerinden 80-90 yıl geçmişti. ”

Heftalit elçilerinin raporu büyük önem taşımaktadır. Aynı şekilde, yeni hanedanın adı olan Heftal'in, M. S. 457'deki elçilik heyetinden söz eden rapordaki kaydıyla, tarihte ilk kez geçiyor olması da, kronolojik bakımdan çok önemlidir. Heftalit elçileri, daha sonra (M. S. 516'da ve sonrasında) Güney Çin sarayını da birçok kez ziyaret ettiler ve Çin kayıtlarının tanıklığına göre, güneye giden bu elçilerin raporları, tıpkı Baktriyalıların

önce *Kuşan*, sonra ise *Kidarit* olarak adlandırılmaları gibi, *Heftal* adının aslında Heftalitlerin hükümdar ailesinin adı olduğu, yani hem hanedan hem halk adı anlamına geldiği konusunda şüphe bırakmadılar. Nitekim, Theophanes Byzantios'un bir kaydına göre, *Heftalit* adının aslen hanedanı ifade eden bir adlandırma olduğunu, Bizanslılar da biliyorlardı³³.

4. Nüvizmatik Veriler

Çin sarayına giden üç elçinin raporlarını, sikkelerden çıkarılan sonuç da güçlendirir. Akıncı göçerlerin kendi egemenliklerini kurmaları, her durumda, M. S. 358'den sonradır. Kendileri de, yüzlerinde Grek yazısı temel alınarak geliştirilmiş olan Baktriya "Heftalit" yazısından örnekler bulunan sikkeler bastılar. Bu sikke yazılarında göçerlerin hükümdarı, OIONO halkının kralı olarak geçer. Heftalit harfleriyle yazılı OİONO adı ise, Çince Hiung-nu sözcükleri gibi, Hyono adını yansıtır. Belh'de oturan Kidarita hükümdarı, Tepe Marincan'da, 1933'te bulunan Baktriya yazısıyla yazılmış sikkelerin kanıtladığı gibi, para da basmıştı. Hiungnu ve Kidarita sikkeleri, Farsların büyük kralı II. Şapur (M. S. 310-379) sikkelerinin tura tarafını taklit etmeleri açısından kronolojik bir değere sahiptir.³⁴

³³ Specht, *JA* 2 (1883), 340. s. , n. 2; R. Ghirshman, "Les Chionites-Hephthalites", *Memories of la Delegation Archeologique Française en Afghanistan*, XIII, Kahire 1948; L. N. Gumilev, "Eftality i ix sosedi", *Vestnik Drevnej Istorii* 1959 I, 134-135. s. ; F. Altheim-R. Stiehl, *Ein asiatischer Staat*, Wiesbaden 1954; F. Altheim, *Geschichte der Hunnen I-IV*, Berlin 1959-1962 (Heftalitler için bkz. II. cilt, 1960); K. Enoki "The Origin of the White Huns or Hephthalites", *East and West* 6 (1955), 231-237. s. , *agy. Mem. Toyo Bunko* 18 (1959), 1-58. s. ; A. I. Al'baum, *Balalyk Tepe*, Taşkent 1960, 205-219. s. , V. A. Şişkin, *Varaxşa*, Moskova 1963, 226-228. s. ; E. E. Nerazik, *Istorija Tadzikskogo Naroda* II 2, Moskova 1964, 36-92. s. ; Masson-Romodin, *Istorija Afganistana* I, 199-217. s.

³⁴ E. Herzfeld, "Kushano-Sassanian Coins", *Memoirs of the Archeological Survey of India*, N. 38 1930; M. F. C. Martin, "Coins of Kidāra and the Little Kushāns", *Journal of the Royal Asiatic of Bombay (=JRSAB)* 1937, Numismatic Supplement 47, 23-50. s. ; R. Curiel-D. Schlumberger, "Trésors monétaires d'Afghanistan", *Memoires de la Délégation Française en Afghanistan* XIV. Paris 1953: kış. bu çalışmayla ilgili görüşler şunlardır: A. D. H. Bivar, *JRAS* 1954, 100-101. s. ; M. J. Dresden, *JAOS* 75 (1957), 69-70. s. ; A. M. Mandel'atam, *Epigrafika Vostoka* 12 (1958), 121-124. s. ; R. Göbl, "Neue Zuteilungen zur Münzprägung der Chioniten ", *Palaeologia* 4 (1955), 274-279; A. D. H. Bivar, "The Kushano-sassanian Coin Series", *Journal of the Numismatic Society of India* 18 (1956), 13-36. s. ; R. Göbl, *Congresso Internazionale di Numismatica*, Rome. 11-16 Sett. 1961, 193-195. s.

Beşinci Bölüm

İran'ın Doğu Ve Batı Sınırlarındaki Uar-Hun Kavimlerinin Tarihi

Buraya kadar söylenenlerin tanıklığına göre, bütün göçer halklar gibi Heftalitlerin de çok adlılığına dikkat edebiliriz. Aynı boyların başbuğlarının yönetimi altında bulunan Heftalit kavimleri, kaynaklarda, kısmen kendi kavim adlarıyla, kısmen de Heftalitlerin halk adları olan *Uar* veya *Hyon* ile, 457'den sonra ise, çok defa Heftal hanedan adıyla yer alırlar. Prokopios'un Heftalit ve Ak Hunlar olarak adlandırdığı Cürcanlı *Çol* kavmi de böyledir. Prokopios'un Heftalit Ak Hunları hakkında verdiği kayıtlarda, başka kaynaklardan alınmış eski etnografik yer adları da vardır. Buna karşılık, kaydın aslının çağdaş ve gerçek bilgilere dayandığı da şüphesizdir. Daha yeni araştırmalardan biliyoruz ki, Heftalitlerin bir başka bölümü, *Kızıl Hun* (Karmir Hyon,

Kermichion, Hermichion) adını taşır. Bir kaç yıl sonra Choalita hükümdarının da yapacağı gibi, M. S. 563'te ve 565 sonbaharındaki Türk fethinden sonra, Türk başbuğunun izni ile Bizans'a elçilerini gönderen Askil kavmi de bu gruba bağlıydı. Çinliler, Batı Türk kavimleri arasında Askil kavim adını bildirmektedirler.

Fars kralı Kavad'ın 496'da kendilerine sığındığı ve bu vesile ile Antakyalı Johhannes'in *Kadis-Hun*, *Bar Hebraens*'un Fars kaynağının *Hyôn*, *Prokopios*'un ise *Heftalit* olarak adlandırdıkları, Herat çevresindeki *Kadis* kavminin de çok isimli oluşuna dikkat edebiliriz. Buna karşılık, Farsların batı sınırına yerleştirilmiş, daha Heftal hanedanının kuruluşundan önce, 358 tarihlerinde, batıya, Kuzey Mezopotamya bölgesine ulaşan Kadişler için, ikinci bir ad olarak, sadece *Hjôn* adı geçmektedir. Diğer bütün kaynaklarımız, Doğu Toharistanlı göçerleri hep Heftalit adıyla anmalarına rağmen, Doğu Toharistan'da oturan ve Çin kaynaklarına göre *Hua* (*Uar*) adını kullanan ve yönetici kavim olan Heftalitler konusunda da, genellikle, kaynaklarımızda bir çok adlılık vardır. Çince kaynağın *Hua*'lar veya *Uar*'lar adını genelleştirilmiş anlamıyla bütün Heftalit imparatorluğuna bağlaması, mutlaka dikkat çekici ve çok önemlidir (bkz. VI/2. bölüm).

Yukarıda gördüğümüz gibi, *Hua* (*Uar*, *Avar*) kavmini, Çinliler, *Juan-Juan* olarak da adlandırdılar. *Juan-Juan* adlandırması, söz konusu halkın aslî adı değil, hemen aşağıda göreceğimiz gibi, yalnız Çinlilerce kullanılmış bir adlandırması idi.

Orta ve Güney Afganistan'da Heftalitlerin *Zavul* adlı kavmi, Hint kaynakları olan Hataynamelerin ve daha sonraki İslâmî coğrafya kaynaklarının da söz ettikleri ayrı bir beylik kurmuştu. Sikkelerinde ve 1954'te ortaya çıkarılan Baktriya dilindeki *Uruzgan* yazıtında "Zavul Kralı" ünvanını kullanan *Zavulis-*

tan'ın Heftalit kralı, Heftalit imparatorluğu içinde tamamen bağımsız bir bölgenin hakimiydi. Zavul beyliği, her şeyden önce, Kuzeybatı Hindistan'ın ele geçirilmesinde önemli bir rol oynadı. Hint kaynakları, bu yüzden, Zavulistanlı Heftalitleri de *Huna* adıyla anarlar³⁵.

Saldırıya geçen Uar-Hunlar, Soğdiya'nın ele geçirilmesinden sonra, yalnız Toharistan yönündeki Amu Derya'yı değil; güneybatıdaki Türkmen bozkırlarını ve İran'ı da aştılar. Böylece, Kangkü'den hareket ederek Part İmparatorluğunu da fethetmek isteyen Çiçi'nin bir dönem düşündüğü plan, gerçekleşme yoluna girdi. Uar-Hunlar, Amu Derya'dan batıya doğru uzanan bozkırları sahiplenmelerinden sonra, Hazar denizinin güneydoğu köşesine, *Hirkaniya*'ya (islamî kaynaklarda: *Gürgan*) ulaştılar. Hazar denizinden doğuya doğru uzanan büyük ova, önceleri, doğuda Amu Derya çevresindeki bozkırları da egemenliği altında tutan Massaget'lerin sahipliğinde idi. Erken Helenistik devirlerdeki *Daha* kavimleri burada ortaya çıkmış ve Hazar denizinden doğuya uzanan görkemli ovalık alan, *Daha* bozkırları adını

³⁵ R. Benedicty, "Prokopios' Berichte über die slavische Urzeit", *Jahrbuch der österreichischen byzantinischen Gessellschaft* 14 (1965), 51-78. s. (Procopius'un etnografik tariflerindeki edebî ifadeler de *Hist.* I, III, 2-7. s. 'dadır.): H. W. Bailey, "Hârahün" *Asiatica. Festschrift Friedrich Weller*, Leipzig 1954, 12-21. s. (Kızıl Hunlar hakkında); Czeglédy, "A késő ókori Belső-Ázsia történeti földrajzához", *Antik Tanulmányok* 11 (1964), 123. s. ,3.n.; A. Z. V. Togan, *İbn Fadlân's Reisebericht*, Leipzig 1938, 194-195. s. (İskil kavmi hakkında); B. Ögel, "Sekellerin Ataları Hakkında (Sikil, Esgil boyları)", *Bulleten* 9 (1945), 63-87. s. (*A-shih-chieh* kavim adı hakkında); J. Harmatta, *Acta Antiqua Hung.* 10, 141. s. (İskil kavim adı hakkında); K. Czeglédy, "Kâagari földrajzi neveihez", *Bárczi Géza Emlékkönyv. Nyelvtudományi Értekezések* 40 (1963), 62-63. s. (Linguistik ve tarihî açıdan İskil kavim adı); K. Czeglédy, "Heftaliták. Hunok. avarok, onogurok", *Magyar Nyelv* 50, I-II (1954), 142-151. s. ; Specht, *JA* 2 (1883) , 335-339. s. (Hua hakkında); Enoki, *Mem. Tuyo Bunko* 18 (1959), 3-6, 31-34 ve 57. s. ; A. D. H. Bivar, "The Inscription of Uruzgan", *JRAS* 1954, 112-118. s. ; A. Stein, "White Huns and Kindred Tribes in the History of the Indian North-West Frontier", *Indian Antiquary* (1905); K. G. Sankar, "The Hun Invasion of Hindusthan", *New Indian Antiquary* 4 (1941-1942), 36-43. s.

almıştı. Grek-Latin coğrafî eserlerinin bu bölge ile ilgili daha sonraki nüshaları, eski nüshalar gibi, Massaget'ler adını kullanmayı sürdürdüler. Bozkırları terketmeyen Daha kavimlerinden ayrılan *Apari* kavmi, İran'ın kuzeydoğu sınırında yer alan Türkmen bozkırları boyunca, daha sonra ortaya çıkacak olan Part İmparatorluğunun temellerini atmıştı. *Dahaların* diğer grupları, Hirkaniya çevresine yerleştiler; orada tarıma da uygun topraklar buldular ve hızla yarı yerleşik bir hayat tarzına döndüler. Artık Yüeci tarihinin Çin kaynakları da, buradaki *Daha* bölgesinden, *Ta-i* adıyla söz ederler.

Uar-Hunların *Daha*'lara karşı elde ettikleri zafer kesin olmuş ve şüphesiz, zaferden sonra Uar-Hun'lar *Daha* kavimlerini bütünüyle asimile etmişlerdir. M. S. 350'den sonra hiçbir kaynağın, *Daha*'lardan veya Hazar denizinin doğu komşuluğunda yaşayan başka İranlı göçerlerden söz etmemesi de bunu göstermektedir. Hirkaniya çevresine yerleşen Uar-Hunlar ise, birçok yönleriyle *Daha*'lara benzediler. Böylece M. S. 350'den iki yüzyıl sonra Prokopios, Hirkaniya çevresindeki Ak Hunları, göçerler olarak değil, fakat "iyi topraklara eskiden yerleşmiş", Hunlar gibi çirkin bir yüze sahip olmayan ve Hunlarda tamamen alışılmamış bir özellik olarak kabul edilen, beyaz tenli kişiler olarak kaydeder.

Türkmen bozkırlarının alınışından sonra, Uar-Hunlar, İran'a karşı göz kamaştırıcı bir akın düzenlediler ve birden bire Fars ülkesine ulaştılar. Bu akını, dokuz yıl (350-358) süren savaşlar izledi. Bu savaşlar sırasında, II. Şapur'un imparatorluğu tam bir yok oluş rüzgarına kapıldı; çünkü Şapur'un tebasının uğradığı büyük kayıplar bile, göçerlerin ardı ardına gelen akınlarını durduramadı. İranlı Hıristiyanların Süryani diliyle tuttukları kayıtlar, bu savaşlar hakkında, Doğu Romalı yazarların raporlarıyla aynı bilgileri verirler. Bir Süryani yazıcısı, kilise tari-

hiyle ilgili eserinde şunları anlatır: II. Şapur (350'de) ülkesinin batı sınırındaki Nisibis'i kuşattığında, Hazar denizinin uzak bölgesinden, yani Hirkaniya tarafından gelen barbarlar, Şapur'un ülkesinin doğu sınırına saldırdılar; bu nedenle, Şapur'un hemen Mezopotamya'daki savaş alanını terketmesi ve doğuya koşarak, barbarlara karşı bir karşı saldırı başlatması gerekmişti. *Zonaras* da benzer bilgiler verir. Ona göre, Nisibis kuşatması sırasında, Massagetler, Fars ülkesine saldırdılar. *Ammianus Marcellinus*'un kayıtlarından ise, saldırıdan sonraki yedi yıl boyunca, 356'da da, Şapur'un, umutsuz savunma savaşlarını, ülkesinin en uzaktaki sınırlarında, kayıtlarda *Chionitae* (*Hyon*) adıyla geçen barbarlara karşı hâlâ sürdürdüğü ortaya çıkmaktadır.

Hyonların saldırılarından ve daha sonra Fars krallarının hizmetine giren Hyon yardımcı alaylarından, doğal olarak Fars bölgesinde yaşayan Süryaniler de bilgi sahibi oldular. Nitekim, 505-506 yıllarındaki Fars-Bizans savaşlarının Süryani kroniği, Fars kralı Peroz'un (459-474) "*Hyonlarla veya Hunlarla*" olan eski savaşlarından da bahseder. Bu durumda ise, İran sahasında yaşayan Süryani yazıcılar, Orta Farsça kaynaklara gittikleri zaman, Orta Farsça harflerle yazılmış *Hyon* adının ilk harfinin pek çok şekilde (msl. *İyon*) da okunabilmesinden kaynaklanan bir güçlükle karşılaştılar; söz konusu olaylar hakkında önceleri istihbaratları bulunmayan bu yazıcılar, muhtemel okuyuşlar arasında bir seçim yapamadılar. Böylece, Süryani yazıcıların bir kısmı, *Hyonların* adını, tıpkı Greklerin *Ion*'ları gibi aynı şekilde yazmaya başladılar. Bunu, II. Şapur'un Hyonlara karşı yaptığı eski savaşların tarihindeki bir Fars Hıristiyan şehidinin biyografisinde, daha sonra da, Bar Hebraeus'un Süryani kilise tarihinin, bir Kavad'ın (M. S. 488-531) dönemiyle ilgili kısa bir kaydında, şimdiye kadar açıklanamayan bir şekilde buluyoruz. Çözümü zor olan bu belirsizliğin aynısını, Süryanilerin Orta Farsça-

dan çevrilmiş Büyük İskender efsanesinde de görüyoruz. Süryani varyantının Grek tercümesinin hazırlayıcısı, daha sonra, “*İon*” adını metinde farklı şekilde bırakır; böylece Büyük İskender efsanesinin bu Grek varyantında, en son tâbi olan halklar arasında, *Gog* ve *Magog* halkı yanında, “*İonlar*” da ortaya çıkar.

Hyonların saldırıları, M. S. 350 sonrasında, bir süre için, Fars ülkesini tam bir yok oluş rüzgarına sürükledi. Bu saldırıların bir sonucu da, *İyi* ve *Kötü* arasında gerçekleşen savaşın tarihiyle, kıyamet (dünyanın sonu ve hesap günü) olaylarını konu edinen Fars dinsel yazıtlarının metnine, Hyon adının girmesi oldu. Söz konusu Orta Farsça eserler, eski Zerdüştlük metnini esas alarak, ilk çağdan başlayıp bütün Arap istilası devrine kadar İran’a ulaşan akınların bir dökümünü verirler; sonra geleceğe yönelik, İran’ın düşmanlarının son ve kesin yenilgilerine dair kehanetlerde bulunurlar. Bize, ancak IX. yüzyıla ve daha sonrasına ait el yazmalarından kalmış olmalarına rağmen, içlerindeki tarihî göndermeler, bu metinleri, İran’ın ve bozkırların tarihi açısından önemli duruma getirir.

Bu yazıtlarda Zerdüş’tün koruyucusu olan Viştaspa’nın tarihini de buluruz. Turanlıların adının yerini ise, burada, Hyonların adı alır ve M. S. 557’den sonra Hyonları takip eden Türklerden, hatta VII. asırdaki Araplardan da söz edilmesine rağmen, Hyonların çöküşü hakkında, son devirlerle ilgili bölümlerde bile kehanetler buluruz. Hunların, Türklerin ve Arapların anılması, bir taraftan yazarların devrine ve defalarca kaydettikleri eski kehanetlere ışık tuttuğu gibi, diğer taraftan da, Hyonların korkunç akınlarının hatırası yanında, Arapların Fars ülkesini işgal etme döneminde de ayakta kalmış olan Farsların hatırasını aydınlatır.

Hyon adı, Sasaniler devri Avesta metninde de, Viştaspa tarihinde de aynı şekilde ortaya çıkar. Eğer Hyonlardan söz eden

bölümün orijinal metne bağlı olduğunu doğrulamak mümkün olsaydı, tabii olarak, Hyonların Avesta'daki zikrinin, bozkırların tarihi açısından çok büyük bir önemi olurdu. Avesta'daki bu bölümlerin orijinalliği yanında, her şeyden önce, Hyonlardan söz eden bölümlerin eskiliğinin, hem muhteva hem de şiir sanatı açısından güvenilir görüldüğünü belirtmek mümkündür. Bütün bunlar, tabii olarak, Hyonların M. S. 350 civarında değil, M. Ö. I. bin yıl ortasında İran'ın komşusu oldukları anlamına da gelmektedir. Başka kaynaklardan edinilmiş bilgilerimize göre, M. Ö. I. bin yılın ortasında, İran'ın kuzeydoğu komşuluğunda henüz Hiungnu kavimlerinin değil, İskit-Saka'ların bulduklarını dikkate almasak da, Avesta'nın söz konusu bölümlerinin eskiliği, metinde geçen halk adlarının eskiliği için, yeterli bir delil olabilir. Son zamanlarla ilgili Sasani devrinin Orta Farsça yazıtları, hem muhteva, hem de çok defa düzenlenişleriyle, tamamen İran dinî edebiyatının en eski metinlerine bağlıdır; nitekim, bu yazıtlarda yer alan halk adlarını yansıtan ad değişimleri, tam olarak gözlerimizin önündedir ve bu durum kolayca anlaşılabilir. Açıkçası, İran'ın Avesta devrindeki düşmanlarının zikri, Avesta'nın eski bölümlerinin ilk düzenlenişinden sonraki birkaç asır içinde güncelliğini kaybetmiştir. Turanlı göçer olan bu düşmanın adı, Avesta metninin her devirdeki kayıtlarında, o devrin göçer kavimlerinin Turan bölgesine ne zaman geldikleri bilinmeksizin, asırlar boyunca sürekli değişti. Kısacası, söz konusu Avesta metinlerinin Sasani öncesi devre ait daha eski şeklini bilmediğimiz sürece, değişikliklerin sadece halk adları olarak yayıldığını veya Zerdüştlüğün ilk metnine el değmeden bırakılmış olabileceğini unutmaksızın, bu kayıtları, Hyonların Sasani devrinde ortaya çıkmış bir varyantı olarak görmek daha doğru olacaktır.

M. S. 350'yi izleyen yıllarda, Hyon adının Fars dinî edebiyatında ortaya çıktığı devirde, aynı adın benzer bir münasebetle

Fars destanî metinlerinde de ortaya çıkışı, bize güven vermektedir. Aynı şekilde, Part dilinde hazırlanmış, fakat bize Orta Farsça varyantından kalmış bir kısa hikayede, Viştaspa tarihi ile ilgili olarak da Hyon adını buluyoruz. Part kökenli yazıtınkiyle hemen hemen aynı düzen içinde aynı bölümün verildiği, daha sonraki Orta Farsça destanî hikaye ise, artık aydınlatıcı bilgilerle Hyonlardan söz etmez; fakat onların yerine Türkleri anar. Orta Farsça destanda, yani Hataynamelerde ise, Hyonların adı hiçbir yerde geçmez; fakat İran'ın Turanlı düşmanlarının adı olarak daima Türklerin adı geçer.

Farslar, eski Avesta'daki Turan adını, tam Türklerin ortaya çıkışından (M. S. 552) sonra, Türk adı ile birleştirdiler. Türk adının bu genelleştirilmiş kullanımı, Hataynamelerin bize kalmış bütün Arap ve Fars varyantlarının ortak özelliğidir; bundan da, aynı adı kullanmanın, artık, M. S. 630 civarında kaydedilmiş Orta Farsça aslında da bulunduğu sonucunu çıkarmamız kolaydır.

M. S. 350-358 Fars-Hyon savaşı sonunda Şapur, Hyonlarla barış yapmayı ve aynı zamanda onlarla bir ittifak kurmayı başardı. Şapur, bir yıl sonra, 359'da Romalılara karşı yöneldiğinde, Ammianus Marcellinus, böylece, *Amida* kuşatmasında Farslarla birlikte savaşan başbuğları *Grumbates*'in idaresi altında savaşan Hyon (Chionita) ordularını kendi gözleriyle görebildi. Şapur'un ordusunda, Hyonların dışında başka yardımcı halklar da temsil edildiler. Bu savaşta, barbarlar, ailelerini de kendileriyle birlikte sefere getirmişlerdi. Fars hükümdarının planı da, işgal edilen bölgelerin sakinlerini imparatorluğun iç bölgelerine sürmek ve yerlerine ise, kendi halkından olan kişileri yerleştirmektir.

Romalı yazıcılar, M. S. 359'lardaki olaylardan sonra, Hyonların Kuzey Mezopotamya'ya yerleşmiş olduklarından hiç söz

etmezler; Süryani dilindeki literatürde ise, Hyonların (Süryani metinlerinde *Hyon* adıyla veya *Kadiş* kavim adıyla) Musul çevresine yerleştiklerine ve burada, asırlar geçtikten sonra bile, sınır boyunda geçen Bizans-Fars savaşlarında oynadıkları rollere ait sayısız kayıt buluruz. Hyonların Kuzey Mezopotamya'da yerleşmelerine, yer adları da işaret etmektedir: *Bet-Hyonaye*, *Kadiş*; Ermenice düzenli olarak *Kataşan* şekliyle karşılanan, daha sonraki Arapça şekliyle *Kadisiye*. Bir Süryani kilise şairi, M. S. 444 civarında meydana gelen olaylar sırasında, Batı Kadişlerinden ilk kez söz eder; ama Süryaniler, bu Kuzey Mezopotamyalı Kadiş grubunu, bir buçuk asır sonraki Kavad'ın hükümranlığı devrinde bile, hâlâ ayrı bir halk adı olarak bilirler. Arap *Belazuri*'ye göre, Fars kralı *Peroz* (M. S. 459-484), Hunların Kadiş kavminin bir başka grubunu, imparatorluğun bir başka ucuna Herat çevresine yerleştirdi. M. S. 496'da Kadişlere sığınan Kavad, üç yıl sonra, onların yardımlarıyla Fars tahtını tekrar ele geçirdi ³⁶.

Fars-Hyon barış anlaşmasından (M. S. 358) sonra, Fars ülkesinin kuzeydoğu sınırında, ancak küçük çaplı Hyon saldırıları görüldü. M. S. 427'de ise, Hyonlar, Fars ülkesinin doğu sınırına karşı yeniden büyük bir saldırı düzenlediler. Bu saldırı, birden-

³⁶ Junge, "Saka-Studien", *Klio* 1939, 54, 71 ve 102. s. (Masagetler ve Dahalar hakkında); krş. Tarn, *The Greeks in Bactria and India*, 80, 278, 306-307. s. ; Bailey, *Transactions of the Philological Society* 1959; J. Markwart, "Iberer und Hyrkanier", *Caucasia* 8 (1931), 99. s. n. 2. (krş. Narain, *The Indo-Greeks*, 131. s., l.n.); A. Mingana, *Sources Syriacques* I, Leipzig 1907, 58. s. ; G. Hoffmann, "Auszüge aus syrischen Akten persischer Martyrer", *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes* VII/3, Leipzig 1880, 31. ve 161. s. ; Th. Nöldeke, "Beiträge zur Geschichte des Alexanderromans", *Denkschriften der Akademie der Wissenschaften zu Wien* XXXVIII. c. 1890; J. C. Tavadia, *Die Mittelpersische Sprache und Literatur der Zarathustrier*, Leipzig 1956; E. Benveniste, Le mémorial de Zarér, poéma pahlevi, maxdéen", *JA* 1932, 245-293. s. ; Czeglédy, *Magyar Nyelv* 50 (1954), 148. s. (Mezopotamyalı Kadişler ve Hyonlar hakkında); bkz. F. Altheim, *Geschichte der Hunnen* III, Berlin 1961, 20.s. ve VII.)

bire Fars ülkesine ulaştı. Kral *Behram Gur* (M. S. 420-438) ise, saldıran Hyon ordusunu beklenmedik bir karşı saldırıyla vurmayı ve Hyon hükümdarını öldürmeyi başardı. Saldıranlar, Hataynamelerin eski varyantlarına göre de, Soğdiya'da hükümlen olan "Türk" kralın tebarı idiler; bu da, gerçekten Hyonlardan (Hunlardan) söz edildiğini göstermektedir. Aynı şekilde, Çin'in başşehrine gitmiş tüccarların anlattıklarında gördüğümüz gibi, Soğdiya, bu dönemde, artık yarım asırdan fazla bir zamandan beri Uar-Hunların elindeydi. Bu muhteşem zafer, *Behram*'ı, çağdaşlarının gözünde, İranlı mesihler arasına yüceltti. Hyonlar adına ise, bu büyük yenilgi, felaket getiren sonuçlar doğurdu; M. S. 427'den sonra, Amu Derya çevresinde yer alan ülkelerdeki hakimiyetleri sarsıldı.

M. S. 350 civarında Hiungnu baskısına karşı koyamayan ve Doğu Toharistan'dan batıya, Belh'e çekilen Kidaritler ise, M. S. 427'yi takip eden yıllarda yeniden örgütlendiler ve egemenliklerini göçerlerin bölgelerine doğru yaydılar. Behram Gur'un Fars tahtındaki vârisi *II. Yezdgerd* (M. S. 439-454), düşmanlarına karşı bir ordu gönderdiği zaman, ne Priskos ne de görgü tanıklarının haberlerine dayalı bilgiler veren Ermeni kaynakları, Kidaritlerin göçer müttefiklerinden, dolayısıyla tebarlarından söz ederler. Oysa, *II. Yezdgerd*'in, Kidarit veya eski durumları yansıtan adı kullanan Ermeni kaynaklarının "Kuşan" diye adlandırdıkları düşmanları, hem Priskos'ta ("*Kidarit Hun*") hem de Ermeni kaynaklarında (*Hon-*), *Hun* adını da kullanmaktadırlar; bu durumda ise, bütün ihtimallere göre, *Yezdgerd*'in, her şeyden önce, Hun asıllı olmayan Baktriyalı Kidaritlerin Hyon tebasına karşı savaşmış olması gerekmektedir. Buradan da, *Yezdgerd*'in savaştığı başlıca mekanının, Prokopios'a göre Hefalit Ak Hunların yaşadığı Cürcan'ın sınır bölgesi olduğu ortaya çıkmaktadır. *Yezdgerd*'in savaşlarından söz eden bir Süryani ağıtı da, *Cürcanlı Hunlardan* bahseder. Bu ağıt, buradaki Hef-

talitleri, kavim adlarıyla, *Çol* diye adlandırır. Hataynameler, Hintli astrolog *Varaha Mihira* ve Arap kaynakları, tam VIII.asıra kadar *Cürcanlı Çol* kavminden söz ederler. Ermenilerde ise, “Kuşan toprağı” ifadesi, Kidaritler devrinden sonra da Baktriya’nın adı olarak kaldı; bu nedenle, *Sebeos* (VII. asır), Oxus ötesindeki “Massaget” (Batı Türk) büyük başbuğuna bağlılığını bildiren bir “Kuşan toprağının” Heftalit kralından söz eder. II. Yezdgerd’in Kidarit ve Hyonlara karşı sürdürdüğü savaşlar, Hyonların kendilerine yeniden çeki düzen vermelerine sebep oldu. Göçerlerin güçlenmelerinin ve yeniden örgütlenmelerinin sonunda, M. S. 455’te, Hyon orduları, Kuzeypatı Hindistan’ın fethi için, güney yönünde hareket edebildiler. Skandagupta yazıtlarından birinden öğrendiğimize göre, *Huna* saldırısı ilk anda püskürtüldü; fakat göçerler, M. S. 460 civarında artık Kande-har’ı ele geçirmişlerdi. Bu yüzden, M. S. 520’de bu bölgede yolculuk eden Çinli hacı Sung Yün, Heftalitler olarak adlandırdığı göçerlerin Kande-har’ı, iki kuşaktır, yani yaklaşık olarak altmış yıldan beri egemenlikleri altında tuttuklarına işaret eder. Sung Yün’ün yolculuğu sırasında, göçerler, artık Keşmir’i ele geçirmek için savaşmaktaydılar.³⁷

³⁷ Marquart, *Érânşahr*, 52-53. s. (Behrâm Gôr); Marquart J. , “Kultur- und sprachgeschichtliche Analekten”, *Ungarischer Jahrbücher* IX (1929), 101-3. (*Çollar* hakkında); Fleet J. F. , “Inscriptions of the Early Gupta Kings and their Successors: *Corpus Inscriptionum Indicarum* III. Varansi- India. 1963, 52-56.s., No 13. Basham, A. L. , “The Date of the End of the Reign of Kumâra Gupta I and the Succession after His Death”, *BSOAS* XVII (1955), 366-367; *BSOAS* XIX (1957), 389-90; *BSOAS* XX (1957), 77-78 (Skandagupta); Chavannes, E. , “Voyage de Song Yun”, *BEFEO* III (1903), 379-441.

Altıncı Bölüm

Heftalitlerin Adları Etrafındaki Karışıklıklar

1. Heftalitler Ve Hiungnu-Hun Sorunu

Çinliler, Heftalitlerin iki eski adı olan *Hiungnu* ve *Hua* adlarını, Kidarit, Soğd ve Heftalit elçilerinin bildirdiklerine dayanarak kaydettiler. Bu Çince olarak kayıtlı iki adın aslı şekillerini, Heftalitlerle ilgili bir dizi verinin dışında, Çin yazısından başka bir yazıyla kaydedilmiş verilere dayanarak, bütün şüpheleri ortadan kaldıracak biçimde belirleyebilmemiz, bozkırların tarihi açısından temel bir önem taşımaktadır.

Hiung-nu adının çağdaş Çince telaffuzu (*Xiung-no*), açıkça, Heftalit sikkelerinin Baktriya (“Heftalit”) yazısıyla yazılmış *OI-ONO* şeklinden ayrı düşünülemez. Farslar, kuzeydoğu komşuların olan göçerleri *Hyon* olarak adlandırdılar;bu ad, Farslar aracılığı-

ğıyla, egemenlikleri altında yaşayan Kuzey Mezopotamyalı Süryanilere ve oradan da Doğu Romalılara ulaştı. Nitekim Latince *Chionitae* şeklinde de Farsça kökenli şekli görmemiz gerekmektedir.

Hyon'un ilk kaynağının ise, Farsça olamayacağını, Farsçada *hy-* ön sesinin bulunmaması göstermektedir; fakat buna benzer bir ön sese başka dillerde de rastlanmaz. Bu dillerde *hy-* sesi, *h-* ya da *ch-* (\$) sesiyle karşılanmaktadır. Heftalit Hunlarının Sanskritçe adı olan *Huna*, ayrıca Harezmiye *Hun* ve Ermenice *Hon* şekilleri de, yani batıda geçerli Hun adından ayrılmalari mümkün olmayacak şekilde birbirine bağlı bu varyantlar da, verilerin ikinci grubuna aittirler.

Sonuç olarak, burada çok önemli bir ikili birleşmeyle karşı karşıyayız: Amu Derya çevresini işgal eden göçerlerin, yani coğrafi ve tarihsel açılarından belirlenmiş Asya'daki Hun kökenli kavim grubunun adı, komşu halkların dilinde muhafaza edildi ve bu adın bazı dillerin telaffuz imkanlarıyla aldığı şekiller, bir yandan Çince Hiungnu adının aldığı şekille; diğer yandan ise, Avrupalı Hunların adıyla sıkı bir benzerlik gösterdi. Bütün bunlar, bize, Heftalitlerin Hun kökenli kavim grubuyla ilgili verilerinde, Asya ve Avrupalı Hunların adının ortak kaynağı konusunda kesin kanıtlar görme hakkını vermektedir. Bu verilere göre, Sarı ırmaktan Ren ırmağına kadar olan her yerde, Hunlarla birlikte ortaya çıkan bir *Hyon(o)* ya da buna yakın biçimdeki bir adı, Hunların kendilerinin de kullandığını öne sürebiliriz.

Bu konuda, Hunların adının Soğdca kullanılan şekli, ayrıca belirtilmeye değer. Kralın resmî memurları, bunu, Türklerin koruması altında M. S. 568'de Bizans'a ulaşan Soğd elçilerinin telaffuzlarına uygun olarak, Grek harfleriyle *Chon-* şeklinde kaydettiler. Bir başka Bizanslı kaydın Grek harfli şekli, bize, aynı adın *Chunni* biçimiyle kalmıştır. M. S. IV. Yüzyıla ait Soğd

mektuplarında, Soğd yazısıyla işaretlenmiş olarak kalan Hun adının Soğdca varyantı, tarih ve dil açısından çok önemlidir. Bu mektupları, Tarım havzasının doğu uçlarında ve Kansu ülkesinin batı sınırında uzanan, eski *Tunhuang* kulelerinin yıkıntıları arasında, Aurel Stein keşfetti. 1948'den beri bildiğimiz gibi, söz konusu Soğdca kayıtlarda, Çin'in eski başşehirlerinden biri olan Loyang'ın, M. S. 311'de Hunlar tarafından yıkılması olayından da söz edilmektedir. Hunların adının burada bulunan *xun* şekli, Bizans kaynaklarıyla bize ulaşan Soğdca *Chunni* ve *Chon* şekilleri gibi, aynı telaffuzu yansıtmaktadır.

Soğdca kayıtların sağladığı veriler, bu olayları Çinli kaynaklar da anlattıkları ve Loyang'ın yakılmasını da Hunlara bağladıkları için, bütün Hiungnu-Hun sorunu açısından çok önemlidir; yani *Hiungnu* ve *Xun* adları, bu durumda, tartışmasız olarak aynı halka aittir. Soğdca kayıtların Hunlarla ilgili verilerinde Hiungnu ve Hun adlarının ortak kaynağının daha başka önemli kanıtlarını görmemiz, nedensiz değildir.

Soğdlar dışındaki çevre halklar, yani Farslar, Ermeniler, Harezmliler, Sakalar ve Hintliler, Kuzey Afganistan'a yerleşmiş Uar-Hunların Hun kavim adını, aynı zamanda ve doğrudan ilişkilerle birbirlerinden bağımsız olarak öğrendiler. En azından, Hun adının herhangi bir varyasyonunun, bu halkların herhangi birinin dilinde daha önceden de var olduğuna ve bu eski adın alındığı sırada, Avrupa halklarının Hun adını sık sık yaptıkları gibi, yeni göçer komşuları için kullandıklarına dair hiçbir kanıtımız da yoktur. Uar-Hunların Hun adının geniş anlamda kullanılışı, ancak daha sonra, Heftalit hanedanının egemenliğini bütün halklara yaymayı başardıklarında ortaya çıktı. Hunların adının bu genelleştirici kullanımı, Heftalit imparatorluğunun çöküşünden, yani M. S. 557'den sonra, çevre halkların dilinde kaldı. Özellikle, Orta Fars diliyle yazılmış çok önemli bir dinî eserin,

bu konuya tanıklık eden bir yerinde şunları okuruz: “*Hyon* diye adlandırılan bir *Türk*”.

Aynı şekilde Farslar, Heftalit Hunların adını Türklere de verdiler. Farsçadaki bu adlandırmayı Bizanslılar da biliyorlardı. Bu gerçek, Bizanslı bir tarih yazıcısının şu kayıtlarında görülmektedir: “. .. Farsların kendi dillerinde (*Kermi*)*chion* dedikleri *Türkler*”. *Kermichion* adının *Chion* unsuru, gördüğümüz gibi, Hunların Farsça *Hyon* adının Grekçede kayıtlı şeklidir. Bu veriler, M. S. 723'ten önceki yıllardan kalma, *Mug* dağındaki Soğd yazıtlarının kendilerine ait ad kullanma geleneğini de açıklamaktadır. Sovyet bilginlerin son yıllarda ortaya koydukları bu yazıtlarda da, Hun adının Soğdca varyantı olan *Xun*'u, bir taraftan şahıs adı, diğer taraftan ise, Türkleri ifade eden halk adı olarak buluyoruz. Batı Türkistanlı Uar-Hunların biricik aslı halk adı olan *Hun*'un Türkler için kullanılışı, sadece Farslarda değil, Soğdlarda da gerçekleşmişti.

Doğal olarak bir başka zor konu da, Hiungnu ile Hun adlarının, artık kanıtlanmış sayılabilecek özdeşliğinin, aynı zamanda, iki halkı oluşturan kavimlerin aynı kökenli olduğunu ne ölçüde doğruladığıdır. Bu soruyu cevaplamaya geçmeden önce, göçer halkların gerçekleştirdikleri göçlerin ve göçer imparatorluklarının oluşumlarının belirli düzenlerini dikkate almak yararlı olacaktır. Göçer imparatorluklarının özellikleri arasından bizim için en önemli olanı, genişleyen göçer halkın, önce, sınır komşusu olan başka göçerleri birleşmeye zorlaması ve ardından yeni kavimler birliği içinde belirli bir tabakalaşmanın ortaya çıkmış olmasıdır. Bütün kavimler birliğinin önderi olan hükümrân kavim, yönetici kavim idi; boyun eğen kavimlerin idaresini ise, çok defa başbuğün aile üyeleri, bazı durumlarda da beyleri üstlenirlerdi. Belirli durumlarda ise, yenilen halkların beyleri, itaat etmiş idareciler olarak görevde kalırlardı.

Bey ailelerini, kağan ailesine, sıkı akrabalık bağları bağlardı. Bu beyler, kağanın kızıyla veya en azından hükümdar ailesinden gelen gözde bir prensesle evlenmek için çaba harcarlardı. Kızlarını ise, çok defa isteyerek olmasa da, kağanın sarayına gönderirlerdi. Kağan ile olan yakınlıklarını, ayrıca kavimlerinin seçkinliğini bildirmek için, unvan olarak, sık sık, “kayın” ve “güveyi” sözlerini alırlardı.

Başka göçer halklarla bozkırın kuzey komşuluğunda yer alan çalılık ve ormanlık kuşak halklarının sıkışıp birleşmelerinden sonra, kavimler birliği iyice genişler; bu dönemlerde ise, iç ayrılmalar ve tabakalaşmalar daha da devam ederdi. Büyük kavim birlikleri, hakimiyetlerinin parlak çağında, bozkırların güney komşuluğunda bulunan kültür bölgelerine (Kuzey Çin, Kore, Tarım havzası, Afganistan ve İran, aynı şekilde Güney Rus bozkır ve Transkafkasya'ya) de hakimiyetlerini yayarlardı. Yeni imparatorluk bölgelerinin hanedanlarını ise, kağan ailesine, sıkı akrabalık bağları bağlardı.

Kavimler birliğinin gelişmesi sırasında, bazı yeni kavim grupları, kendi kavim ve halk adlarından başka, yönetici kavmin adını da alırlar; böylece göçer kavim birliklerinin bazı grupları, genellikle çok adlı olurlardı. Aynı şekilde, göçer kavim birliklerinin dil ilişkileri de karmaşıktı. Ana kavim grubuna, sık sık, şekillenme çağından önceki eski kavimler birliğinin farklı dilli kavimleri de katılır; hakimiyet sağlandıktan sonra ise, kavimler birliği çok dilli bir duruma gelirdi. Çinlilerde ve Tibetlilerde muhafaza edilmiş kavim listelerine göre, kavimleri arasında, Türk dilli *Karluklar* ve *Kırgızların* dışında, *Tatarlar* ve *Moğol* dilli başka kavim gruplarının, ayrıca *Heftalitler* (Uar-Hunlar, Avarlar) veya Çince adlarıyla *Juan-Juanların*, batıda ise, *Oğurlar* ve *Savirlerin*, bunların yanı sıra belirli İranî dilli (*Tuhlar* ve *Azlar*) toplulukların bulunduğu Türkler konusunda da

böyle oldu; Güneybatı Sibirya'daki çalılık ve ormanlık kuşağın ilk Asyalı kavimleri bile, Türk kavimler birliğine bağlandı. Daha sonraki Moğol İmparatorluğunu, özellikle bu imparatorluğun batıdaki kavim gruplarını, Moğollar değil, Türk dilli kavimler oluşturuyordu.

Öyle ise, büyük göçer kavim birliklerinden söz ederken, ad verici yöneten kavim ile diğer kavim gruplarının kaynağını ayrı tutmamız gerekmektedir. Ayrıca, Hunlar konusunda, Asyalı Hunların batıya göçlerinin iki safhada sona erdiğini dikkate almalıyız: Moğolistanlı Hiungnular, önce, M. S. 91'de Kangkü'ye gittiler ve orada ikibuçuk asır yaşadıkten sonra, Avrupa'ya göçtüler. Kangkü bölgesi ise, Hiungnuların oraya göçleri sırasında, İranî göçerlerin yerleşim bölgesi idi. Dolayısıyla, Avrupa'ya ulaşan Hunların tebaları arasında Kangkü'nün İranî kavimleri de vardı. Her koşulda, Hunların terk etmesinden sonra, Kazak bozkırları, uzun süre İranî göçerlerin iskan bölgesi olarak kalamadı. İranî göçer grupların M. S. 370'de Hunlara bağlanmalarından, Batılı kaynaklara göre ise, Avrupa'ya varışlarından sonra, Hunlar, önce *Alan*ları yendiler ve en azından Alanların bir bölümünü kendileriyle birleşmeye zorladılar. Ardından, *Sarmat* kavimleri de Hunların kendi oluşumları içinde eridiler. Ayrıca Hunlara katılan Germen kavimlerinin sayısı da çok yüksekti. Batılı kaynaklardan elde edilen bilgilere göre, doğulu *Got* grupları, Karadeniz çevresinde artık Hunlara katılmış ve sonraları başka Germen kavimleri de onları örnek almıştı. Bütün bu verilere dayanarak, eğer Hiungnu ve Hun yönetici tabakası ile, birliğe katılan yenik halkların yönetici aileleri arasındaki evliliklerin, kaynaklarımızın tanıklığına göre, daimâ törelere uygun olarak yapıldığını dikkate alırsak, Hiungnular ile Hunların aynılığının da, ancak kavimler birliğinin yöneticileri tabakasına yayılabildiğini, fakat bu sınırlı durumu genelleştiremeyeceğimizi görürüz.

Bütün bunlara rağmen, Hiungnu ve Hun kavimler birliğinin yönetici tabakalarının bir bölümünü, kavimlerdeki seçkin halk unsurlarının küçük bir kısmı ile, M. S. I. Yüzyıl sonunda Kangkü bölgesine yerleşmiş ve oradan Avrupa'ya göç etmiş olan gerçek Hun halkının oluşturduğunu düşünmemiz gerekmektedir. Hiungnular ile Hunların bu şekilde açıklanan aynılığının en önemli kanıtı, tarihî ve coğrafi motifler dışında, iki kavim grubunun yönetici tabakasının ortak olan adıdır. Bu konuyla ilgili dil, arkeoloji ve antropoloji verilerine ise, bir anda, pek çok sayıda çözülemez sorular eklenmektedir. Nitekim, Çince kayıtlarıyla bize kalmış muhtemelen çok sayıdaki Hiungnu dil yadigarının aslî telaffuzunun incelenmesi ve bunların bilinen İç Asya dillerinin söz dağarcığıyla birleştirilmesi için sayısız denemeler yapılmasına rağmen, Hiungnuların hangi dili konuştuklarını hâlâ bilmiyoruz. Yapılacak iş ise, söz konusu Çin kayıtlarının çağdaş telaffuzlarını belirlemenin zorluğu kadar, olağan üstü derecede karmaşıktır. Bu yüzden, Çincenin söz konusu tarihî özelliklerinin en seçkin bilginlerine göre, şimdiye kadar, Çin harfli Hiungnu dil yadigarlarının bir tek doyurucu açıklaması bile yapılamamıştır ve ayrıca, Hiungnu dilinin, İç Asya'nın eski, Türk ve Moğol olmayan dillerinin bugün artık ortadan kalkmış bir grubuna bağlı olabileceği ihtimalini de düşünmemiz gerekmektedir.

Avrupalı Hunların dilleri hakkında ise, bildiklerimiz çok azdır; her şeyden önce, gerçek Hun dili yadigarlarına hiçbir zaman sahip olmadık. Gerçi, Hunlarla ilgili tarihî kaynaklarda, Hunlara ait olduğu söylenen iki ya da üç cins isim kalmıştır; bunlar üzerinde yakın zamanlarda yapılan incelemeler ise, bunların, gerçekte Hun diline ait sözcükler değil, Romalılara Hunların gelenekleri hakkında bilgi veren Balkan kökenli kişilerin dilinden aktarılmış sözcükler olduğunu ortaya çıkardı. Bunların dışında bize ulaşmış olan Hunlara ait az sayıdaki kişi adları da,

Hun dilinin kaynağını pek az aydınlatabilmektedir. Bilinen en eski Hun kişi adları olan ve M. S. 396'da Bizans'ta kaydedilmiş bulunan *Vasich* ve *Kursich* adları, şimdiye kadar açıklanamamıştır. *Attila*'nın büyük ağabeyi *Oebersios*'un adını, çok çeşitli, fakat tam doyurucu olmayan şekillerde, Türkçe temelinde açıkladılar. Hun adlarının ikinci grubu (*Attila*, *Rugila*), açıkça Got dili kökenlidir; Hunların dili konusunda, kişi adlarının kesin ve doğru anlamını çıkaramadığımız ayrıca dikkate değerdir. Aslında, kişi adlarının büyük bölümü, birçok halkta yabancı kökenlidir ve bir dilden diğerine, din, kültür kelimesi veya moda kelime olarak geçer. Büyük göçer kavimler birliğinin akınları sırasında, İç Asya'nın her tarafına birer birer yayılan göçer halkların ünvan ve rütbe bildiren sözlerinde de benzer bir durum görülür. Bu nedenle, ilk kısımları Türkçe ile açıklanabilen, ikinci kısımları ise “*şaman*” anlamı eski İç Asya kökenli kültür kelimesiyle, “*kam*” ile aynı olan *Atakam* ve *Eşkam* (veya *Eskam*) adlarını da, Hunların Türk dilli olduklarının kesin kanıtları olarak göremiyoruz. Eskiden, *Dengizik* adını, kesin olarak Türkçe sözler arasında kabul ettiler; son zamanlarda ise, adın açıklanmasının belirli safhalarında şüpheler ortaya çıktı. Özet olarak, Hunların dilinin Türkçe-Moğolca veya bilinen başka dillerle olan benzerliğinin, şimdiye kadar ortaya çıkan verilere dayanarak, ancak, yeterince olası olduğunu kaydedebiliriz. Asya'daki akınları sırasında Hunlar, hakimiyetlerini, daha sonraki Türk dilli kavimlerin seleflerine kadar yaydılar. Her durumda, Hunların Asya ve Avrupa'da yaşayan kavimlerinin Türk dilli unsurlar da taşıdıklarını hesaba katmamız gerekir. Asyalı ve Avrupalı Hunların az sayıdaki yönetici tabakasının Türkçe konuşmuş olduklarına dair ise, bugüne kadar hiçbir kanıt elde edilmemiştir. Avrupa ve Asya'da sık sık kaydedilen Hunların Türk kökenli oluşu bir yana, *Hyon* (*Hun*) adının kendisi de Türkçe özellikler taşımaz.

Hiungnu-Hun konusuyla ilgili olarak, Asya ve Avrupalı Hunların arkeolojik ve antropolojik verileri hakkında da, sık sık yargılarda bulunmaktadır. Son yıllardaki araştırmalardan elde edilen en önemli malumat, sadece Asyalı değil, Avrupalı Hunlara atfedilen verilerin de, Avrasya bozkırları ile Minusinsk havzasının aynı ya da daha eski devirlerden kalma verileriyle sıkı ilişki içinde olduğudur. Bunlar, Hunların günlük kullanım, tören ve eşyalarının yanı sıra zengin Hun altın işleme sanatı ürünleriyle (kılıç, yay, eyer, at koşumları, kurban süsleri, sihirli kılıç kınları, metal aynalar, taçlar, küpeler, vs.) ilgilidir.

Arkeoloji ve antropoloji malzemeleri de, Hiungnular ile Hunların aynılığını tek başına doğrulamaya tam olarak yeterli değildir. Şimdiye kadar bilinen Asya ve Avrupalı Hunlardan kalan kalıntılar da, aynı şekilde, muhteva olarak ilişki zincirini oluşturamamakta ve Hun göçlerinin değişik safhalarını aydınlatmamaktadır. Moğolistan'daki Hun kalıntıları, Güney Hunlarının Kenköl'deki (Kangkü bölgesindeki Talas vadisi) arkeolojik buluntularıyla birlikte ortaya çıkmıştır. Kenköl'deki Hun arkeolojisine ait malzemenin, hem Moğolistan ve Tuva ile hem de bozkırın batı kısmında ortaya çıkan verilerle ilgili olmasına rağmen, daha eski Moğolistan (Altay'daki Pazırık ve Şibe, Baykal ötesindeki İlmovaya, Kuzey Moğolistan'daki Noin-Ula) verilerinin devamını veya Avrupalı Hun verilerinin başlangıcını oluşturabileceğinden hiç söz edilmemektedir. Aynı şey, antropolojik izler için de geçerlidir: Moğolistandaki Hun mezarlarından, Avrupalı Hunlarınkine benzeyen kırılmış kafatasları ortaya çıkmamıştır. Kenköl'deki veriler, bu bakımdan, Batılı Sarmat Alan ve Hun verileriyle aynılık gösterirler; önce Kangkü'de yaşayan Hunlardaki kafatası kesme adetinin İranî tesir altında ortaya çıkışı, bir araştırmayı gerektirir. Aynı adet, sonradan, daha gelişmiş şekilde Batı Hun sahasındaki Alanlar ve Germenlerde de görülür; Orta Avrupa'ya ulaşan Hun tebasının birçok Alan

ve Germen unsurunu da içinde barındırdığını dikkate alırsak, bu doğal bir durumdur. Demek ki, Hiungnular ile Hunların aynılığını doğrulamak için, tıpkı dil alanında olduğu gibi, arkeolojik ve antropolojik verilerimiz de yetersiz bir düzeydedir; fakat bu durum, bir taraftan, gelecekte de Hun dilli yeni malzemelere ulaşabileceğimize (burada, Afganistan'a göçen Hun grubunu da düşünüyoruz) ve diğer taraftan, arkeolojik verilerde görülen önemli ölçüdeki artışın da, Hun göçleri tarihini arkeolojik bakımdan aydınlatmaya, ayrıca, aynı kökenli Asya ve Avrupalı Hun yönetici tabakasının arkeolojik mirasını ayırmaya imkan vereceği şeklindeki beklentimize engel olmaz³⁸.

³⁸ Henning, *BSOAS* 12 (1948), 601-615; H.W. Bailey, *Asiatica, Festschr. Friedrich Weller*, 12-21. s. ; H.W. Bailey, *Indo-Scythian Studies* IV, Cambridge 1961, 122. s. ; F. W. Thomas, *Tibetan Literary Texts and Documents Concerning Chinese Turkistan* I, Londra 1935, 154-158. s. ; S. P. Tolstov-V. A. Livshitz, "Decipherment and Interpretation of the Khwarezmian Inscriptions from Tok Kala", *Acta Antiqua Hung.* XII (1964) 231-251; aynı şekilde, *Sogdiyskie dokumenty s gori Mug* II (Moskova 1962, V. A. Liv_ic), 84, 115_116, 120-121, 201.s. ve III. s. (Moskova 1963, M. N. Bogolyubov-O. I. Smirnova), 94 ve 121. s. ; K. Czeglédy, *Magyar Nyelv* 50 (1954), 146-148. s. (Hsiung ve Hunların aynılığını kesinleştiren delilleriyle Heftalit Hunlarıyla ilgili tarihî ve coğrafi veriler); M. Bussagli, "Osservazioni sul Problema degli Unni", *Accademia Nazionale dei Lincei. Rendiconti. Classe di scienze morali, storiche e filologiche* V 1950, 212-232. s. ; W. Samolin, "Hsiung-nu, Huns, Turk", *CAJ* III (1957-1958), 143-150. s. ; O. J. Maenchen-Helfen, "The Ethnic Name Hun", *Studia Serica Bernhard Karlgren dedicata*, Kopenhag 1959, 223-238. s. ; krş. Maenchen-Helfen, *Beiträge zur Namenforschung* 14 (1963), 273-278. s. ; L. N. Gumilev, *Xunnu*, Moskova 1960; Moravcsik, *Byzantinoturcica* I, 58-65. s. (bibliyografya); D. Sinor, *Introduction à de l'étude de l'Eurasia Centrale*, Wiesbaden 1963, 217-221, 261-265. s. (bibliyografya); Enoki, *CAJ* I (1955), 42. s. , I. n. (Hsiung-nu - Hun konusuna temas eden Japonca literatür); H. W. Bailey, "To the Zamarsp Namak II", *BSOAS* 6 (1931), 592. s. (Hyonlarda Bundahishn); Pelliot, *JA* 1920, 141. s. (Hsiung-nu ve Hun adı hakkında); Pelliot, T'oung Pao, 1929, 120-121. s. ; krş. Ligeti, *Attila és Hunjai*, 33. s. ; Haloun, *ZDMG* 91 (1937), 248 ve 306. s. , I .n.; Marquart, *Komanen*, 70-71. s. (Hsiung-nu ve Kun adları arasındaki teorik bağlantı); krş. O. Pritsak, "Xun, der Volksname der Hsiung-nu", *CAJ* 5 (1959-1960), 27-34. s. ; ayrıca bkz. O. Maenchen-Helfen, "Archaistic Names of the Hiung-nu", *CAJ* 6 (1961), 249-261. s. ; krş. Alheim F., *Geschichte der Hunnen* III, 14. s. ; J. Werner, "Beiträge zur Archäologie des Attila Reiches", *Bayrische Akad. der Wiss., Philos.-hist. Klasse, Abhandlungen*, N.F. No. 38/A, 38/B; G. A. Nudel'man, "Gunnskiy kotel iz Moldavii", *Sovetskaya Arheologiya* 1967 IV, 306-308. s. (geç devir bir Hun kazanı bulgusu); M. Párducz, *Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn*, Budapeşte 1963.

2. Heftalit Ve Avar (Uar-Hun) Sorunu

Son zamanlarda, Heftalitlerin ikinci halk adı, Çince kayıtlı *Hua* adı da ortaya çıktı. Heftalitlerin, egemenliklerinin parlak çağı olan M. S. VI. yüzyıl başında, sadece Kuzey Çin'in değil, Güney Çin'in hükümrana hanedanıyla da ilişki kurduklarını gösterdiği için, bu adın bize kadar ulaşmasına şükredebiliriz. Kuzey Çin yıllıklarındaki adlandırmaya bağlı kalmayan ve Heftalitlerin Kuzey Çin yıllıklarında zikredilmeyen bu adını da haber veren güney hanedanı yıllıkları, *Hua* adını kullandılar. Güney Çin'den dönen Heftalit elçilerinin bizzat kendi notlarından kaynaklandığından, bu kayıtlar çok değerlidir.

Hua adının dil, tarih ve coğrafya açısından, daha yakından belirlenmesi ise, yakın dönemlerde bile, Batı Türkistan tarihinin en önemli meseleleri arasında yer alır. 1883'te, Çin kaydı gün ışığına çıkar çıkmaz; araştırmacılar, önce *Hua* adında, Hunların adının bir başka varyantıyla karşılaştılar. Çin harfleriyle kaydedilmiş olan kelimenin çağdaş telaffuzunun ne olabileceğinin, bir başka deyişle, *Hua* şeklinde yazılmış olan Heftalit adının çağdaş aslı şeklinin nasıl olabileceğinin aydınlatılması için ilk deneme, ancak 1901'de ve ayrıntılı kanıtlanması ise, 1914'te gerçekleşti. Bu tarihlerdeki Çin dili bilgininin kanaatine göre, bu sorunun cevabı, Çince *Hua* yazımının yabancı bir dildeki *Var*'ı yansıttığıydı. Olasılığın yanı sıra, Arap kayıtlarında, Heftalitlerin başşehrini Doğu Toharistan'daki *Varvaliz* olduğu ortaya çıktı. Aynı şekilde, Heftalitlerin başşehrini, Heftalit imparatorluğunun yıkılışından sonra, Batı Türklerinin hakimiyeti altında bulunan küçük bir beylik olarak, Çinlilerin de kaydettikleri ve adını, *Hua*'ya çok yakın bir şekil olan *Huo* olarak belirledikleri anlaşıldı. Bu açıklamalara göre, Çin harfleriyle kayıtlı bir başka Toharistan şehri olan ve bir ölçüde *Hua* ve *Huo* adlarını hatırlatan *Ahuan* da, *Var* adını yansıtıyor olmalıydı.

Hun adı ile *Heftalit* başşehrinin, dolayısıyla beylik adının özdeşleştirilmesi, bunun sadece iki adın benzeşmesiyle değil, tarihî coğrafya şartlarıyla da doğrulanmış olması, bu görüşler dizisinin en önemli noktasıdır. Kavim birliklerinin çözülmesinden sonra, eski göçer kavimlerine ait konaklama yerlerinden doğan sürekli iskan sahalarının, sık sık, kavimlerin ve boyların adını aldıkları bilinmektedir. Sadece İç Asyalı Türk halkında değil, yurt tutan Macarlarda da durum böyleydi: (Mesela, Yurt tutan Macar kavimlerinin adı, yer adı olmuştur: *Nyék, Megyer, Kürt-Gyarmat, Tarján, Jenö, Kér, Keszi*).

Buna karşılık, *Hua* adını bu açıklamalarla birlikte gün ışığına çıkmış sayan, bazı bölümleri ise, 1914'ten sonra gerçekleştirilen araştırmaları önemli bir biçimde etkileyen ve günümüz literatüründe de sık sık karşılaştığımız daha sonraki görüşler, daha az ilgi çekicidir.

Daha sonraki görüşlere göre Heftalitlerin aslî halk adı, ne bize sayısız kaynağın hep bir ağızdan bildirdikleri gibi *Hun* (*Hiungnu, Hyon, Huna*) idi, ne de Güney Çin hanedanı yıllıklarının Heftalit elçilerinin anlattıklarına dayanarak kaydettikleri *Var* (*Hua*) idi; buna karşılık, Güney Rusya ve Macaristan'daki Kunlar (Kumanlar) ile ortaya çıkan ve Doğu Avrupa'da tanınan *Kun* adı idi. Bu görüşlere göre, Heftalitle atfedilen *Kun* adının, *Hiungnu-Hunlar* veya *Chionitlerin* (*Hyonların*) adıyla hiçbir ilgisi yoktur. Fars *Hyon* adının *Avesta*'daki eski kaydı, bir eski göçer halkın adı olsaydı, M. S. 350'den sonra, İran'a komşu bölgelere yerleşen *Kunların* veya daha sonraki hanedanlarının adıyla Heftalitlerin Farsçadaki adı haline gelir, onların halkının Farsçadaki adı olurdu; ayrıca, bu görüşlere göre, Heftalitlerin Güney Çin hanedanı yıllıklarında kayıtlı olan *Hua* adı da, aslen, halk adı değildir. Yine bu ad, coğrafi kökenli bir adlandırma olsaydı, açıkça, *Varhoni*, yani "Orhunlu kişiler" anlamını ta-

şıyan *Uar-Hun* birleşik adına benzer şekilde, Baykal gölünün güneyinde bulunan Orhon ırmağının adıyla aynı olurdu. Aynı şekilde, bu açıklamalara göre, Avrupalı *Avarlar* ile Heftalit beyliğinin *Var* adı arasında da hiçbir ilişki yoktur.

Bu görüşler de, elimizdeki veriler dizisinin gösterdiği gibi, özü bakımından yanlıştır. Bilhassa Heftalitlerin halk adı, eldeki biricik kaynağımıza göre de *Kun* değildi; fakat Gobi çölünün güneyinden, X. -XI. yüzyıllarda, Avrupa'ya göç eden Kunların, daha önce, IV. yüzyıl başında da batıya, Afganistan bölgesine göçtüklerine dair ortaya çıkarılmış bir verimiz de yoktur. Kunların (Kumanların) tarihi hakkında, X. yüzyıl öncesine dayanan, şu an elimizde tek veri yoktur ve *Hiungnu*, *Hun* ve ayrıca *Kun* adları arasındaki benzerliğin, bu soruları ortadan kaldırması mümkün değildir. *Orhun* ırmağının adı ile *Uar-Hunların* adı arasında ilişki aramak da tamamen yersizdir; fakat Sasani devrinde ortaya çıkan Hyonların adını, tarihe dayanmayan bir şekilde, Avesta dönemine kadar geri götürmeye ne sebep ne de imkanımız vardır. Bütün bu görüşler, Heftalitlerin halk adı ile başşehirlerinin ve dolayısıyla daha sonraki Heftalit beyliğinin adının aynılığını, başka çok sağlam örneklerle de doğrulanabilecek olan bu düşünceyi, kesinleştirmeye değil, zayıflatmaya yaramıştır. Eski Çin dili bilgisinin, 1901 ve 1914 yıllarında, *Hua* ve *Huo* adlarının çağdaş telaffuzunu tam bir kesinlikle belirleyebilecek dereceye ulaşmamış oluşu ise, ayrı bir konudur. Bu nedenle de, Çin harfleriyle kayıtlı adları birleştiren bu açıklamaların hepsi, ister istemez, şüphe götüren bir değere sahip olmuşlardır.

Hua ve *Huo* adlarıyla ilgili Çincenin dil tarihi meselelerinde ise, ancak şu son zamanlarda dikkate değer bir gelişme sağlanmıştır. Çincenin ses tarihi uzmanları, M. S. V. yüzyıl civarındaki, Çin harfleriyle kayıtlı *Hua* sözünün *gwat*, *Huo* sözünün ise,

guât şeklinde telaffuz edildiğini belirlemeyi başarmış oldular. Bu ise, aynı zamanda, *Var* sözünde bulunmayan Çince şeklin *g'sı* göz önünde tutulduğunda, *Hua* ve *Huo* adlarının aslî bir **Var* sözünden gelmiş olabileceğinin pek muhtemel olduğunu ifade eder.

Bu konuda henüz bir araştırma da yoktur. *Hua* ve *Huo* adının ses yapısının belirlenmesi sırasında, Çincenin ses tarihini araştıran bir Macar uzmanın 1945'teki uyarısında olduğu gibi, Çin dilinin eski şivelerini, özellikle de kuzeydeki göçerlerle ilişkilerde önemli roller üstlenen Kuzeybatı Çin şivesini göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bu şivede ise, *gwat* telaffuz edilen *Hua* sözü, açık örneklerin tanıklığına göre, *Uat* olarak seslendirilmiş ve daha sonra, bu son şekilden de *Uad* ortaya çıkmıştı. Bu ise, bu devir Çincesinde *r* sesinin bulunmadığı göz önünde tutulduğunda, gerçekten bir düzen içinde, yabancı bir dilin *Uar* şeklini verir; yani kaynaklarımızda *Hua* adıyla zikredilen Heftalitler ve yine *Huo* adıyla geçen Heftalit beyliğinin adının, aslında, bütün ihtimallere göre, *Uar*, dolayısıyla *Var* şeklinde söylenmiş olduğu, yeni dil tarihi araştırmalarının çok önemli bir sonucudur. Heftalitlerin adlarının daha sonraki incelemeleri sırasında, bu halkın, söz konusu verilere göre, *Uar* (*Var*) ve *Hun* şeklinde ortak iki adı olduğu gerçeğini göz önünde bulundurmanız gerekmektedir.

Ahuan ve *Huo* adlarının aynı yeri gösterdikleri konusunda artık bir kuşku kalmayınca, Heftalit beyliğiyle ilgili coğrafî düşünceler de belirli ölçüde değişti. *Huo*'nun coğrafî durumunu, Çin ve Arap verilerine dayanarak, tam olarak belirleyebiliyoruz. Heftalit bölgesinde, yani Hindistan'a giden yolda, Çinli ünlü budist rahip Hsüan Tsang da, önce M. S. 629'da ve sonra geri dönerken, M. S. 644'te yolculuk etmişti. Gezi raporunda, Batı Türk egemenliği altında bulunan Toharistan'daki beyliklerin

başşehirlerinin adlarını sayarken, eski Heftalit başşehri çevresindeki bölgeden de, sık sık, bir beyliği ve onun başşehrini ifade eden *Huo* adıyla söz etmektedir. Hsüan Tsang'ın kaydına göre, *Huo* bölgesi, *Host* ve *Baglan*, yani Amu Derya arasındaydı. Arap kaynakları, Heftalitlerin başşehrini yerini, *Hulm* ve *Talekan* arasında işaretler. Bu iki tespitite verilen çizgilerin kesişme noktası, Kuzey Afganistan'ın en büyük kalıntı şehrinin bulunduğu bugünkü *Kunduz* çevresine düşmektedir. Muhteşem kale yıkıntılarının ve çevredeki kalıntı sahasının kazısı, umalım ki artık daha çok gecikmez. Bu kazı gerçekleştirilse, hem Heftalitler hem de bütün İç Asya tarihi adına çok değerli bilgiler sağlanacaktır. *Huo*'nun güneyinde bulunan *Surh-Kotal* harabeleri kazısı sırasında da oldukça büyük önem taşıyan bulguların elde edilişi pek eski değildir. Bu kazı, eski *Baglan* harabeleriyle ilgiliydi ve burada bulunan yazıtlar, *Baktriya*'nın yerli sakinlerinin İrânî dilli olduğunu yeniden ortaya koymuştu. Tarihî verilerimize göre, Heftalitlerin bir dönemdeki başşehri olan *Kunduz* yakınlarındaki kalıntı sahası, M. S. 350'den sonra *Baktriya*'ya yerleşen göçerlerin de başşehriydi ve bu nedenle, harabeler arasında, onların hatıra eşyaları, hatta, belki yazılı dil yadigarları da ortaya çıkar düşüncesi hep sürmüştür.

Huo beyliğinin merkezi, Türk istilasından (M. S. 557) sonra *Ahuan* şehrine taşındı. Hsüan Tsang da Toharistanlı Türk başbuğuyla burada karşılaşmıştı. Arap kaynakları, yakınında Amu Derya'ya açılan bir geçidin bulunduğu bu yerin adını, *Arhan* şeklinde kaydettiler. *Arhan*, özellikle bu geçit nedeniyle, stratejik açıdan Toharistan'ın en önemli yeriydi. Bu durum, Türk başbuğunun *Huo* yerine buraya yerleşmesini ve Çinlilerin, Batı Türkistan'ın Türk egemenliğine girdiği M. S. 660'ta, *Arhan*'ı, Toharistan'ın idare merkezi saymalarını açıklamaktadır.

Soğdiya'ya ve Toharistan'a M. S. 350'lerde yerleşen göçer-

ler veya daha sonraki Heftalitler hakkında, özet olarak, bir kavim grubunun Hun (*Huna, Hon, Xun; Hiungnu, Hyon*), diğeri- nin ise, bugünkü Kunduz yakınındaki beyliklerinin de taşıdığı Uar (*Var*) adını kullandıklarını söyleyebiliriz.

(*Uar-Hun*) ikili adı ise, bir başka ve zor meseleyi, Heftalitlerin ve Avarların birbirleriyle olan ilişkileri meselesini ortaya koymaktadır.

Kısacası, *Uar* ve *Hun* kavimler grubu, sadece Kuzey Afganistan'daki Heftalitlerin değil, Avrupalı Avarların da topluluğu idi ³⁹.

³⁹ Marquart, "Komanen", 71-77. s. (*Hua* adı hakkında): krş. P. Pelliot'un tenkitçi kayıtları: "A propos des Comans", *JA* 15 (1920), 141. s. ; Chavannes, *Documents*, 68. s. . n. 275 (*A-huan. O-han*); krş. : Enoki, *Mem. Toyo Bunko* 18 (1959), 31-34. s. ; Henning, *ZDMG* 115 (1965), 76-77.s. ; Minorsky, *Hudûd al-'Âlam*, 208-209 ve 359-360. s.

Yedinci Bölüm

VII. Bozkırda Yeni Göçler

Avarların adını batıda ilk kez, V. yüzyıl Bizans yazıcısı Priskos, M. S. 463’lerde geçen olayları anlatırken anar. Priskos’un eseri, bize, orijinal şekliyle kalmamıştır; bize kalan bölümünü ise, birbirini tamamlayan daha sonraki iki kopyasından, tam olarak tanımaktayız. Bu belgeye göre, *Saragurlar*, *Uroglar* (kopyada “Ogurlar” yerine) ve *Onogurlar*, “o tarihlerde” (metinde önce, M. S. 463’e kadar geçen olaylardan kısaca söz edilmektedir), Bizans’a elçiler gönderdiler. Elçi gönderme olayı öncesinde, *Savirler*, yukarıda anılan üç halkı, yurtlarından çıkardılar. Savirleri ise, aslî yerleşim bölgelerinden Avarlar sürmüşlerdi. Avarları harekete geçiren sebep ise, Okyanus kıyısında oturan halkların okyanustan yükselen sisler ve çok sayıdaki griffin kuşları tarafından eski meskenlerini terk etmeye zorlanmalarıydı. Bunlar, Avarların bölgesine yöneldiler ve onları, yurtlarını terk etmeye zorladılar. Göç eden halklar arasında bulunan Saragurlar, yeni yurt arayışları sırasında *Akatir Hunları*

halkıyla karşılaştılar ve birçok savaşta onları yendiler. M. S. 463'lerde de Saragurlar, Ogurlar ve Onogurlar, elçilerini Bizans'a gönderdiler.

Priskos, daha sonraki bölümde, büyük halk göçleri hakkında hiçbir açıklama yapmaz. Onun raporunun başka kaynaklarla karşılaştırılması sonucunda, ancak şu kadarını biliyoruz: Bu halkların büyük göç hareketlerinin son döneminde, Ogurlar, bozkırların Volga'nın doğusunda kalan bölümlerinden Güneydoğu Avrupa'ya doğru yöneldiler. Orada Karadeniz'in kuzeyinde yer alan düzlüklerde ise, kısa bir süre önce de büyük değişiklikler olmuş, Attila'nın ölümünü (M. S. 453) izleyen yıllar içinde, Hunların Karadeniz'deki kavim grupları da hızla çözülmüştü. Bunun sonucu olarak, Avrupa'ya ulaşan Ogurlar, çok kısa bir süre içinde, düzensiz Hun kavimlerinden ve Hunlara bağlı *Akatir* halkından hükümranlılığı geri aldılar. Sadece daha küçük bir bölge, daha sonra da Avrupa'da uzun süre Hun hakimiyetinde kalan, Derbent'tin kuzeyinde ve Hazar denizi kıyısındaki bölge, Kafkasya Hunlarının ülkesiydi. Ermeni ve Arap kaynaklarının tanıklığına göre, Kafkasya Hunları, daha sonra Hazarların egemenliği altına girdiler ve nihayet, VIII. yüzyılda da güneyden saldıran İslam ordularıyla savaştilar.

Priskos, Ogur halklarının tarihi ve Asya'daki aslı yurtlarının coğrafi durumu hakkında başka da bir şey açıklamaz. Herodot'un anlattıklarından kaynaklanmasına rağmen, griffin kuşlarının ve Okyanus'a kıyısı olan halkları anmayı, Ogur göçleri tarihine temel alıp tekrarlayan Priskos'un, Okyanus yanında oturan halklarla ilgili bu gözlemleri de gözden uzak tutulamaz. Bu düşünceler, söz konusu halkların göçünün Asya'dan başladığı ve bu devirde henüz İç Asya'nın sakinleri olan Avarların da bunların içinde buldukları dikkate alındığında, doğru görünmektedir.

Priskos, Ogurların Avrupa'ya ulaşmalarından da ayrıntılı olarak söz etmez. Akatir kavimleri hakkında öğrendiğimiz ise, onların Avrupalı Hun kavimler birliğine bağlı olduklarıdır. Saragur-Akatir savaşları, burada, Volga'nın batısında ve Karadeniz'in kuzeyinde gerçekleşmiş olabilir; bu savaşlardan sonra, M. S. 466'da Kafkasları geçerek Fars ülkesine akınlar yapan Saragurlar, Akatirleri kesin olarak yenmeyi, ancak birçok savaştan sonra başardılar. Bu durum, Saragurların ve diğer Ogur halklarının Avrupa'ya ulaşmalarının, daha M. S. 463 öncesi yıllarda gerçekleşmiş olduğunu da yansıtmaktadır.

Bir başka Bizanslı yazarın, *Theophylaktos Simokattes*'in, Onogurların depremde yıkılmış *Bakath* adlı bir şehirleri olduğu şeklindeki kaydını, Ogur halklarının tarihî coğrafyası açısından en değerli bir veri olarak kabul etmemiz gerekmektedir. Soğdca *Bakath* adının kendisi kadar, muhtemelen Soğd sınırında, Onogur bölgesinin güney ucunda bir yerlerde bulunduğu anlaşılan *Bakath* şehrinin coğrafî durumu hakkında da öyle belirli bir verimiz yoktur. Soğd yerleşim bölgesinin kuzey sınırı ise, Sir Derya'dan Isık-Köl kıyısına kadar uzanmaktaydı. Onogurların güney sınırını ve *Bakath* şehrini, işte tam burada, Sir Derya'nın orta kısmı çevresinde düşünmemiz gerekmektedir⁴⁰.

Priskos'ta kaydedilen halk göçünün İç Asya'daki başlangıcının daha fazla gözden geçirmeğe kalkıştığımızda, İç Asya

⁴⁰ J. Moravcsik, "Zur Geschichte der Onoguren", *Ungarische Jahrbücher* 10 (1930), 53-90. s. ; Czeglédy, *Magyar Nyelv* 47 (1951), 266-267. s. (Onogurlar hakkında); a.g.y. *Magyar Nyelv* 50 (1954), 149-151. s. (Ogurların göçleri hakkında); K. Meuli, "Scythia", *Hermes* 70 (1925), 121-176. s.; D. Sinor, "Autour d'une migration des peuples au Ve siècle", *JA* 235 (1946-1947), 1-77. s. ; D. Sinor, *Introduction*, 258-261. s. ; K. Czeglédy, "Kaukázusi Hunok, kaukázusi avarok", *Studia Antiqua* 2 (1955), 121-140. s. ; Markwart, *Ungarische Jahrbücher* 9 (1929), 90. s. (*Bakath* şehri hakkında); L. Ligeti, *Acta Orientalia Hung.* 21 (1968), 121. s. (Akatirler hakkında); O. Maenchen-Helfen, "Akatirs", *CAJ* 21 (1966), 275-286. s.

bozkırlarında, M. S. 463'ten yüz yıl kadar önce, M. S. 350'lerde ortaya çıkan genel tarihî ve coğrafî durumdan hareket etmemiz gerekmektedir. Sienpi kavimler birliğinin M. S. III. yüzyıl boyunca süren zayıflamasını ve M. S. 350 civarında tamamen çöküşünü, aynı yıllarda başlayan İç Asyalı büyük göçler izledi. Gobi çölü çevresinde ve bozkırın kuzey bölümünde yaşayan halklar, bu devirde yeni bir kavimler birliği altında toplandılar ve İç Asya tarihinde yeni adlarıyla ortaya çıktılar. M. S. 350'lerde başlayan göçlerin en önemli iki olayı, Tielölerin (Tinglingler, Tililer, Kaoküler) ve Uar-Hunların güneye göçleriydi.

Tielö tarihinin daha önceki bölümünden yukarıda söz etmiştik. Tielölerin (Tinglingler) doğu grubu, M. S. III. yüzyılda Kuzey Moğolistan'da; batı grubu ise, Kangkü'nün kuzeyinde, Kazak bozkırlarında bulunuyordu. Hiungnuların batı kolu da, bu devirde (M. S. 91 ve 350 arasında) Kangkü bölgesinde yaşamaktaydı. Çin kaynakları, daha çok, M. S. 350'lerde, Gobi çölünün kuzeyinde bulunan bozkırlardan Çin seddi yakınlarına göç eden Tielö kavimlerini iyi bilmektedirler. Çinlilerin Han ve Vey hanedanları devrindeki görüş alanları, İç Asya'nın kuzey ve batı bölgelerine yayılmadığı için, diğer Tielö grupları hakkında, ancak pek kıt kayıtlar düşerler. Bu nedenle, Tielö kavimlerinin göçünün Tanrı dağları kıyısına da ulaştığından, ancak dolaylı olarak bilgi sahibi oluruz. Çinliler, Tanrı dağlarına ulaşan bu grup hakkında, M. S. 450'yi takiben, Juan-Juanlar ve Tielölerin savaşları dolayısıyla pek çok bilgi verirler ve bu bilgilerden Tielö kavimlerinin orta grubunun, söz konusu dönemde, artık Altay kıyısında ve Tanrı dağlarının doğusunda yerleştikleri anlaşılmaktadır.

Kazak bozkırlarında yaşayan Tielö kavimleri de bu zaman diliminde daha güneye çekildiler. Bunu, Ogur halkları tarihinin Grek ve Çin kaynaklarında görebiliyoruz; bu kaynakların aşı-

ğıda tamamlanan ayrıntılı karşılaştırmasından şu önemli bilgi ortaya çıkmaktadır: Priskos'a göre, M. S. 463 civarında Avrupa'ya göç eden Ogurlar, aslen, Çinlilerce Kazak bozkırlarında gösterilen Tielölerin batı kavimleri ile özdeş kavimlerdi. Yani, eğer Onogurların Avrupa'ya göçmelerinden önce Soğdca ad taşıyan bir şehirleri olduysa, o zaman Kazak bozkırlarındaki Tielö kavimlerinin Avrupa'ya göçmeden önce, güneydeki Soğdiya sınırında, Sir Derya kıyısında yaşadıkları görüşü güçlenmektedir. Bu bakımdan, Çince kaynakların, Tielö kavimlerinin bir kısmının, daha sonraları, Suy hanedanı zamanında, sürekli olarak Soğdiya'nın komşuluğunda yaşadıkları şeklindeki kayıtları, sebepsiz değildir; ayrıca, diğer kaynaklarımızın hiç birisi de, M. S. 350 ile 463 arasında, Kazak bozkırlarının güney kısmında yaşamış başka bir halktan söz etmezler. Böylece, anlatılanlara dayanarak, M. S. 350 sonrasında Kazak ovalarındaki ve M. S. 463 sonrasında da Karadeniz çevresindeki Hun mirasına, Ogurların konduklarını düşünmemiz gerekmektedir.

Savirlerin coğrafi durumu hakkında, ne Grek ne de Çin kaynak verilerine sahibiz. Eğer Onogurların M. S. 350 ile 463 arasındaki coğrafi durumunu, Sir Derya'nın orta havzasında ve Isıg-Köl çevresinde doğru olarak belirleyebildiysek, o zaman, Savirlerin bölgesinin, Onogur bölgesinin doğusunda, Avarların İç Asya'daki konaklama yerlerinin ise, bu bölgenin batısında, İli ırmağı çevresinde ve Çungarya'da olması gerekmektedir.

En kuzeydeki bozkır halkları olan Tielö kavimlerinin M. S. 350 civarında başlayan güney göçüyle aynı zamanda ve belki bu göçle bağlantılı olarak, M. S. IV. yüzyıldaki İç Asyalı halk göçünün ikinci dalgası da başlamıştır. Bu yeni ve büyük halk, *Hiungnu* (Hun) ve kaynağı bilinmeyen *Uar* unsurlarından oluşmuştu; Uar-Hunlar veya Çince adıyla *Juan-Juanlar*, kalabalık ve güçlü gruplarla göçte rol alarak, Gobi çölünden kuzeyde bulu-

nan bölgelerini terk ettiler ve iki yönden de güneye yöneldiler. Bir kısmı, güneybatıya, Amu Derya çevresindeki ülkelere gitti. Bu Uar-Hunların, yani daha sonraki Heftalitlerin macerasından söz etmiştik. Juan-Juanların ikinci kavim grubu veya onun bazı unsurları, doğruluğu kuşku götürür bir Çince rivayete göre, daha M. S. III. yüzyılın ikinci yarısında Çin sınırı yakınlarına çekilmişti. Çince başka kaynaklar ise, bu Juan-Juan kavim grubunun, Çin sınırında, ancak M. S. 370 civarında ortaya çıktığını ve bu tarihten başlayarak, kendilerine düşmanca davranan Tielö (Tingling, Kaokü) kavimleriyle birlikte sınırdaki olayların içinde yer aldığını bildirirler.

Batı Uar-Hun kavim grubunun izlediği yol, Altaylar kıyısından geçerek kuzeyden güneybatıya, Amu Derya çevresindeki ülkelere uzanıyordu. Çinliler, Doğu Uar-Hunlar konusunda olduğu gibi, Batı Uar-Hunlar veya daha sonraki Heftalitlerin kaynağı ile Amu Derya kıyısına göç etmelerinin şartları hakkında da birbiriyle çelişen pek çok rivayet ortaya atarlar. Bu açıklamalar, hemen hemen hiç istisnasız, daha sonraki ilişkilere dayanır. Açıklamalarını, sonradan ortaya çıkan bu ilişkilere bağlamayan ve kavim adlarıyla coğrafya adlarının halk etimolojilerine dayandırmayan biricik Çin kaydına göre de, Heftalitlerin ataları, Amu Derya civarındaki topraklara Altay bölgesinden göç etmişlerdi.

Gördüğümüz gibi, M. S. II. yüzyılda, Altaylar'ın güneyinde, İli ırmağı kıyısında ve Güney Kazakistan'da, Kangkü bölgesinde Hiungnu kavimleri yaşadılar. Bunların en büyük bölümü, Kazak bozkırlarının Hiungnu kavimleri dışında, asrın ikinci yarısında Sienpilerin hakimiyeti altına girdi. Sienpi İmparatorluğunun çöküşünden (M. S. 350) sonra ise, Çungarya'da, İli ırmağı kıyısında ve Kazak bozkırlarında, Yüepan kavim grubu dışında, hiçbir Hiungnu halkı görülmez. Zaman özdeşliği de, Hiung-

nuların ortadan kalkışının Uar-Hunların batıya göçleriyle bağlantılı olduğunu göstermektedir; ayrıca, Hiungnu kavimlerinin Kazak bozkırlarından nereye kaybolduklarını da bilmekteyiz: Bu kavimler, kısa bir süre sonra, Hun adıyla Avrupa'da ortaya çıktılar, Alanları ve Gotları yenerek, dünya tarihinin önemli olaylarından biri olan Avrupa'ya doğru gerçekleşen kavimler göçlerini başlattılar.

Kaynaklarımız, M. S. 350'yi takiben, Asyalı Hunların terk ettiği bölgelere hangi halkların yerleştikleri konusunda bizi bilgilendirmez. Kaynaklarımıza göre, güneye göçen Tielöler (Ugorlar), bir zamanların Kangkü bölgesini bu dönemde ele geçirdiler ve kaynakları konusunda elimizde bilgi olmayan Savirler de İli ırmağı ve Çungarya kıyısında gösterilen bölgelerinde, hakimiyetlerini bu dönemde sağlayabildiler. Bu durumu, yüz yıl sonra, M. S. 463'ten önce, Juan-Juanların (Uar-Hunlar) batıya ikinci kez yayılışları sona erdirdi. Juan-Juan hakimiyeti, Moğol bozkırlarında ve Çinlilerin kuzeydeki sınır bölgelerinde, M. S. 400'ü takiben gittikçe zayıfladı. Juan-Juanların batıya, Tarım havzasına ve Çungarya yönüne yayılmaları da tam bu dönemde başladı. Bu sırada, M. S. 450 civarında, Juan-Juanlar, Tanrı dağlarındaki şehir devletleri çevresinde yoğun savaşlar yaptılar ve Turfan ile Urumçi'ye ulaştılar. Priskos'un kayıtlarına göre, Ogur halklarının M. S. 463'lerdeki Avrupa'ya göçlerine de yol açacak olan Çungarya'daki Savirlere karşı gerçekleştirilen Avar akını, bu devirde ortaya çıktı.

Priskos ve Çinlilerin kayıtlarını karşılaştırmanın en önemli bir sonucu, Grek yazıcının, Yuan-Yuanların beklenen *Uar-Hun* adı yerine *Avar* adını kullanmasıdır; yani *Avar* adı, *Uar* adının yerini tutabilecek bir varyantı olarak görülmektedir. *Uar* ve *Avar* adının, hangi ölçüde Avarların kendilerinin kullandığı bir ad olduğunu bilmediğimiz gibi, bu iki ad arasındaki şekil farkı-

nın sebebini ve Uar-Hun adının bu iki varyantının hangi dil(ler)den çıktığını da bilmemekteyiz.

Çin ve Grek kökenli verilerin karşılaştırılması, Priskos'un raporunun ancak sisler, griffin kuşları ve okyanus kıyısındaki halkları ilgilendiren dikkate değer eski efsanevî unsurlarını da aydınlatmaktadır. Buna karşılık, Avarların Savirlere karşı yürüttükleri saldırıda tarihî gerçeği görmemiz gerekmektedir.

Savirler ile Tanrı dağlarının batısındaki Hiungnu kökenli Yüepanlar arasında nasıl bir bağlantı bulunduğuyula ilgili verilere sahip değiliz. Savirlerin buradan çekilmelerinin nedeni ise, mutlaka, Altaylardaki *Tielö*lerin M. S. 450'yi izleyen yıllarda Çungarya'nın güney bölümünü de ele geçirmeleri ve Tanrı dağlarındaki şehir devletleri çevresinde yayılan Juan-Juanlarla yapılan uzun savaşlara girişmeleri olmalıdır. Vey hanedanından olan hükümdarın, M. S. 448'de, Juan-Juanlara karşı Yüepanlarla antlaşma yapmasından, Tanrı dağları ve Çungarya'daki olayların, Çinlilerin dikkatlerini ne ölçüde çektiği anlaşılmaktadır ⁴¹.

M. S. 450 civarında Yuan-Yuanların kovduğu Savirler, batıya, Kazak bozkırlarına çekildiler ve oradan göçlerini sürdürerek, Ogur halklarını, oturdukları yerleri terk edip Volga üzerinden Avrupa'ya geçmeye zorladılar. Avrupa'ya ulaşan Ogurlar, özellikle büyük hareket yeteneklerinin de gösterdiği gibi, açık bozkırların atlı halklarına her bakımdan benzeyen göçerler idi.

⁴¹ R. Grousset. *L'Empire des steppes*, Paris 1939. 94-95. s. (İç Asyalı kavimlerin 4. asırdaki geniş göçleri hakkında); W. Fuchs, "Das Turfangebiet", *Ostasiatische Zeitschrift* N. F. 3 (1926), 141-146. s. (Doğu Tien-şan topraklarında Kao-chü ve Yuan-Yuanlar arasındaki savaşlar hakkında); P. Pelliot, *BEFEO* 3 (1930), 100. s. (Çin ve Yüeh-pan ittifakı hakkında); P. Olbricht, "Uchida's Prolegomena zur Geschichte der Jouan-jouan", *Ural-Altäische Jahrbücher* 26 (1954), 93-95. s. (Yuan-Yuanların menşei hakkında); Enoki. *Mem. Toyo Bunko* 18 (1959), 12-14. ve 57. s.; Grousset. *L'Empire des Steppes*. 106-107. s.; Olbricht, "Uchida's Prolegomena", 96. s. (Tien-şan'daki Yuan-Yuanlar hakkında).

Ogurlar, değişik zamanlarda, Doğu Avrupa'nın pek çok bölgesine yerleştiler. Sürekli yerleşim bölgeleri, Volga ile Karadeniz arasındaki düzlükte, daha doğrusu, Hazar denizinin kuzeybatı kıyısında ve Kuban ırmağı çevresindeydi. Bazı grupları da, Karadeniz'in kuzeyine yerleştiler; Kuban'daki Onogurların belirli kavimleri ise, M. S. 680 sonrasında, batıya, bugünkü Bulgaristan'a göç ettiler. *Ogur* adı, bazı şekillerde bir çok kavim grubunun (*Saragur, Onogur, Ogur*) adı olarak da geçer. Başka kavimlerin adında da *-gur* unsuru (*Utigur, Kutrigur*) ortaya çıkar. Onogur kavimleri, kaynaklarımızın bir bölümünün gösterdiği gibi, belki başka Ogur kavim gruplarıyla birlikte, *Bulgar* adını da kullanırlar. M. S. VI-XIII. yüzyılda, Volga ve Kama yanındaki bölgede güçlü bir imparatorluk kuran Bulgar halkını da, Ogur halkları, daha doğrusu Onogurlar arasında sayabiliriz. Bu imparatorluğu Tatar akınları sona erdirdi. Eski Bulgar bölgesinde yaşayan bugünkü Çuvaşlar ise, tarih, dil ve coğrafya verilerinin tümünün tanıklığına göre, İtil Bulgarlarının torunları sayılabilirler.

Ogur halklarının Avrupa'ya yerleşmelerinden yarım asır sonra, M. S. 506'da veya bu tarihten az önce, Savirler de Avrupa'ya ulaştılar. Kafkaslar'ın kuzeyindeki düzlüğe ve Transkafkasya'ya da yayılan hakimiyetleri, M. S. 557'ye kadar sürdü. Tarih ve coğrafya verilerine göre, *Balangarlar* ve *Samandarlar* da tebaları arasına katılmışlardı.

[Bizans ve Süryani kaynaklarında, Ogur-Bulgar halkları yanında iki kavim daha görülmektedir. M. S. VIII. yüzyılda ortaya çıkan türeyiş efsanelerindeki bu iki kavim (*Kazar*) ve *Bersil* (*Barsil*) adlarını taşımaktadır. *Hazar* kavim adının *Kazar* varyantını, *Pseudo-Zacharias*'ın Süryani kilise tarihine yaptığı ilaveden öğreniyoruz. *Hazar* varyantı daha sık görüldüğü için, geç devirlere kadar, *Kazar* şekli, değeri şüpheli ayrı bir veri olarak

düşünülmüştür. Bununla beraber, kısa bir süre önce bulunan çok önemli bir Uygur yazıtında, artık hiçbir şüpheye yer bırakmayan *Kasar* varyantına rastlanır. Moğolistan'da Kanghay dağlarının kuzeybatı kısmında Terkin nehri vadisinde bulunan bu yazıtta, Uygur kağanı *İl İtmiş Bilge* (747-759), Kazarları VI. yüzyıl olayları ile ilgili tarihî bir hatıradan anar. Bu verinin önemi, Hazarların, Bizans ve Sir kaynaklarında olduğu gibi, burada da Barsillerle birlikte anılmış olduğudur.

Dağınık ve az sayıdaki verilerimize göre, Barsiller, Ogur-Bulgar kavimlerine bağlıdır. Aynı zamanda bir Ogur kavmi olan İtil Bulgarları arasında bize Arap harfli transkripsiyonu ile ulaştan ve benzer bir ad olan *Barsula* kavim adının bulunması, bunun bir ispatı olarak görülebilir. Rusçanın *-a* kavim adı ekine bakılırsa, oldukça yeni olan bu şekil, kuzeydeki diğer kavim adları gibi, Arap tüccarlara Ruslar tarafından öğretilmişti. Gerçekten de, Uygur kazıları kayıtlarının yeni yayımlanan ve açıkça Barsillerin İç Asya kökenli olduğunu ileri süren Tibetçe tercümesine göre, Doğu Türk kavimleri arasında Barsil adlı bir kavim vardı. Tibetçe tercümedeki söz konusu kavim listeleri, Türk kavimleri dışında, zaferden sonra kendi kavim birlikleri içinde erittikleri başka kavim adlarını da (mes. Heftalitler) içerirler. İç Asya'nın Tielö (Ogur) kavimlerinin mağlup edildikleri devirde, Barsil kavimlerinin bir kısmının, 546'daki Türk birliğinin bir parçası olmalarının mümkün olduğunu göz önünde tutmalıyız. Diğer Barsil grupları, Ogur halkları gibi daha önceleri (M. S. 463 civarında) Kafkas bölgesine göç etmişti.

Hazarlar, bugüne kadar, genellikle Türk kökenli bir kavim olarak kabul edilmişlerdir. Bununla beraber, Pseudo-Zacharias'ın verilerini, buna ilaveten Uygur yazıtlarındaki verileri, ayrıca Türklerin Kafkas bölgesinde ortaya çıkışlarından (M. S. 567) önce yazılmış M. S. 555'ten kalma Süryani verilerini dik-

kate aldığımızda, Kazarların ve Barsillerin, Ogur-Bulgar göçleri zamanında (M. S. 463 civarında) Avrupa'ya gelmiş olduklarından kuşku duyulamaz. Bu kavimler, Türk egemenliği altına M. S. 567'de girdiler ve adlarının Kazar şekli, Güneydoğu Avrupa'ya ve Kafkasya'nın kuzeyi ile güneyine yayılmış Türk dilinin etkisiyle, bu tarihten sonra teşekkül etti.]*

Daha sonraki kaynaklarımız, *Barsil* halkını, *Ogur*lar ve *Hazar*larla birlikte anarlar. Dağınık verilerimize göre, Barsiller, düşmanca ilişkiler içinde oldukları Hazarlarla aynı halk değildiler. Barsillerin Ogur (Tielö) kavimleri arasında yer almış olmaları, çok daha büyük bir ihtimaldir. X. yüzyıldan kalma Arapça kayıta, benzer bir adı, *Barsula* adını, İtil Bulgarlarının, yani bir Ogur halkıyla birlikte bulmamızı, bunun kanıtı olarak görebiliriz. Bu muhtemelen sonraki ad şekli de, kuzeydeki bir çok başka halk adı gibi Rusça -a halk adı ekine göre, Ruslar aracılığıyla Arap tüccarlara ulaşmıştır. Ayrıca, açıkça Barsillerin İç Asya kökenli oluşlarının yanı sıra, yeni ortaya çıkan Uygurcadan Tibetçeye çevrilmiş açıklayıcı bir rapor, Doğu Türklerinin de *Barsil* adlı bir kavimleri olduğunu söylemektedir. Nitekim, söz konusu Tibetçe kavim kayıtları, Türklerin, elde ettikleri zaferlerden sonra kendi kavimlerinin birliği içinde erittikleri böyle başka bir halkın (Heftalit) adını içermektedir; yani Barsillerin bazı kavimlerinin İç Asyalı Tielö (Ogur) kavimlerini yendikleri M. S. 546'da, Türk kavimleri arasına katılmış olmaları ihtimalini göz önünde bulundurmanız gerekmektedir. Öyle görünüyor ki başka *Barsil* grupları, diğer Ogur kavimleriyle birlikte, M. S. 463 civarında Kafkasların yakınlarına gelmişlerdir.

* Eserin Macarca aslında bulunmayan parentez içindeki bölüm, Károly Czeglédy'nin izniyle, Peter B. Golden tarafından İngilizce tercümesine ilave edilmiştir.

Savirlerin hakimiyetini, M. S. 557'de, Ogur halklarının ve Savirlerin peşinden Avrupa'ya göç eden Avarların (*Uar-Hunlar*, *Yuan-Yuanlar*) batıya yönelen üçüncü büyük hareketleri sona erdirdi. Göçlerinin sebebi, eski tebaları olan Türklerin kendilerine karşı isyan etmeleri ve M. S. 552'den sonra, üç yıl içinde Avar ordularını yok etmeleri idi. Avarlar, Avrupa'ya ulaşmalarından sonra, Bizanslılar için çalışmak istediler ve kralın izniyle diğer barbarlara boyun eğdirmeye giriştiler. Kafkas düzlüklerindeki hakimiyetleri ancak birkaç yıl süren Avarlar, bu kısa süreyi de hep savaşarak geçirdiler. Açık bozkıra giden yolu Türklere karşı kapatamadılar ve böylece bir anda Türk akınlarına boyun eğdiler ve tehlike önünden uzaklaşmayı uygun gördüler. Batıya yönelerek Karadeniz'in kuzeyindeki bölgeyi aştıktan sonra, M. S. 567'de Karpat havzasına yerleştiler. Buradaki izlere bakılırsa, Kafkasların yakınlarında, ancak küçük bir Avar grubu kalmıştır. En azından, Bizans sınırına yakın olan bölgede, M. S. 600'ü izleyen yıllarda, *Vuhun* (**Orhun*, **Uarhun*) adlı Tielö kavminden söz eden bir Çin kaynağı vardır; buradaki Uar-Hun'u, Avarların bir topluluğu olarak görebiliriz. Aynı Avar topluluğunun adı, bugünkü Dağıstan'daki Avarların adında kalmış olabilir. Kafkasya'daki Avar grubunun ise, nüfus açısından önemli olması mümkün değildir ve muhtemelen çok hızlı bir şekilde Kafkasların eski sakinleri arasında erimişlerdir. Nitekim kaynaklarımız, daha sonraları, Orta Avrupa'daki Avarlar ile Kafkasya'daki Avarlar arasında herhangi bir ilişkinin varlığı konusunda, artık bir şey söylemezler. Son olarak, Arap kaynakları, Dağıstan'daki göçer hükümdarını "Dağların Kağanı", "Taht Sahibi" şeklinde anarlar⁴².

⁴² Henning, *BSOAS* 14 (1952), 502-503. s. ; Marquart, *Streifzüge*, 16, 490-491. s. ; J. Bacot, "Reconnaissance en Haute Asie Septentrionale par cinq envoyés ouïgours au VIIIe siècle", *JA* 244 (1956), 137-153. s. (Barsiller hakkında); P. Pelliot, *Notes sur l'histoire de la Horde d'Or*, 226. s. . I.n. (Wu-Hunlar hakkında); krş. F. Hirth,

Avarların Avrupa'ya ulaşmalarından on yıl sonra, M. S. 567'de, Batı Türk orduları, Volga'nın sağ kıyısında ortaya çıktılar. Bu olay, uzun zaman, Volga, Don ve Kafkaslar arasında oturan halkların kaderini belirledi. Türkler, önce, Avarların yaptığı gibi, özellikle Farslara karşı, Bizansla anlaşmanın yolunu aradılar. İlk Türk elçilerinin, M. S. 568'de Bizans'a ulaşmalarından sonra, Kafkasların kuzeyindeki ova halkını, Türklere boyun eğmeye zorlayan işgal başlamış oldu. İtaat eden Ogur, Savir ve Onogur kavimlerinden Hazar kavimler birliğini oluşturdular. Bunu, kralın elçisi olarak Türk hükümdarının sarayında bulunan Zemarchos da, iki yıllık ayrılıktan sonra, M. S. 571'de, Bizans'ın başşehrine haber olarak götürdü. Zemarchos, dönüş yolunda da, Volga'nın aşağı havzasına, daha sonraki Hazar bölgesinin merkezine ulaştı; oradaki Ogur başbuğu, aynı zamanda ilk Hazar hükümdarıydı.

Bizans'ta veya Türk başbuğunun sarayında Bizanslılar adına tercümanlık yapan bir Soğd mütercim, Türk kağanının mesajlarını kelimesi kelimesine aktardığı Bizanslılar ile Türklerin elçilik raporlarını hazırlamıştır. Bunlardan birinde, M. S. 576 yılına ait Bizanslı elçilerin raporunda, *Menandros*, Türk başbuğunun Bizanslılara karşı öfkesini dile getirir. Türk başbuğu, başından beri, Bizanslıları, kendilerinden kaçan "kaçkın kölelerini" kabul etmemeleri için şiddetle uyarılmış olmalarına rağmen, Avarlarla kurdukları ittifak nedeniyle suçlamaktadır. Raporun bu bölümü, müsveddesiyle ve kelimesi kelimesine bize ulaşmıştır; bu nedenle, Türk başbuğunun ve Soğd mütercimin, gerçekten, Avarları *Uar-Çonitalar* veya *Uar-Hunlar* olarak adlandırdı-

Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk, Saint-Petersburg 1899, 38-40. s. ; Lü-Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken* I, 570. s. ; Shiratori, *Mem. Toyo Bunko*. 15, 242-243. s. ; Czeglédy, *Magyar Nyelv*, 47 (1951), 267. s. (Kafkasya'daki Wu-Hunlar ve Uar-Hunlar hakkında)

ğından şüphelenmemiz imkansızdır. Menandros, orijinal şekliyle kullanılan bu adı da metnine kaydeder; fakat açıkça anlaşılır olabilmesi için, Türk başbuğunun, *Uar-Çonita* adıyla *Avar* halkını anlattığına da işaret eder.

Avarlar ile Uar-Hunların özdeşliğinin Bizans tarih literatüründeki açık kanıtı, yalnız bu değildir. Menandros'un halefi, *Theophylaktos Simokattes* de, aynı şekilde, sadece Uar-Hunlar ile Avarları değil, *Uar-Hunlar*, *Avarlar* ve *Juan-Juanların* özdeşliğini de doğrulayan önemli verileri açıklamaktadır.

Sekizinci Bölüm

Türk Kağanının Kral Maurikios'a Mektubu

Heftalit kavimlerinin en önemli iki unsuru olan ve kaynakların Heftalit kavimler birliğinin ad vericileri olarak da ayrı ayrı andıkları *Uar* ve *Hun*, M. S. 557'de Avrupa'ya ulaşan Avarların *Uar* ve *Hun* unsurları olarak, bütün kavimler birliği içinde tam bir aynılık oluşturmaktadır. Avrupa'daki Uar ve Hunlar hakkında, Bizanslı *Menandros*'la birlikte *Theophylaktos Simokattes* de bilgi vermektedir. Theophylaktos'a göre, Türk kağanı, M. S. 598 yazının başlarında, Bizans kralı *Maurikios*'a elçileriyle bir mektup göndermiştir. Burada kağan, mektubun gönderilmesinden hemen önce, kendisini “yedi iklimin hükümdarı” yapan ve Türk İmparatorluğunun kurulmasını sağlayan muhteşem zaferlerinden haber vermektedir. Mektupta belirtilen savaşlar, sırasıyla şöyle olmalıdır: Kağan, ilk olarak *Abdeller* (veya Theophylaktos'un kaydettiği diğer adlarıyla, Heftalitler) halkı-

nın başbuğunu yendi. Daha sonra, *Stembis Kağan* ile (veya unvanı *Silzibulos* olan Batı Türk kağanı ile) anlaşarak Avarları - fakat M. S. 557'de, *Justinianos* devrinde Avrupa'ya gelen "sahte" Avarları değil- *Taugast*'ın, Türkçesiyle *Tabgaç*'ın (Kuzey Çin'in) komşuluğunda yaşayan ve barbarlar arasında en korkunç şöhretlileri olan gerçek Avarları yendi. Mektuba göre, gerçek Avarlar, kağanın bu zorlu savaşından sonra Avrupa'ya gitmediler; bir kısmı *Taugast*'a, bir diğer kısmı ise, adları, Türk yazıtlarında Korelileri karşılayan *Bökli* adı ile aynı olan *Mukri*lerin topraklarına göç ettiler. Sahte Avarlar, *Theophylaktos*'a göre, gerçekten, *Kara Til* ırmağı kıyısında yaşayan *Ogur* kavimlerinden ayrılmış, Asya kökenli bir halktı. *Justinianos*'un (M. S. 528-565) yönetiminde Avrupa'ya gelenler onlardı. Sahte Avar kavimleri, *Barsiller*, *Onogurlar* ve *Savirlerin* yakınlarından geçtikleri zaman, bu kavimler, onları gerçek Avarlar olarak düşündüler ve korkularından onlara kıymetli hediyeler verdiler. Başka halkları bu şekilde yanılgıya düşürmek, Sahte Avarların işine geldi ve bu olaydan sonra, onlar da kendilerini Avar diye adlandırdılar. *Theophylaktos*'a göre, Avarların bir bölümünü, daha o dönemde, eski *Ogur* yönetici boyunun adı olan *Uar*'dan dolayı *Uar* diye adlandırdılar. Avarların ikinci grubunun adı ise, bir başka yönetici oymaktan dolayı *Chunni* idi.

*Ogur*ların yenilmesinden sonra -mektup devam etmektedir-, kağan, *Kolch*lara karşı ezici bir zafer kazandı. Bu sırada ise, imparatorluk içinde, kağanın ancak kanlı savaşlardan sonra bastırabildiği bir isyan çıktı. Mektupta, kral *Maurikios*'a, daha önceki zaferlerle birlikte bundan da söz edilmektedir.

Theophylaktos, daha sonraları, Türkler ve Çinliler hakkında çeşitli coğrafi ve etnografik verileri açıklamaktadır. Coğrafi verilerden, "Gerçek" Avarların bölgesinin *Soğdiya* ve *Baktriya* çevresinde bir yerlerde bulunan *Taugast* olduğu ortaya çıkmak-

tadır. Soğdiya, depremlerin ve salgın hastalıkların sık görüldüğü bir yer oluşuyla bilinir. Onogurların Bakath adlı şehirleri de bir deprem sonucunda yok olmuştu. Türkler ise, kendi topraklarında depremlerin seyrek oluşu ve salgın hastalıkların hiç bilinmesiyle övünürler. Sonraki olayları anlatırken, Theophylaktos, kısaca, Sahte Avarlara tekrar döner; onun anlattıklarına göre, daha sonraki Türk iç savaşıyla aynı zamanlarda, başka Uar ve Hun unsurları da Avrupa'ya gelmiştir. Bunlar, yani, *Kotzager*, *Tarniach* ve *Zabender* kavimleri, Avrupa'da bulunan "Sahte" Avarlarla birleştiler ve onların saflarını güçlendirdiler.

Kağanın mektubu, bütün bozkır tarihi açısından belli bir değer taşıyan ve ayrı ayrı gözden geçirilmeleri ilgi çekici olabilecek halk ve coğrafya adlarının yanı sıra, pek çok tarihî veriyi de içermektedir. Her şeyden önce, mektupta öne sürülenlerin bir kısmının tarihî gerçekleri yansıttığına işaret etmeliyiz. Bunu, her şeyden önce, aynı olaylar hakkında çok daha ayrıntılı bilgiler veren Çince kaynaklar da doğrulamaktadır. Diğer taraftan ise, mektubun, Türklerin hükümdarıyla ilgisi olmayan konu yanlışlıklarını da içerdiği şüphesizdir. Büyük bir ihtimalle, mektupta ortaya konulan kayıtlar, M. S. 568'den sonra Bizans'a gelmiş olan ve Türk kağanlarının yazılı ve sözlü mesajlarını Bizans imparatorlarına ileten Türk elçilerinin açıklamalarına dayanmaktadır. Theophylaktos'a, böyle bir mektubun aslının yerine kopyası ulaşmış olabilir. Mektupta değişik Türk kağanlarının mesajlarının karışmış olmasının ve Türk kağanlarının mesajlarıyla hiçbir şekilde ilgili olamayacak Bizans edebî deyimlerinin de yer almasının sebebi, muhtemelen budur. Yoksa, Theophylaktos, eserinin başka bölümlerinden çıkardığımızı göre, dikkatli bir yazıcıydı; yani mektubun bu şekliyle de onun elinden çıkmış olduğunu düşünmemiz doğru olmalıdır.

Kağanın sıraladığı olayların, en azından üç kağanın ege-

menlik döneminde gerçekleşmiş olabileceğini ve küçükü büyüklü tutarsızlıklar yanında, mektuptaki kronolojik sıranın da yanlış olduğunu, Çin kaynakları açığa çıkarmaktadır. Çin kaynaklarına göre de, Türk İmparatorluğunun kuruluşu sırasında Türkler, önce M. S. 546'da Tielöleri, sonra, M. S. 552 ve 555 arasında Juan-Juanları ve nihayet M. S. 557'yi izleyen yıllarda Heftalitleri yendiler. Çin kaynaklarında bulunan *Ye-ta* (Heftal) sözünün, kağanın mektubunda kullanılan *Abdel* adıyla aynılığından şüphe etmemiz için hiçbir sebep yoktur. Mektupta sözü edilen "*Gerçek*" Avarların rolünü, Çin kaynaklarında *Juan-Juanlar* oynar. Üçüncü halk adı olan *Ogor*, Çinlilerdeki *Tielö* halk adının karşılığıdır.

Tielöler ile Avrupa'ya göçen Ogur halklarının aynılığı konusuna, önceki kaynaklar da değinirler. Bu aynılığın kesin delillerini ise, Hazar tarihinin kaynakları ortaya koymaktadır.

Hazar kavimler birliğinin durumu da, M. S. 567 sonrasında, gittikçe güçlenmiştir; böylece Hazarlar, Volga, Don ve Kafkasya arasındaki bölgenin hakimiyetini, tam olarak M. S. 600'e kadar ellerinde tutmuşlardır; ancak M. S. 600'lü yıllarda, *Onogur-Bulgarlar*, yarım asırlık bir zaman içinde, bağımsızlıklarını tekrar kazanmayı ve Kuban ırmağı kıyısı ile çevre bölgelerde "Onogur Yurdunu", diğer adıyla "Büyük Bulgaristan"ı kurmayı başardılar. Hazar hakimiyetinin sarsılmasının sebebi, M. S. 603'te, Batı Türklerinin İç Asya'daki bölgelerinde isyanlar çıkması ve ardından, bağlı halklar üzerindeki Türk hakimiyetinin, imparatorluğun bütün bölgelerinde zayıflamasıydı.

Onogur-Bulgarların bağımsızlık haberi, Çin'in her yerine ulaşmıştı. Bu bilgi, Sui hanedanı devrinde (M. S. 581-617), Tielö kavimlerinin isyanından sonra hazırlanmış olan ve bazı Tielö boylarıyla ilgili coğrafi kayıtların da yer aldığı Çince kavim kütüğünden de çıkarılabilir. Bu kayda göre, Tielö kavimlerinin

doğudaki büyük grubu, Altay dağları, Selenga ırmağı ve Kingan dağları arasında, Baykal gölünün güneybatı, güney ve güneydoğu komşuluğunda, Orhon'daki Türk İmparatorluğunun kuzey, batı ve doğusunda yarım daire şeklini oluşturan topraklar üzerinde yerleşmişti. Bu doğu boyunun Türkçe ortak adı *Oguz*, yönetici kavmin adı ise *Uygur* idi. Türk yazıtları, Çinlilere göre Tielölere ait olayları anlatırken, her vesileyle Oguzlardan ve dolayısıyla yönetici kavimleri olan Uygurlardan söz ederler. Tielölerin doğu grubu ile Türk yazıtlarında anılan Oğuzların aynılığını ise, islamî kaynaklar ve yeni ortaya çıkan *Saka* dilli kayıtlar, hep bir ağızdan doğrulamaktadırlar. Nitekim, Türk yazıtlarının çözümü sırasında ortaya çıkan ve bozkır halklarının tarihi üzerinde yapılan araştırmalarda, yarım asır boyunca, birçok sıkıntı doğuran Oguz ve Uygur kavimlerinin (yani Türklerin) birbirleriyle olan ilişkisi konusu da, son zamanlarda çözümlenmiştir. Türk yazıtlarında adları geçen kağanlar da, isyan eden Oğuz kavimlerini “kendi” halkları olarak adlandırmaktadırlar; bu açıklama ise, Oğuzların, Türk kağanlarının tebaları oldukları şeklinde anlaşılabilir. Buna karşılık, bugün elimizde bulunan veriler, Türk kağanlarının, ancak silah zoruyla boyunduruk altına alabildikleri halkları “kendi” halkları olarak adlandırdıklarını, bütün şüpheleri ortadan kaldıracak şekilde bildirirler. Birinci ve ikinci Türk imparatorluklarının kuruluşlarını izleyen yıllar içinde, yani M. S. 555 ve 680'den sonra, böyle bir durum ortaya çıkmıştır. Başka devirlerde ise, özellikle M. S. 744 öncesindeki yıllar içinde, Türk başbuğlarının, bağımsızlıkları için savaştan Oğuzlarla kanlı savaşlar yapmaları gerekmiştir. Son zamanlarda ortaya çıkan *Tibet* ve *Saka* kaynakları ise, Oniki Doğu Türk ve Ondokuz Oğuz-Uygur kavmini, adlarına göre sıralamaktadırlar ki burada, iki ayrı kavim birliğinden söz edildiği şüphesizdir. Hatta, Türkler ve Oğuzlar aynı coğrafyada bile değillerdi. Nitekim elimizde,Orhon ırmağı kıyısındaki Türk başşehrinin kuzey-

yinde bulunan Selenga vadisindeki Oğuz-Uygur baş şehrine nasıl gidileceğini anlatan Çince bir gezi raporu bulunmaktadır.

Hem Türk hem de Oğuz-Uygur yönetici tabakalarının ve kavimlerinin bir kısmının, M. S. VI. asırdan sonra, Türk dilli oluşlarının veya Türk dilinin birbirine çok yakın olan şivelerini konuşuyor olmalarının, Oğuz-Uygur ve Türk kavim gruplarının aynı dil ortaklığına bağlı oluşlarına ve daha o devirde, ister tek tek Türk kavimlerinin, isterse bütün boyların şive değiştirmesi yoluyla ortak Türk diline kavuştuklarına işaret etmesi, ayrı bir konudur. Oğuz ve Türk boylarının ayrılması da, muhtemelen, Türklerin M. S. VI. yüzyılda ortaya çıkışlarından önce gerçekleşmişti. Bu tarihten önce de Türkler, Juan-Juanların egemenliği altında bulunuyorlardı; Oğuz-Uygur (Tielö) kavimleri ise, Juan-Juanlarla sadece sıcak ilişkiler içinde oldular ve nihayet V. yüzyılda, onlarla şiddetli savaşlar yaptılar. Tielölerin Kazak bozkırlarında yaşayan kolunun, bir zamanlar, Juan-Juanların egemenlikleri altına girdiklerine dair hiçbir bilgimiz yoktur. Tielölerin, dolayısıyla Tinglinglerin Güneybatı Sibirya'da ve Kazak bozkırlarında yaşayan kavimleri, daha önceleri, Hiungnu devrinde de genellikle bağımsızlıklarını korumayı başarmışlardı. Bu döneme ait, elimizde Türklerden kalma bir kayıt yoktur. Çince kaynakların bir kısmının başka göçer halklarla birlikte Türkleri de Hiungnuların türettikleri doğrudur; bu bilgi ise, en azından, tıpkı Bizanslıların Avrupa Hunları konusunda kullandıkları gibi, Çinlilerin de, Hiungnu adını, genel olarak "göçer" anlamında kullanmış olabilecekleri biçiminde güçlü bir şüphe doğurur; ancak Türkler ile Oğuz-Uygurların ayrılığının Juan-Juan devrinden önce söz konusu olduğuna ve bugün elimizde bulunan verilerin gösterdiğine bakılırsa, Oğuz-Uygur (Tielö) kavminin en azından bir boyunun Türkçe konuştuğu kesin olarak görülmektedir. Oğuz-Uygur tarihini, Tielö-Tingling özdeşliği içinde, tam M. Ö. III. yüzyıla kadar izleyebilmekteyiz.

Tielö kavimlerinin orta grubu, Sui hanedanı çağının sözünü ettiğimiz Çince kavim kütüklerine göre, M. S. 600-618 civarında, “Kang’ın kuzeyine” veya Soğd bölgesinin kuzey sınırına, Sir Derya civarına yerleşmişti. Bu Tielö grubunun yurdu, “*Fulin*’in doğusunda” veya Bizans’ın Karadeniz ve Kafkasya çevresindeki eyaletlerinin komşuluğunda yaşayan üçüncü büyük Tielö kavim grubu ile Moğolistan’daki doğu Tielö kavimleri arasında, ortalarda bir yer işgal etmekteydi. Coğrafi belirlemelerle tam bir uyum içinde olan bu kavim listeleri, üçüncü Tielö grubunun kavimleri arasında, Alanlar ile Kafkasya’daki Avarların (Uar-Hunlar) adlarını da sayar.

Üçüncü Tielö kavim grubuyla ilgili büyük önem taşıyan bu Çince rapor, bozkırlar tarihinin, açıkça, her bakımdan yaklaşılmayan problemlerinin anahtarını da vermektedir. Bu belgenin değerlendirilmesi sırasında, önce, *Türkler ile Tielölerin* (Oğuzlar-Uygurlar) tarihi hakkında geniş bir cilt tutacak kadar açıklamalar yapan Çinlilerin, bu iki büyük Türk kavimler birliğini, her durumda, açıkça birbirlerinden ayrı tuttıklarını dikkate almamız gerekmektedir. Eğer Çince kavim kütüğü, M. S. 600 civarında, Hazar bölgesindeki bir Tielö kavim grubundan söz ediyorsa, o zaman, Hazar ülkesinde, M. S. 600’ü izleyen yıllarda, Türklerin dışında ikinci bir büyük İç Asyalı Türk kavim birliği olan Tielö kavimlerinin de bulunduğundan şüphe edemeyiz. Bu durumda ise, ikinci Türk kavim grubunun, batılı kaynaklarca kökeni bilinmeyen Tielö adını kullandıklarının saptanmasıyla yetinmemiz gerekmez; çünkü Karadeniz’in doğusu ile Kafkasya’nın kuzeyinde bulunan Kuban nehri çevresindeki bölgelerin M. S. 600’den sonraki tarihi hakkında, Bizans ve Ermeni kaynakları da ayrıntılı bilgiler verirler. Bu verilerden ise, kavimleri tam bu yıllarda Hazarlardan ayrılan ve Kuban vadisini bütün güney ve doğu Hazar ülkesiyle birlikte egemenliği altına alan bu halkın, *Ogur* halkı olduğu, tüm kuşku yok edecek biçim-

de açığa çıkar; bir başka anlatımla, Çince kaynağın, Tielölerin, Hazar ülkesindeki üçüncü bölümü olarak andığı bu kavim grubu, tartışmasız, M. S. 600'ü izleyen elli yıl içinde Hazarlara karşı bağımsızlığını başarıyla koruyan Kuban'daki *Ogur*, daha doğrusu *Onogur-Bulgar* kavimler birliğiydi.

Bunlara göre, Tielö kavimler birliği içinde, yalnız Oğuz ve Uygur değil, Ogur kavimleri de bulunmaktaydı. Tielöler tarihinin en önemli Çince kaynaklarından birinin, Tielö kavimler grubunun toplu adları arasında, Çince ses bilgisi tarihine dayanarak, aslî şekli, tam olarak *Ogur* olan *Vu-Ho'*yu da sıralaması, elbette şaşırtıcı değildir. Tielö kavim gruplarının adının *Ogur* adıyla bağlantılı değişik bir Çince şekli de, aslî bir *Öngur* veya Onogur adının yaygın bir varyantı olabilecek *Ongur* şeklinin transkripsiyonu olan *Yüan-Ho'*dur.

Tartışılan verilerden de, Tielölerin Oğuz-Uygur'dan başka, Ogur kavim gruplarına ayrılışının, daha çok erken devirde, Tinglinglerle ilgili verilerin tanıklığına göre de, en geç M. Ö. III. asırda gerçekleştiği ortaya çıkmaktadır. Kavimlerin politik birliği, bölünmelere rağmen, ayrılma sonrası da çok uzun zaman sürmüştü ve bu politik birlik, sadece kuzey Moğolistan'ın ve Kazak bozkırlarının kavimlerine değil, Avrupa'ya göçlerinden önce Kazak bozkırlarının Tielö kavimlerine bağlı olan Ogurlara kadar da genişlemiştir.

Nihayet Çin ve batı kaynaklarının karşılaştırılmasıyla edinilen önemli bilgiler, batıdaki Tielölerin, yani Ogurların Doğu Avrupa'ya göçlerinin M. S. 463 civarında gerçekleştiğini göstermektedir. Doğudaki Tielöler ile Avrupa'ya göçen Tielölerin kader ortaklığı, İç Asyalı Tielö kavimlerinin Türklerin egemenliği altına girdikleri M. S. 546'da, kısa bir zaman için kesintiye uğradı. Kısa bir süre sonra, M. S. 567'de, Avrupalı Tielöleler de

aynı sonla karşılaştılar. M. S. 600'den sonra, Tielö kavimleri, bağımsız ve bir bütün olarak yeniden örgütlendiler. Ogurların Hazarlara karşı bağımsızlıklarını tekrar elde etmeleri ise, anlatılanlara göre, yalnızca Avrupa'daki olaylarla değil, doğudaki Tielö kavimlerinin Türklere karşı gerçekleştirdikleri büyük ayaklanmalarla bağlantılıdır.

Hazarlar, M. S. 650'lerde, Kuban'daki Onogur-Bulgarların bağımsızlığını sona erdirdiler. Bu olay sonucunda, Doğu Avrupa'nın güneydoğu köşesinin kaderi, bu tarihten başlayarak, en büyük hakimiyet Hazarların elinde bulunmak koşuluyla üç asır boyunca belirlenmiş oldu. Hazarlar, M. S. 650'yi takiben, bir asır boyunca, Kafkasya'yı ve Hazar ülkesini aşıp geçmeyi boş yere tekrar tekrar deneyen Arap saldırılarına sert bir şekilde karşı koydular; ayrıca, Hazar imparatorluğu, Volga'yı geçerek Güneydoğu Avrupa bozkırlarını ele geçirmeyi sürekli deneyen Kazak bozkırlarının Türk kavimlerine, yani Oğuzlara, Peçeneklere ve Kıpçaklara karşı güçlü bir kale işlevi gördü.

Hazarlara yenildikten sonra, Kuban Onogur-Bulgarlarının bir bölümü, Kuban ırmağı çevresinde kalmayı sürdürdüler ve Hazarlara boyun eğdiler. Diğer kavimleri, Karadeniz'i kuzeyden dolaşarak Bizans'ın kuzey sınırına, Tuna'nın güneyine yerleştiler; burada, M. S. 680'lerde *Tuna-Bulgar* imparatorluğunu kurdular. *Volga Bulgarları* ise, Hazarların önünden kaçamadılar; böylece de imparatorlukları, Hazarların egemenliği altına girdi.

Nihayet Tielölerin (Ogurların) diliyle ilgili olarak, Moğolistan ve Kafkasya arasındaki bu göz kamaştırıcı alana yayılan Tielö kavimlerinin dil bakımından bir bütünlük taşımalarını, doğal saymamız gerekmektedir. Ayrıca Tielölerin, yani Tinglinglerin batı kolunun, daha M. Ö. III. asırda, Moğolistan'daki Tingling grubundan çok uzakta, İrtiş çevresinde yaşadıklarını dikkate

olarak düşünmemiz gerekir. Avrupa'daki Ogur halkları, genellikle kabul edilen, ancak muhtemelen tam olarak doğrulanmamış bir görüşe göre, Orta Türkçe *z*'nin yerinde *r*'nin ve *ş*'nin yerinde ise *l*'nin bulunduğu ve Türkçenin, diğer bütün şivelerinden ayrı bir varyantını konuşuyorlardı. Yukarıda gördüğümüz Volga-Bulgarlarını da, Ogur halkları arasında saymamız gerekmektedir. Türk şivelerinin bu farklı varyantını, az sayıdaki Çuvaş halkı dışında, bugün artık hiçbir Türk halkı konuşmamaktadır. Türk şivelerinin bu biçimdeki başka bölünmeleri, tabii olarak, eskiden de mümkündü. Bu nedenle, örneğin Moğol dilinde, daha eski zamanlarda da, “Bulgar-Türk” dillerinin daha önce söz edilen ses bilgisi özelliklerini gösteren Türkçeden alıntılanmış kelimelerin bulunduğunu biliyoruz. Bunun yanında, Türk şivelerinin bu değişik varyantı, Avrupa'da değil, İç Asya'da gelişmiştir. Böylece, burada tartışılan tarihî verilere göre, Türk şivelerinin bu değişik varyantının Ogur (Tielö) halklarının aracılığıyla Avrupa'ya ulaştığı görüşü, doğrulanmış görünmektedir. İşte bu nedenle, pek çok araştırmacının *Ogur* adında *Oguz* adının “Bulgar” varyantını görmeleri, muhtemelen doğrudur. Eğer böyle ise, şimdiye kadar bilinen verilerin tanıklığına göre, en azından M. S. VIII. yüzyıldan beri Orta Türkçe ile konuşan *Uygurların*, adlarındaki *-gur* ekinden hareketle, aslen veya belki ancak bazı kavimleri yoluyla *Ogur* halklarına bağlı olduklarını düşünmemiz gerekmektedir. Her ne olursa olsun, sonraki asırlar boyunca, hem *Uygurlarda* hem de bütün İç Asya'da, Türk şivelerinin bu değişik varyantı ortadan kalkmıştı; artık bazı Türk kavimlerinin, daha M. S. XI. yüzyılda, ünlü sözlük yazarı Kaşgarî zamanında bile, “Bulgar” Türkçesi konuşmaları veya en azından atalarının bu asıl şivesini bilmeleri mümkün değildi. *Macarlar* da, Bulgar-Türk halklarıyla ilişkiye, Hazar ülkesi çevresinde girmişlerdir. *Macarcadaki Ogur* halklarından alınmış,

çok önemli kavramların adlarını da içeren alıntı kelimeler katmanı, bu ilişkinin bir anısıdır ⁴³.

Zemarchos'un gezi notlarında, Talas'ın batısında yaşadıkları bildirilen *Choalitlerin* adıyla *Kolchların* adlarının muhtemelen aynı olduğu, kağanın mektubunun bütününe ait bir bilgidir. Öyle görünüyor ki, Çinlilerin Harezmi için tek ad olarak zikrettikleri *Kuali* adı da, bu adlarla ilgilidir. *Zemarchos*'un elçiliği sırasında, Choalitlerin ülkesi, Sir Derya'nın orta havzasının kuzeyinde, Talas şehrinin batısında, fakat Aral gölünden de epeyce uzakta, doğuda yer alıyordu; yani elçilik heyetinin, Choalitlerin baş şehriden, *Oich* ırmağını geçtikten sonra da Aral gölüne kadar olan "uzun yolu" aşması gerekmişti. Bu yörede (Taş-

⁴³ Chavannes, *Documents*, 245-251. s. (Kağanın mektubu hakkında); Czeglédy, *Magyar Nyelv* 50 (1954), 149-151. s. Theophylactus Simocatta'daki malumat hakkında); Czeglédy, *Magyar Nyelv* 45 (1949), 296. s. ve *Magyar Nyelv* 47 (1951), 266-267. s. (Tielö ve Ogurlar arasındaki ilişkiler hakkında); L. N. Gumilev, "Biografiya Tyurskogo hana v 'Istorii' Feofilakta Simokattu i v deystvitel'nosti", *Vizantiyskiy Vremennik* 26 (1965), 67-76. s. ; V. F. Gening-A. H. Halikov, *Rannie bolgari na Volge*, Moskova 1964 (Bulgarların İrtiş menşeleri hakkında); O. Franke, *Geschichte des Chinesischen Reiches* III, Berlin 1937, 283-295 ("Pseudo"-Avar meselesi hakkında); W. W. Haussig, "Die Quellen über die zentralasiatische Herkunft der europäischen Awaren", *CAJ* 2 (1956), 2-43. s. , D. Sinor, *Introduction*, 201-202 ve 232. s. ; O. Maenchen-Helfen, "Einige Bemerkungen zur Palaeoethnologie", *CAJ* 4 (1959), 161-165. s. (Haussig'in görüşü hakkında); Pelliot, "L'origine du nom de 'Chine'", *T'oung Pao* 13 (1912), 727-732. s. ; Pelliot, *T'oung Pao* 32 (1936), 367. s. ; Pelliot, "Sur la légende d'Uguz-khan en écriture onigoure", *T'oung Pao* 27 (1930), 314. s. ; J. Kuwabara, *Mem. Toyo Bunko* 2 (1928), 73-79. s. (Tabgaçlar hakkında); Ligeti, *A magyarság éstörtönéte*, 47. s. (*Ogur* veya *-gur* unsurlu etnonimlerden kaydedilen sonuçlarla ilgili bir tenkit). T'ang hanedanı yıllıkları, *Yüan-ho* ve *Wu-ho* adlarını, *Uygurlar (T'ieh-le)* hakkındaki gözlemlerle ilgili bazı detaylarla beraber, 10. asır ortalarında, *T'ang Hui-yao*'dan, yani daha yeni hanedanı yıllıklarından alırlar. (bkz. T. Haneda, *Recueil des oeuvres posthumes de Tôru Haneda* II, Kyoto 1958, 2-24. s. ; E. G. Pulleyblank, "Some Remarks on the Toquzoghuz Problem", *Ural-Altäische Jahrbücher* 28 (1956), 35-42. s. ; J. Hamilton, *JA* 1962, 30-33. s. ; G. Kara, "Le dictionnaire étymologique et la langue mongole", *Acta Orientalia Hung.* 18 (1965), 7-16. s. (Moğol dilinin eski "Bulgar-Türk" özellikli alınma sözler tabakası hakkında); Henning, *BOAS* 14 (1952), 501-522. s. (501. s. : Mükri ve Bökli adları hakkında); Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken I*, 121-122. s. (Tielöler hakkında).

kent'ten tam ırmağın ağzına kadar da), Sir Derya'nın dikkate değer biricik kuzey kolu olan *Aris* bulunduğu için, Oich adını, yeterli başka sebeplerle de, *Aris* ırmağının Türk çağı öncesindeki eski adı saymaktayız. *Aris* çevresi ise, daha önce gördüğümüz gibi, Kangkü bölgesinin merkezî kısmını oluşturuyordu. Bu bilgiler, Choalitler ülkesinin, en azından kısmen, Kangkü bölgesi ile aynı olduğunu gösterir. Choalitler ve Kolch ülkesiyle ilgili verileri doğru olarak birleştirirsek, bu iki adlandırmanın tek bir eski biçimde birleşmesi mümkündür; çünkü *kolch* (ve bununla ilgili **Kwalit*, *Choalitali*) varyantı, sadece Theophylaktos Simokattes'te değil, hatta *Arrhianos*'ta bile geçmekte -bu, şimdiye kadar araştırmacıların dikkatinden kaçmıştır- ve Büyük İskender'in doğu seferi sırasında, Harezmi ile komşu olan bir ülkeye işaret edilmektedir.

Aris ırmağı çevresini Aral gölüne bağlayan yolun kıyısında, bir zamanlar, İranî sakinlerin Güneybatı Sibirya bozkırlarının halklarıyla ticaret yaptıkları şehirler inşa edildi. Şehrin İranî sakinleri kısmen Soğd kökenliydi; fakat Sir Derya kıyısındaki bu şehirler, zamanla Harezmîlerin egemenliği altına girdiler. Bu durum, Çinlilerin *Kuali* adını, Harezmi'nin adı olarak zikretmelerini açıklamaktadır.

Göçerler, Sir Derya kıyısındaki şehirlerin çevresine, bu şehirlerdeki İranîlerle ticaret yapmak için, çadırlarıyla yerleşmişlerdir. Burada, değişik dönemler boyunca sürekli göçer yerleşmeleri görülmüştür. Sonuçta, Sir Derya kıyısındaki bu şehir dizileri, İranîler ile göçerlerin karışmalarını sağlamıştır. İslamiyetle burada tanışan göçerler, İslamî dönemlerde de, bu şehirlerin gittikçe Türkleşen sakinleriyle ticaret yaptılar. Bu durum, eski Choalit bölgesinin, Moğol çağında, "müslümanların ülkesi" diye adlandırılmasını da açıklamaktadır.

Tarih ve coğrafya verilerine bakarak, ilk defa *Ps. Zachari-*

as'ın, M. S. 555'te, Bizans kaynaklarından Orta Farsça aracılığıyla aldığı Süryanice halk adları listesinde kaydettiği *Xwalis* adında, *Choalit* adının daha sonraki bir varyantını görebiliriz. Bizans'ta tutulmuş bir piskoposluk kaydında, Hazar ülkesinin yarım asır sonraki bir Hıristiyan halk grubunun da aynı adı kullandığı görülmektedir. Daha sonraki asırlarda ise, *Hvâlis*, *Halis* (Macarlarda: *Kaliz*) halk adları, artık Peçeneklerde, Macarlarda ve Güneydoğu Avrupa'nın başka birçok noktasında Müslümanlığı temsil eden, askerî niteliklerinin dışında, ticaret ve para konusunda da ustalıklarıyla bilinen ve Türklerin özelliklerini taşıyan halk topluluklarına işaret etmekteydi.

Halislerin batıyla ilişkileri, çok eski zamanlara, Türk çağına kadar gerilere gider. Zamarchos da, gezi notlarını kaydederken, Batı Türk kağanı *Silzibulos*'un, kendisine boyun eğen krallar arasından yalnız Choalitlerin hükümdarlarına, Zamarchos'un dönüş yolundaki elçileriyle birlikte kendi elçilerini de Bizans'a gönderme izni verdiğine işaret etmektedir. Daha sonra, Choalit bölgesi M. S. VIII. asrın ilk yarısında Müslümanların egemenliği altına girdikten sonra, Choalitler, değişik ticarî eşyalarla birlikte İslamiyeti de bozkır halklarına ulaştırdılar ve bunların büyük bölümü de, sonunda Doğu Avrupa Türk kavimlerine karıştılar. Eski Rusçada *Hazar* denizinin *Halis* denizi olarak adlandırılması, Choalitlerin batıya yayılmalarının bir sonucu olmalıdır ⁴⁴.

⁴⁴ P. Pelliot, "Le nom du Xwârizm dans les textes chinois", *T'oung Pao* 34 (1938), 146-152. s. (Khwarezm, Kuoli); Shiratori, *Mem. Toyo Bunko* 2, 83 ve 132-133. s.; Frye, *Heritage of Persia*, 45. s.; E. Benveniste, "L'Érân-vez et l'origine des Iraniens", *BSOAS* VII (1933-1935), 269-274. s.; E. Herzfeld, *Zoroaster*. II, Princeton 1947, 707. s.; M. J. Duchesne-Guillemin, "Le nom de la Chorasmie", *Prof. Jackson Memorial Volume*, 37-39. s.; Henning, "Über die Sprache der Chrawezmier", *ZDMG* 90 (1936), 17. s., n. 2 (teklik *Heftal* ve çokluk *Heftalit* şekli hakkında); Chavannes, *Documents*, 235-241. s. (Zemarkos'un elçiliği hakkında); W. Barthold, *Histoire des Turcs d'Asie centrale*, Paris 1945, 49. s. (Sir Derya kıyısı boyunca Sogd kolonizasyonu hakkında); K. Czeplédy, "Sur quelques rapports syriens d'origine pehlevi sassanide", *Antik Tanulmányok* 5 (1958), 251-253. s.; O. Hansen, "Der

Choalitlerin ülkesinin zamanla Türkler tarafından işgal edilmiş tarihini, mutlaka, Zemarchos'un yolculuğunun, yani M. S. 571'in öncesine yerleştirmemiz gerekmektedir. Türklerin Talas çevresini ve Choalit bölgesini Heftalit akınlarının arttığı bir zamanda da ellerinde tutmuş olmaları gerektiğine dikkat edersek, pek muhtemeldir ki, Choalit bölgesinin ele geçirilmesi, daha M. S. 557'lerde, Heftalit akınlarından az önce gerçekleşmiş olmalıdır. Heftalit akınları ise, Türk ve müttefik Fars ordularının yıllarını almış ve ancak Yuan-Yuanların tamamen yok edilmesinden (M. S. 552-555) sonra gerçekleşebilmişti. Yani olayların sırası, kağanın mektubundaki açıklamalar gibi (Heftalitler, gerçek Avarlar, Ogurlar ve Kolchlara karşı kazanılan zafer, sonra Türk iç savaşı) biçiminde değil, (Ogurlar "Tielöler", Avarlar "Yuan-Yuanlar", Kolchlar "Choalitler, Kalizler" ve Heftalitelere karşı kazanılan zafer ve ancak epeyce sonra, M. S. 581-582 yıllarında, Theophylaktos gibi Çin kaynaklarının da çok ayrıntılı olarak kaydettikleri Türk iç savaşı) biçiminde gerçekleşmiştir.

Mektubun "sahte Avarlar"ın ad değiştirmesi ile Onogurlar, Savirler ve Barsillerin kötü yönetimleri hakkındaki hikayesi de tarihî gerçeklere uymamaktadır. Theophylaktos, burada sözü edilen bölümün tamamında, Tacitus'un da "Germania"nın ön sözünde kullandığı, o iyi bilinen antik hikayeyi, kelimesi kelimesine kopya etmektedir. Theophylaktos'un hikayesinde, nefret edilen barbarları kötülemek için, Avar adının bile yeterli olduğu ve bütün Bizanslılarda barbarlara karşı duyulan bir öfkenin ortaya çıktığı açıkça görülmektedir. Ayrıca, bugün artık, mektu-

Name des Kaspischen Meeres im Reisebericht des Afanasij Nikitin", *Zeitschrift für slavische Philologie* 21(1952), 113-115. s. ; A. Mazon, "Un peuple imaginaire: les Chvalis", *Revue des Etudes Slaves* 9 (1929), 121-123. s. ; J. Moravcsik, *Byzantinoturcica* II, 338-339, 347. s. (Kaliz hakkında); K. Czeplédy, "Review: Z. V. Togan, İbn Fadlan's Reisebericht". *Etudes slaves et roumaines* I (1948), 64. s. ; M. Vasmer, *Russisches etymologisches Wörterbuch* III, Heidelberg 1958, 235. s.

bun olduğu gibi kopya edildiğini bildiğimize göre, mektubun yazıcısının, Avar adını gerçek anlamıyla kullandığından şüphelenmemize yol açacak hiçbir sebebin bulunmadığını da biliyoruz. Gerçekten, *Menandros*'un hem Türk kökenli hem de Soğd tercümandan kalma verileri ve söz konusu mektup, Avrupalı Avarların, *Avar* ile *Uar-Hun* adlarını, tam bir hakla ve yerinde kullandıklarını, hep birden doğrulamaktadırlar ⁴⁵.

Eğer mektubun iddiasını göz önüne alırsak, Ogurların, *Til* ırmağı yanında oturdukları sonucuna ulaşırız. Başka bir çok yazıcının *Atil* adıyla kaydettiği bu ırmak ise, *Volga*'dır. Eğer "sahte" Avarların kendileri de mektubun iddia ettiği gibi Ogur kökenliyseler, Volga civarında yaşayan ve kendileri de Ogur halkları içinde bulunan Onogurların, "sahte" Avarları İç Asyalı gerçek Avarlarla karıştırmış olmaları mümkündür. Buna karşılık, *Til* ırmağı kıyısına yerleşmiş olan Ogurların, *Menandros*'a göre de *Atil* ırmağı yakınlarında yaşayan bu Ogurlarla aynı oldukları düşüncesi, epeyce şüphelidir. *Priskos*'un ve diğer Bizanslı tarih yazıcılarının verdikleri bilgilerden ortaya çıktığı gibi, bu Ogurların içinde Avarlar yer almıyordu.

Mektubun yazıcısını, *Uar-Hun* Avarlarını, tam olarak Ogurlardan türetmeye götüren nedenin ne olduğunu tam olarak bilemiyoruz. Eğer Avarların çeşitli Ogur halklarını yenmelerinden sonra, birçok Ogur kökenli kavim unsurunu tebaraları arasına aldıkları ve Karpat havzasında, daha M. S. VI. asrın ikinci yarısında Ogurlarla birlikte yaşadıkları bilgisine ulaşırsak, belki gerçeklikten o kadar uzaklarda gezinmemiş oluruz. Bu gerçek ise, Bizanslı diğer yazıcılar için hiç de bilinmez bir şey değildi.

⁴⁵ E. Norden, *Die germanische Urgeschichte in Tacitus' Germania*, Leipzig-Berlin 1920, 422-434. s. ; krş. A. Alföldi, "Zur historischen Bestimmung der Avarenfunde", *Eurasia Septentrionalis Antiqua* 9 (1934), 289-291. s. ; J. Schmidt, "Der Namensatz in Tacitus' Germania", *Beiträge zur Namenforschung* 5 (1954), 269-271. s.

Theophylaktos Simokattes'in şimdi tartışılan raporuna ve yine başka kaynaklarımıza dayanarak, *Uar* ve *Hun* adlarının, İç Asyalı iki büyük göçer kavim grubunu, *Yuan-Yuan*ları ve *Heftalit*leri de ifade ettiğini söyleyebiliriz. O zaman, Avrupalı Avarların, Theophylaktos'un raporuna uygun olarak, Gobi çölü çevresindeki Yuan-Yuanlardan mı, yoksa, Theophylaktos'un hikayesinin bu noktadaki doğruluğundan şüphe ederek, Afganistanlı Heftalitlerden mi geldikleri sorusu ortaya çıkmaktadır. Son zamanlarda elde ettiğimiz verilere bakınca, her iki açıklama da bir olabilirlik taşır; fakat her iki açıklamanın da zorlukları bulunmaktadır.

Heftalit tarihi üzerine yapılan araştırmaların ilk dönemlerinde, tam 1930'lu yıllara kadar, Avrupalı Hunların Heftalit kökenli oldukları görüşü ortaya atılmamıştı. Heftalit İmparatorluğunu da, daha eski bir açıklamaya göre, ancak M. S. 563 ve 567 arasında, müttefik Türk ve Fars orduları yıkmıştır⁴⁶. Avar Uar-Hunları ise, M. S. 557/8 kışında, elçilerini, Bizans'a, Kafkasya dolaylarından gönderdiler ve M. S. 558 başlarında da nihaî olarak Avrupa'ya yerleştiler. Bu bakış ise, -bugün artık bilindiği gibi-, yanlıştır; çünkü Menandros'un, Heftalit İmparatorluğunun çöküşünün, çok daha önce, M. S. 561 güzü başlarında olduğuna dair tek veri olan kaydını dikkatlerimizden kaçırmaktadır. Son Heftalit elçilik heyetinin M. S. 558'de Çin'e ulaştığını ve aynı tarihlerde Heftalit İmparatorluğunun yıkılıp Heftalit kavimlerinin dağıldığını yazan Çin kaynakları, bu belge ile tam bir birlik içindedir. Heftalit İmparatorluğunun yıkılışını izleyen savaşlar, Hataynameleri kaynak olarak alan Arap-Fars verilerine göre,

⁴⁶ Chavannes, *Documents*, 232-233. s. ; E. Stein, *Histoire du Bas-Empire* II, Paris-Brüksel-Amsterdam 1949, 518. s. ; krş. Chavannes, "Perse sassanide". *Le Muséon* 53 (1940), 126. s. , 6. n. (Heftalit devletinin çöküşü hakkında); Czeplédy, *Magyar Nyelv* 50 (1954), 151. s.

uzun yıllar sürmüş olmalıdır; nitekim, M. S. 557'deki ilk savaşlardan az sonra, göç eden Heftalit kökenli *UarÇonita* grupları Avrupa'ya ulaştılar.

Bu açıklamaya rağmen, iki zıt görüşün ileri sürüldüğü görülmektedir: Bir taraftan, -Menandros'ta muhafaza edilmiş kayıtların bildirdiğine göre-, Bizans-Türk görüşmeleri vesilesiyle, Türk kağanının, Heftalitler ile Avrupa'ya ulaşan Avarlardan, iki ayrı halk olarak söz ettiğini dikkate almamız gerekmektedir. Gerçekte ise, Heftalitlerin ülkesinden dönen Çinli budist hacı Sung Yün'ün, daha M. S. 520'de bile, onları göçer barbarlar olarak kaydetmesine rağmen, yine bu kayıtlara göre, Türk elçilerinin, Heftalitleri, açıkça, şehirde oturan halk olarak nitelendirmelerini, karşı görüş olarak ileri sürebilmekteyiz. Bu durum ise, şehirde oturan Heftalitler ile göçer Heftalitler arasında bir ayırım yapmamız gerektiğini gösterir ve şehirde oturan Uar-Hun Heftalitlerinin kaderinin, sonrakilerden, yani göçerlerinkinden farklı olduğunu ifade eder. Heftalit adının bu farklı kullanımlarında, Heftalitlerin *Uar* veya ancak *Hun* unsurlarının söz konusu olduğunu göz önünden uzak tutmamız, tabii ki mümkün değildir.

Avrupalı Avarların Heftalit kökenli olduğunu savunan varsayımına karşı kullanılabilir bir başka kanıt da, Avrupalı Avarların sadece Bizanslı *Menandros* ve *Efesli Janos*'a göre değil, aynı zamanda, Macaristan'da gittikçe artan arkeolojik bulguların ortaya koyduğuna göre, sırtlarına bir veya iki saç örgüsü bırakmaları ve bunları bir, belki iki tokayla birbirine bağlamaları gibi saç bırakma tarzlarıdır. Heftalitler veya en azından Heftalitlerin bazı grupları ise, Çinlilere göre, saçlarını enseleri hizasından keserlerdi. Bu kayıt, ayrıca resim ve açıklayıcı metinlerle desteklenmiş, Çin sarayından dönen barbar elçilik heyetinin kayıtlarını içeren ve kesin olarak Güney Çincesiyle yazılmış bir

esere dayanmaktadır. Bu eserin Sung çağına ait eski bir kopyası, Çin’de yakın zamanlarda ortaya çıktı ve bu kopya, bu tür bulguların en ilgi çekicileri arasında yer aldı. Bu durumda ise, doğal olarak, bu kaydın bütün Heftalitlere mi, yoksa göçer ya da şehirde yerleşmiş Heftalitlere mi ait olduğu tartışmalıdır.

Buna karşılık, Avrupalı Uar-Hunların Yuan-Yuan kökenli oldukları konusunda, Çinlilerin, tıpkı batılı kaynakların Avarlar hakkında söyledikleri gibi, saç örgülerinin Yuan-Yuan giyimkuşamının en belirgin özelliği olduğunu söylemeleri ileri sürülebilir. Yuan-Yuan kavimler birliğinin yıkılmasından sonra, bazı Yuan-Yuan kavimlerinin Avrupa’ya göç etmiş olabilecekleri konusunda, Çinli kaynakların bir şey bilmedikleri doğrudur. Çinlilerin, sadece sınır boylarına yakın yaşayan Yuan-Yuan gruplarından bilgi verdikleri göz önüne alındığında, Çince kaynaklara dayanmanın pek sağlıklı sonuçlar vermeyeceği kesindir.

[Kısacası, son tahlilde, Avarların, şüphesiz, *Uar* ve *Khünni* (*Hiung-nu*) adlı aynı iki etnik unsurun Heftalit olarak birleşmesinden oluştuklarını ifade edebiliriz. Avarların doğrudan doğruya Yuan-Yuan kökenli oldukları, Çin kaynaklarıyla, doyurucu biçimde kanıtlanabilir; fakat gerçekte, Heftalitlerin *Uar* ve *Khünni* kavim grupları, daha M. S. IV. asırda, Yuan-Yuanlardan ayrılmışlardı ve kaynaklarımıza göre, Avarlar ile hiç bir temasları da olmamıştı. Bu yüzden, bazı verilerin, belki M. S. 557’de Avrupa’ya göç eden ve Avarlarla aynı olan kavimleri, Heftalit Uar-Hunları olarak yorumlanabilmelerine rağmen, ne yazık ki kaynaklar ne de arkeolojik veriler, böyle bir hüküm için yeterli bir dayanağı sağlayabilirler ⁴⁷.]*

Taşıdıkları güçlülere rağmen, Theophylaktos Simokattes’in verilerinin gözden geçirilmesi, Avar (Uar-Hun), Ogur (Tielö < Tieh-le), Hazar ve Halis tarihleri açısından pek çok bilgi vermektedir; bu nedenle, Theophylaktos’un söz konusu raporunun, bugün de bozkırlarla ilgili literatürün en fazla bilgi açıklayan

kaynakları arasında oluşu, aslâ şaşırtıcı değildir. Bu ise, Theophylaktos'u izleyen Bizanslı tarih yazıcılarının eserlerinin çok büyük bölümünün kaybolduğunu ve böylece daha sonraki iki asırın tarihi hakkında, elimizde, ancak dünya kronoloji yazıcılarının yetersiz özetlerinin kaldığını, kısmen doğrulamaktadır.

Karadeniz'in kuzeyinde bulunan bölgelerin kaderi hakkında, M. S. VII. ve VIII. asırların Bizans kaynaklarından çok az

⁴⁷Marquart, J. , Komanen, 73, 2. n. (Avarların saç tıraşı hakkında); T. Horváth, "Die awarischen Gräberfelder von Üllö und Kiskörös, *Archeologia Hungarica*, 19 (1935), 64-66. s. ; Alföldi A. : *Euras. Sept. Ant.* 9 (1934), 292. s. ; I. Kovrig, "Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán". *Archaeologia Hungarica* N. S. 40 (1965), 139-140. s. ; K. Shiratori, "The Queue among the Peoples of North Asia", *Mem. Toyo Bunko* 4 (1929), 1-69. s. ; K. Enoki, "A Study on Liang Chih Kung-t'u". *Tohogaku* 26 (1963), 31-46. s. ; P. Pelliot-L. Hambis, *Histoire des Campagnes de Gengis Khan I*, Leiden 1951, 110. s. ; P. Demieville, *Le Concile de Lhasa*, Paris 1952, 211-212, 361-362. s. (göçerlerin saç stili hakkında); Moravcsik, *Byzantinoturcica I*, 72-76. s. (Avarlar hakkında bibliyografik veri); D. Sinor, *Introduction*, 231-232, 265-267. s. (Yuan-Yuan ve Avarlar hakkında); Pelliot, *Notes sur l'histoire de la Horde d'Or*. 232. s. (Avarların -Yuan-Yuanlar- Moğol menşeleri hakkında); Pelliot, T'oung Pao 27 (1929), 250. s. ; Pelliot, "A propos du "Tokharien"", T'oung Pao 32 (1936), 281. s. ; ayrıca krş. L. Ligeti, "Mots de civilisation de Haute Asie en inscription chinoise", *Acta Orientalia Hung.* I (1950), 149. s. ; agy. , "Histoire du lexique des langue turques", *Rocznik Orientalistyczny* 17 (1953), 87. s. ; Alföldi, *Euras. Sept. Ant.* 9 (1934), 289-294. s. (Avrupalı UarÇonitlerin menşeleri hakkında); L. Halphen, *Les Barbares*, Paris 1940, 112-115. s. ; C. A. Macartney, "On the Greek Sources for the History of the Turks in the Sixth Century", *BSOAS* 11 (1944), 266-275. s. ; D. Sinor, "Migration des peuples" *JA* 1946-1947, 34-37. s. (Yuan-Yuan ve Avarların aynılığı hakkında); krş. Stein, *Histoire du Bas-Empire* II, 541-542. s. ; Olbricht, "Uchida's Prolegomena", *UJb* 26, 90-100. s. ; W. Samolín, "Some Notes on the Avar Problem", *CAJ* 3 (1957-1958), 62-65. s. ; P. Liptak, "Zur Frage der anthropologischen Beziehungen zwischen dem mittleren Donaubecken und Mittelasien", *Acta Orientalia Hung.* 5 (1955), 271-312. s. (Macaristan'daki göçerlerin antropolojisi hakkında); Gy. Gyenis, "A magyarországi avarok". *Termesztet Világa* 1968, Kasım, 484-489. s. (esas itibarıyla Liptak'ın neticelerine dayanan antropolojik bir özet)

* Eserin Macarca aslında bulunmayan bu paragraf, P.B. Golden tarafından eklenmiştir. Macarca aslında, bu paragraf şöyledir: "Sonuç olarak ise, Avrupalı Avarların Yuan-Yuan kökenli olduklarından söz eden görüşler, dikkate değer değildir ve bu yüzden. Avrupalı Avarların Heftalit (bilhassa göçer, şehirde oturmayan Heftalitler) kökenli olduklarından söz eden kronolojik görüşler, daha ağır basmaktadır."

şey öğrenmekteyiz. Tuna Bulgarlarının çekilmesinden sonra, M. S. VIII. asırda, Hazarların, hakimiyetlerini, zamanla bazı Doğu İslav kavimlerine kadar yaymayı başardıkları, elimizde bulunan dağınık verilerde göze çarpmaktadır. Daha sonraki asırda ise, artık Tuna'nın batısına, İslav kavimlerinin komşuluğuna Macarlar yerleştiler. Macarlar, Hazarların bazen müttefikleri, bazen de tehlikeli düşmanları oldular.

Göçer halkların gerçekleştirdikleri göçleri, zaman olarak, Asyalı Hunların batıya ilk yayılışları döneminden tam Hazar İmparatorluğunun güçlenme devrine kadar; coğrafi alan olarak ise, gün doğusundan gün batısına, Çin seddinden Karpat havzasına kadar gözden geçirdik. Bu büyük olaylar dizisinin son aşaması olarak bilinen Hazar İmparatorluğunun ortaya çıkışı ise, artık sadece Ogur halkları, Savirler ve Avarlar değil, Macarlar açısından da yazgı belirleyici önemde bir olay oldu.

Araştırmanın Tarihi Hakkında

Avrasya bozkır halklarının Çin ve Bizans sınırları arasında gerçekleştirdikleri göçler, İran'ın kuzeydoğu sınırına da ulaşmıştır. Bu nedenle, bozkırdaki halk hareketlerinin anlaşılmasında, İran'ın kuzeybatı (Kafkasya) ve kuzeydoğu sınırlarıyla ilgili tarih ve coğrafya kaynaklarının aktardığı bilgiler, anahtar işlevindedir. Coğrafya ve genellikle bozkır tarihiyle ilgili kaynaklar, istisnasız, bu konunun klasiği sayabileceğimiz, J. Marquart'ın *Êrânşahr* (Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Phil. -hist. Klasse. N.F. XIII/2. Berlin, 1901) adlı hacimli eserinin bilgisine dayanır. Marquart, *Êrânşahr*'de anlattıklarını, daha sonra yazdığı "*Wehrot und Arang*, (Leiden, 1938)'de ve "*Über das Volkstum der Komanen*", (Abh. Göttingen. NF XIII/1, Berlin, 1914)'te, belirli değişikliklerle tamamladı. Eranşehr'de ortaya konulanları köklü biçimde değiştirmek, ancak ikinci dünya savaşından sonra mümkün oldu. W. B. Henning, H. W. Bailey ve bazı araştırmacılar, bozkır halklarının tarihi açısından önemli, Yeni Soğd, Orta Fars, Partuş, Harezmi ve Saka verilerini, bir dizi halinde yayımladılar; Baktriya'da yakın dönemlerde ele geçen Orta İran dilli yazıtlar da, bozkırların tarihi açısından çok önemlidir. Aralarında, A. A.

Freyman, V. A. Livsic, N. M. Bogolyubov'un bulunduğu Sovyet araştırmacılar, İç Asya'da ortaya çıkan Harezmi, Soğd ve başka Orta İnan dilli kaynakların yayımını başlattılar ve yıllar içinde, İç Asya'nın nümizmatik verileri de, büyük ölçüde yaygınlaştı. Bu arkeoloji araştırmalarını ise, A. N. Bernstam, S. P. Tolstov ve daha başka Sovyet araştırmacılar, göçerlerin tarihiyle ilgili haritamızı sürekli biçimde değiştiren çalışmalarını, İç Asya lkelelerinde ve Kazakistan'da sürdürdüler. (Bu araştırmaların en iyi özetini, *Istoriya Tacikskogo Naroda I, II.* verir. Yayımlayanlar: B. G. Gafurov ve B. A. Litvinskiy, Moskova, 1963, 1964.).

Marquart, konu açısından çok önemli olan Çince kaynakları, genellikle, bir dilci olmayan M. J. de Groot'un yardımıyla kullandı. Bu ikilinin gerçekleştirdiği ortak çalışma, tarih ve coğrafya alanında da çok değerli sonuçlara ulaşmıştır. Çok önemli konularda ise, Marquart'ın görüşleri, bugün artık düzeltilmeğe muhtaçtır. Bir taraftan, konuyla ilgili Çince kaynakların eleştirisi, de Groot zamanından beri, -özellikle G. Haloun, K. Enoki ve diğerlerinin çalışmalarıyla-, büyük ilerleme kaydetti; diğer taraftan, Marquart'ın eserlerinin yayımından beri, P. Pelliot, B. Karlgren ve diğerlerinin çalışmalarıyla, Çince ses bilgisi tarihinin bazı dönemleriyle ilgili bilgiler tamamen değiştiler. Bu gelişmenin sonucunda, Çince kaynaklarda ortaya çıkan kişi ve coğrafya adlarının ağdaş ses şekillerinin tekrar saptanması konusunda, yeni ve güvenilir bir temel atılmış oldu.

Hiungnu devrinin tarihî coğrafyasının araştırılması, bilhas-sa Kangha (*Kangkü, Kang*) konusunda yeni sonuçlar ortaya çıkardı; çünkü G. Pticy'n ve S. G. Klyastorniy'nin araştırmaları sırasında, aralarında *Kengü-Tarban* gibi coğrafî konuların da bulunduğu birçok ayrıntıyı açığa çıkarmak mümkün oldu. Yukarıda (II. bölüm) sözü edilen yeni kayıtlar, tamamen, *Küngü* ve *Kungi-deh* yer adlarıyla ilgilidir; ayrıca, Hataynamelerin

Partuş döneminden kalma hikayelerini Yüecilerin batıya göçleriyle ilgili verilerle birlikte aktaran bu kayıtlar, M. Ö. 129/8 ve M. S. 60 arası devirlerde, Farsların büyük Turanlı düşmanının Kangha (Kang) ülkesi olduğunu doğrulamaktadır. Çinlilerin batıya gönderdikleri elçi Çang Kien, daha M. Ö. 129/8'de bile, Fergana'dan Soğdiya yoluyla güneybatı yönündeki yoluna, ancak Kangkü başbuğunun izniyle devam edebilmişti. G. Haloun (ZDMG XCI, 1937, 261. s.), bu verinin güvenilirliğinden hiç şüphelenmedi; aynı zamanda, Yüecilerin göçleri sırasında görülen olaylarda Kangkü'nün rol almasının önemini de yorumlamadı. Grek-Latin kaynakları, Toharların (Yüeciler) göç olaylarıyla ilgili olarak Kangkü adını zikretmezler. Burada (II. bölüm) söylencnlerden ortaya çıktığı gibi, Kangkü'den başlayan akınlar, Latin-Grek ve daha sonraki başka kaynaklara göre, hem güneye, Soğdiya ve Baktriya'ya hem de batıya, *Asi (Asii, Asiani)* halk adıyla ilgili görülen Aors bölgesine yönelmişti. Bu durum, Yüeci göçüyle ilgili kaynaklarda geçen *Aslar* ile *Alan* Asların adı arasında görülen benzerlik konusunda, şimdiye kadar da birçok defa dikkati çeken ve son olarak da, görüşünü dilciliğe dayandıran H. W. Bailey'in, Kuzey İran dillerinin akrabalık bağlarına dayalı birleştirmesinin tarih ve coğrafya temellerini atmaktadır.

Kangkü bölgesinde, Türk imparatorluğu çağında, *Choaliter* devletiyle karşılaşırız. Bu adı, son dönemlerde yaşayan Müslüman Halislerin adıyla birleştirdiği için yukarıdaki (VI. bölüm) açıklama yenidir.

Aynı şekilde, Amu Derya çevresindeki ülkelerde, M. S. 350 civarında geçen ve Eranşehr'in yayımlandığı yıllarda henüz bulanık görünen olaylar dizisinin kronolojisini belirlemeyi de yeni bir temele oturtmak gerekiyordu. Kidaritlerin batıya göçleri, Hiungnuların Soğdiya'ya yerleşmeleri ve Chionitlerin (Hefta-

litler) imparatorluk kurmalarıyla ilgili verilerimiz, -III. ve V. bölümlerde söylenenlerden ortaya çıktığı gibi-, M. S. 350 civarında ortaya çıkan aynı büyük göçer istilasının farklı safhalarını sergilemektedir. *Yuan-Yuan* kavimler birliğinin saldırısı, *Siempi* İmparatorluğunun yıkılışından sonra, İç Asya'da, bilinmeyen kökenli *Uar* kadar eski olan *Hiungnu* (*Hyon*) halk unsurlarından doğdu; yani Marquart'ın *Hiungnu* ve *Hyon* adlarını ayırması asılsızdı. *Hiungnular* ve *Hyonlar* ile Avrupa'daki ve Kuzey Hindistan'daki Hunların aynılığını, V. bölümde anlatılanlara göre, Amu Derya çevresini işgal eden *Uar-Hunlar*la ilgili tarihî kaynaklar, kesin şekilde doğrulamaktadır. *Uar* adı konusunda, Marquart doğru yolda yürüdü: Çinlilerde bulunan *Hua* adının, tamamen, *Oxus* çevresini işgal eden *Uarlar*ın adını yansıttığı şeklindeki Marquart'ın bu görüşünü, dilcilik açısından doğrulamayı ancak Lajos Ligeti başardı.

Ogur halklarının M. S. 350 ve M. S. 463'leri izleyen göçlerinin burada (VI. ve VII. bölümler) sunulan belgeleri de yenidir. Tarihî ve coğrafi veriler de, Avrupa'da *Ogur* adıyla rol oynayan halkların, Marquart'ın düşündüğü gibi, Batı Türk kökenli değil, önce *Tingling*, sonra ise *Tielö* veya *Kaokü* adıyla zikredilen kuzeydeki büyük göçer kavimler birliğine bağlı olduklarını göstermektedir; bu kavimlerin göçü, Kazak bozkırlarının daha kuzey kısmından güneye, M. S. 350'den sonra da devam etti; bu devirde, *Tielöler* (*Ogurlar*), *Uar-Hunlar* ve *Hiungnular*ın geçip gitmesinden sonra, Kazak bozkırlarının güney bölgesine yerleştiler; nihayet M. S. 463'te *Avarlar* ve *Savirler*, batıya yönelen yeni akınların önünde Avrupa'ya göçtüler.

Avarların (*Uar-Hunlar*) Avrupa'ya göçlerini konu alan *Theophylaktos Simokattes*'inki gibi hikayelerin kritiğini, bütünüyle yeni temellere oturtmak gerekmektedir. Bizanslı yazıcıların göçerlerle ilgili anlattıklarında, büyük kısmı Herodotos'tan kay-

naklanan eski yer adlarının ve folklorik kayıtların kullanıldığını, Marquart'ın araştırmalarından sonra, daha açık bir biçimde olarak görüyoruz. Theophylaktos'un, dolayısıyla kağanın mektubunun "*sahte*" Avarların ad değiştirmesi hakkında anlattığı da, klasik yazarlardan olduğu gibi aktarılmış bir antik alıntı oluşu ve bu nedenle tarihî gerçeklikle hiçbir ilgisinin bulunmamasıyla, bu niteliktedir. Avrupa'daki Avarlar, hem Avar hem de Uar-Hun adını tam bir haklılık ve doğruluk içinde kullandılar. Avarlar ve Heftalitlerin, Uar-Hun (Yuan-Yuan) kökenli oluşlarının bu eserde ortaya konulan kronoloji ve coğrafya temelleri de yenidir.

Açıklamalar

Achaimenidalar: İran üzerinde egemen olmuş ilk Fars hanedanı (M. Ö. 550-330).

Ahuan: bkz. Arhan.

Akatirler: M. S. V. asır boyunca, Hun imparatorluğu çağında, Güneydoğu Avrupa bozkırlarında yaşamış göçer halk. Bu ad, kaynaklarda *Akatzir* şeklinde de ortaya çıkar.

Alan: M. S. 50'den sonra, Aral gölü ve Kafkasya arasındaki bölgede ortaya çıkmış, İranî halkların kuzey koluna bağlı olan büyük kavim grubu. Hunların Avrupa'ya akınından sonra, bazı kavimleri, erken halk göçü dalgalarıyla batıya yöneldiler. Diğer kavimleri, Kafkasya çevresinde kaldılar. Alanların başka bir Kuzey İranlı halk unsuru olan Aslarla (Yaslar) birleşen grupları, Oset adıyla, bugün de, Kafkasya sırtlarının orta bölümünün kuzeyinde ve güneyinde bulunan Osetya'da yaşamaktadırlar (bkz. *Asi*).

Amu Derya: Grek-Latin adı *Oxos/Oxus* olan ve Aral gölüne dökülen Batı Türkistan'ın büyük ırmağı.

Aors: M. Ö. son iki asır ile M. S. I. asırda, tam M. S. 50'ye kadar bozkır tarihinde önemli rol oynamış, bozkırın orta kısmında, Aral gölü ile Kafkasya ve Don arasında yaşamış, Sarmat kökenli, Kuzey İranlı göçer kavim grubu.

Aparn: M. Ö. III. asır boyunca, Kuzeydoğu İran'daki Parthia bölgesinde hakimiyet sağlamış olan, Hazar denizinin doğusunda, Türkmen bozkırlarında yaşamış, aslen **Daha** kavimlerine bağlı kavim grubu. Aparn işgalinden sonra, Parthia'nın hükümler ailesi Arşakid oldu.

Arhan: Toharistan'da, Amu Derya yakınlarındaki yerin M. S. X. asır Arap coğrafya eserlerindeki adı. Arhan, M. S. VII. asırda, bir süre için Kuzey Afganistan'daki Batı Türk başbuğunun başşehriydi. Arhan adının Çince kayıtlı şekli: **A-huan (O-huan)**.

Arkaik Çince: Tarihinin erken çağlarında, M. Ö. VIII. ve M. S. III. asırlar arasındaki Çin dili.

Arşakidler: Kuzeydoğu İran'dan başlayarak İran'ın bütün bölgelerini Büyük İskender'in vârislerinden aşama aşama geri almış olan (M. Ö. yakl. 250- M. S. yakl. 224) olan İranlı hanedanın, Partuşların yönetici ailesinin adı. Kullanımında, Grek-Latin şekillere dayalı *Arsacida* ve *Arzacida* şekilleri de vardır.

As: bkz. *Asi*.

Asi: Sir Derya'nın orta havzasının kuzeyinde bulunan Kara Tav çevresindeki Kangkü ülkesinde yaşamış Kuzey İranlı göçer halk. Asiler, M. Ö. 128'lerde, Soğdiya ve Baktriya'nın işgalinde rol aldılar. Bu bölgeler, bir süre için, buraya taşınan göçerler ve Toharlarla birlikte Asi egemenliği altında kaldı. M. S. I. asırda, Asiler, batıya, Volga'yı geçerek bütün Kafkasya'ya yayıldılar; burada, bazı Asi kavimleri Alanlar ile birleştiler ve son olarak

da buraya yerleştiler. Asi adı, Kafkasya çevresinde, eski Alanların iki büyük kavmi olan **Duhs-Asların** ve **Tuval-Asların** adında kalmıştır. As adı, kendisinden gelişen Yas gibi, Asi adının varyantıdır. Yasların bazı grupları, orta çağ boyunca (M. S. XIII. asır), Macaristan'a yerleştiler. Vârisleri ise, asırlar sonra Kafkasya'daki Alanların (**Oset**) diline çok yakın olan bir dilleri vardı. Verilerimize göre, Asi adının eski şekli, **Arşga** olmalıdır. As adının Harezmi'de yaşayan bir ikinci şekli, Hazar başbuğunun Harezmi kökenli **Gardiştalarının** adı gibi, **Arşiga** şeklinde, M. S. X. asır Arap yazıcılarında geçmektedir. Asların Arşiga adını, Ermeni kaynakları, Harezmi Gardiştası **As-Tarkan**'ın (Ermenice: **Raj-Tarhan**) adında, **Raj** diye kaydetmişlerdir.

Asiani: Asiler halkının Grek-Latin kaynaklarındaki şekli (bkz. **Asi**).

Avar: Gobi çölü çevresindeki bozkırlarda, birbuçuk asır (yakl. M. S. 400-550) boyunca hükümran olmuş, Asya kökenli büyük göçer halk. Kökeni bilinmeyen **Uar** (Avar) ve **Hiungnu** kökenli **Çon** (**Hyon**), Avarların iki büyük kavim grubuydu. Batıya ilk büyük yayılmaları sırasında, Avarlar, M. S. 350'lerde, Kazak bozkırlarında bulunan **Hiungnu** (Hun) kavimlerini Avrupa'ya sürdüler. Bazı Avar (Uar-Hun) kavimleri, aynı dönemde, Sir Derya'yı geçerek Soğdiya ve Baktriya'yı işgal ettiler ve daha sonra, M. S. 456'yı takiben, Heftal hanedanının hakimiyeti altında büyük bir imparatorluk kurdular. Batıya ikinci yayılışları sırasında, M. S. 450'lerde, Avarlar Gobi çölü çevresinden Tiyenşan ve İli ırmağı çevresine doğru sokuldular ve Savirlerin, aynı şekilde **Bulgar** (Ogur, Onogur, Saragur) halklarının batıya, Avrupa'ya göçlerini başlattılar. M. S. 555'te, Türkler Gobi çölü çevresinde, İç Asya'daki Avar egemenliğine son verdiler. Avar kavimleri de kısmen dağıldılar, kısmen de Türk egemenliği altına girdiler. M. S. 557'de Türklerin önünden kaçan Avar (Uar-

Hun) kavimleri, Avrupa'da ortaya çıktılar. Avrupa'ya göçen Avarlar, ya Türk egemenliği altına giren Avar kavimleri arasından ya da Heftalit İmparatorluğunun Türk hakimiyeti altındaki Uar-Hun kavimleri arasından çıkmışlardı.

Avesta: Bazı eski bölümleri olan *Gathalar*'ı Zoroaster'in bizzat kendisinden kalan Zoroastrianizmin kutsal kitabı. Avesta'da, İran'ın eski destanımsı tarihine ait birçok bilgi de buluyoruz. Avesta, uzun bir sözlü gelenekten sonra, bugünkü şekliyle, Sasaniler devrinden kalmadır. Hyonların adı, büyük ihtimalle, Avesta metnine Sasani devrinde girmiştir.

Az: M. S. VII. asır Türk yazıtlarından tanıdığımız, As adının Türk varyantı.

Baglan: Günümüz Afganistan'ındaki Kunduz yakınlarında bulunan bir zamanların Baktriya yerleşim bölgesi. Baktriya dilindeki bu ad, *Bagolango* diye telaffuz edilirdi ve anlamı da "kutsal yer, mabet" idi. Baglan'daki ünlü budist mabedin kalıntıları, birkaç yıl önce ortaya çıkarılmıştır.

Bakath: Onogur-Bulgarların deprem tarafından yıkılan eski bir şehri. Soğdca *-kath* "şehir" unsuruna bakılınca, bu şehrin, Sir Derya'nın orta havzası civarındaki Soğd bölgesinin sınır şehri olması mümkündür.

Baktriya: Kuzey Afganistan'da, Amu Derya çevresinde, Soğdiya'nın güneyinde bulunan, Baktriya dilini konuşan İranî halkın ülkesi. Arap coğrafi kaynakları çağından bugüne kadar Amu Derya'nın güneyinde bulunan eski Baktriya bölgesindeki bir yeri ifade eden *Belh* adı, Baktriya adının ileri derecede gelişmiş bir başka varyantıdır.

Balanger: Bir göçer kavim ile Hazar ülkesinde, Kafkasya'nın doğu uçlarında, Hazar denizi yakınlarındaki dağların, M.

S. VIII-X. asırlardaki adı. Bu bölge, Savir kavimlerinin yaşadıkları yer olduğu için, *Balangar* adında Savirlerin yönetici kavminin adını görmemiz gerekmektedir. Bu bölge, M. S. 567'de, Batı Türk (Hazar) egemenliği altına girdi ve Balangar şehri de, aşağı yukarı birbuçuk asır boyunca (yakl. M. S. 730'a kadar) Güney Hazar ülkesinin başşehri olarak kaldı.

Barhebraeus: M. S. XIII. asır Süryani piskoposu ve tarih yazarı.

Barsil: Bir grubu Doğu Türklerinin Tibet dilli kavim kütüklerinde geçen, muhtemelen Tielö kökenli halk. Bir başka kavimi, M. S. VII-IX. asırlarda, batıda, Hazar ülkesinde önemli rol oynadı.

Belh: bkz. *Baktriya*

Bösörmeny: Doğu Avrupa'ya, Moğol döneminde adı sıkça geçen Bösörmeny (Terra Biserminorum) ülkesinden, yani Sir Derya çevresinden gelen Müslümanların Macarca'daki eski bir adı. Bu ad, Arapça *müslim* sözünün Farsça çokluk ekli şekline, *müslim-ân*'a bağlıdır. Türk ve İran dillerinde *busulman*, *busurman*, *büsürmen*; Macarcada *böszörmény*, *büszürmen* varyantları vardır.

Bulgar: M. S. 463'te Avrupa'ya ulaşmış ve Karadeniz'in doğusunda ve kuzeyinde yerleşmiş Ogur kökenli bir kavim grubunun adı. Sonraları, Bulgarlarla birlikte yaşayan ve İslav halkları arasında erimiş olan Tuna Bulgarlarının ataları, bu Bulgar kavimleri arasından çıkmıştır. Başka Bulgar grupları (Onogur-Bulgarların bir kolu), Volga'nın doğu havzasına doğudan komşu olan bölgede, Tatar akınları devrine kadar Doğu Avrupa'nın bu bölümünde önemli bir imparatorluk kurdular. Bulgarlar, genellikle kabul edilmiş bir görüşe göre, Türk şivelerinin, bugün yalnızca Çuvaş dilinin temsil ettiği eski ve farklı bir varyantını konuşuyorlardı.

Büyük İskender Efsanesi: M. S. I. asırdan bütün Orta Çağ'a kadar değişik varyantlarla her halka ulaşmış, Mısır kaynaklı halk efsanesi. Bazı destan örneklerine göre, Büyük İskender, kuzeydeki göçer halklara kadar gitmişti. Efsanenin bu varyantları, bozkırların tarihi açısından da çok değerli verileri kapsamaktadır.

Büyük İskender: Dünya tarihince önemli olan doğu akını, İç Asya tarihinde dönüm noktası olmuş ve ayrıca antik coğrafi görüntünün büyük ölçüde ortaya çıkmasına da yol açmış olan Makedonya kralı (M. Ö. 336-323).

Büyük Yüceci: Yüceçilerin (Toharların), Kansu çevresinden Tiyeşan'ı geçerek Amu Derya çevresine, Baktriya'ya göç etmiş bir kolu.

Çaç: Bir zamanların Soğd bölgesinin kuzey ucunda, bugünkü Taşkent çevresindeki ülkenin adı.

Çang Kien: Çin kralının M. Ö. 138'de, Hiungnulardan kaçan Yüceçilerin peşinden, Yüceçiler ile Çinliler arasında ittifak kurmak için batıya gönderdiği Çinli vezirin adı. Çang Kien, batıdaki ülkelere, Hiungnulara on yıl süren esirliğinden sonra ulaştı. Çin hanedanlarının tarihî eserlerinin de kullanılmasıyla hazırlanan gezi notları, İç Asya tarihinin önemli bir kaynağını oluşturur.

Choalita: Bizanslı tarih yazıcısı *Menandros*'un zikrettiği, Sir Derya'nın orta havzasının kuzeyinde yaşayan ve muhtemelen İran kökenli ve İranî dilli halk. Eserin bize kadar ulaşan el yazmalarında ise, adın okunuşu belirsizdir: *Choalita* veya *Choliata*. Başka verilerle karşılaştırıldığında, Choalita okuyuşunun doğru olduğu görülmektedir. Choalitler, M. S. VIII. asır içinde Müslüman oldular. Bu devirden itibaren, yaşadıkları bölgeler, Müslüman ülkelerin bir bölümünü oluşturdu. Doğu Avrupa'nın

değişik bölgelerinde, M. S. IX. asırdan beri rol oynayan *Hvalisler* (*Kalizler*), büyük ihtimalle, Choalita müslümanlarından türemişlerdi. Çinlilerde Harezmi'nin biricik adı olarak geçen *Kuali* adı da, Choalitleri ifade ediyordu. Büyük İskender'in doğu akınları tarihinde, Harezmi'ye komşu bir ülkenin adı olarak zikredilen *Kolch* şeklindeki kayıt da, aynı adın çok eski bir varyantı olmalıdır.

Çiçi: M. Ö. I. asır ortasında, Gobi çölünün kuzey kısmında bulunan Hiungnu yerleşim bölgesinden batıya, Çungarya Kapu ve İrtiş ırmağı çevresine, oradan da güneye, büyük bir imparatorluk kurmayı başardığı Kangkü bölgesine yönelen Hiungnu başbuğu. Kurduğu hakimiyete ise, bölge beyleriyle birleşen Çinliler, kısa sürede son verdiler.

Daha: M. Ö. III. asıra kadar önemli bir rol oynamış, Türkmenistan bozkırında yaşayan İranî dilli göçer halk.

Duhs: Adları, As adıyla birleşik olarak (*Duhs-As*) şeklinde geçen Kafkasyalı Alanların Arap kaynaklarında bulunan kayıtlarına göre, M. S. IX. asırdaki Alanların önemli bir kavmi. *Isığ Köl* ve *Çu* ırmağı çevresinde, M. S. X. asırda yaşamış ve İslamî kaynaklarda Batı Türklerinin tebası olarak anılan *Tuhs* halk unsuruyla aynıdır.

Efesli Janos: M. S. 585'ten sonra ölmüş, Süryani piskopos ve tarih yazarı.

Erdeşir I: İlk Sasani hükümdarı (M. S. yakl. 224-241).

Eski Çince: Çin dili tarihinin, özellikle, M. S. 600 dolaylarındaki dönemi.

Eski Farsça: Fars dili tarihinin özellikle Achaimenidalar (M. Ö. 550-300) zamanına düşen devresi.

Firdevsi: İran destanının son ve Yeni Farsça ile kaleme alınmış nüshasının, yani hacimli *Şehname*'nin yazıcısı olan Fars şairi (M. S. 936-1020).

Gandhara: Kuzey Hindistan'daki *İndus*'un aşağı kısmının komşuluğunda yer alan, bugünkü Peşaver çevresindeki bölgenin adı.

Gurgan: Hirkaniya'nın Yeni Farsça adı. Bkz. *Hirkaniya*

Hagiografya: Hıristiyan aziz ve şehitlerin hayatıyla ilgili destanî edebiyat türü.

Han-şu: Han hanedanı tarihinin erken devirlerini (M. Ö. 206-M. S. 25) konu edinen, M. S. I. asırdan kalma Çince hanedan tarihi.

Heftal: M. S. 456 ile 557 arasında, Kuzey Hindistan'daki Uar-Hunların yönetici hanedanı. Hanedanından dolayı, Uar-Hunları, *Heftalita* olarak da adlandırdılar. Heftalita adının Bizanslı telaffuzuna dayalı *Eftalita* varyantı da kullanılmıştır.

Heredotos: (M. Ö. yakl. 484-425), "tarih yazıcılığının babası". Eserinde, daha eski edebî kaynakları, epik hikayeleri (Hekataios) ve kendi yolculukları sırasında derlediği değişik verileri kullandı. Sadece tarihî bilgileri açıklamaz; aralarında bozkır İskitlerinin de yer aldığı birçok halk ve kavimin folklorik özelliklerini de aktarır. Eseri, benzer konular içeren daha sonraki Grek-Latin ve Bizans literatüründe de olağanüstü bir etki uyandırmıştır.

Hint-Avrupa Dilleri: Hintçe, Hititçe, Ermenice, Arnavutça, Grekçe, İtalyanca, Keltçe, Trakça, Frigçe, Toharca ve Germen dilleri dışında İranî dillerin de bağlı olduğu en büyük dil ailesi.

Hirkaniya (Hyrkania): Farsların daha sonra *Gurgan* olarak adlandırdıkları, Hazar denizinin güneydoğu köşesindeki bölge-

nin adı. Hirkania, M. S. 58 sonrasında, Partuş imparatorluğundan ayrılıp bağımsız bir ülke gibi Roma İmparatorluğuyla ilişki kurduğunda, kaynaklarımızda daha sık geçer. Bağımsızlığı bir asır kadar sürdü. Grek-Latin kaynaklarınca da bilinen Hirkania hükümdarları (*Gev, Godarz*), İran destanında çok önemli bir rol oynarlar.

Hiian Sang: M. S. 628'de, Çin'in başşehrinden yola çıkıp, İç Asya'yı geçerek Hindistan'a giden ve M. S. 645'te geri dönen meşhur Çinli budist hacı. Bu Yolculuk dönüşünde, çok sayıda budizm kitabını ve kutsal eşyayı Çin'e getirdi. İç Asya ülkelerini de ayrıntılı şekilde konu edinen gezi notları, uzun süre, Çinli aydınların pek düşkün oldukları bir okuma kitabıydı; fakat eser, tarihî coğrafya alanında da önemli bir kaynaktır.

Hiungnu: Aslında *Hyono* diye telaffuz edilen, Hunların Asya'daki kavim gruplarının Çince adı. Batılı kaynaklardaki *Hun* şekli de, aynı adın bir varyantıdır; ayrıca çeşitli Hiungnu kökenli grupların adının aynı şekli yansıtan *Çon* ve *Hyon* varyantlarını da buluruz.

Hou Han-şu: M. S. V. asrın ilk yarısında hazırlanmış, Han hanedanlık kitabının daha sonraki bölümlerini (M. S. 25-220) konu edinen hanedan tarihi.

Hua: Aslen *Uar* adını yansıtan, yani muhtemelen, Heftalit Uar-Hunların bir kavim grubunu ifade eden, Heftalitlerin M. S. VI. asır kaynaklarındaki bir başka Çince adı.

Hukie: (Vukie): Han-şu'nun raporlarında, Çungarya Kapu ve Tarbagatay dağları çevresinde yaşadığı bildirilen ve Hiungnu başbuğu Çiçi'nin batı akınları sırasında anılan bir halk adı.

Hulm: Bugünkü Belh ve Kunduz arasında bulunan Kuzey Afganistan'ın eski bir şehrinin adı.

Hun: bkz. *Hiungnu*

Huo: Bugünkü Kunduz yakınlarında, Heftalit Uar-Hunların Kuzey Afganistan'daki başşehri. Çince *Huo* adı, bir aslî *Uar*'ı yansıtır. Heftalit baş şehrinin adı, Heftalitlerin bir yönetici kavminin adıyla aynıydı.

Hvarezm: (Horezm): Amu Derya deltası çevresinde, Aral gölünün güneyinde, eski Fars hükümdarları olan Arşakid ve Sasânîler çağında, İranî bir dil konuşan halkın ülkesi.

Hvatay-name: bkz. *İran destanı*

Isaac Antiochenus: M. S. V. asır Süryani kilise yazıcısı; şiir şeklinde hitabet eserlerinin (Homilialar) hazırlayıcısı.

Jaxartes: Sir Derya'nın İranî adının Grek-Latin kaynaklarda muhafaza edilmiş şekli. Aslî anlamı: "İnci (ırmağı)".

Johannes Antiochenus: Bize, ancak parçalar halinde ulaştan, M. S. VII. asırdan Grekçe dünya kroniğinin hazırlayıcısı.

Kaçag İskitler: Kangkü ülkesi sakinlerinin Grek kayıtlarındaki Soğdca adı.

Kafkasyalı Hunlar: Derbent'in kuzeyinde, Karadeniz kıyılarındaki Hun kavim kalıntılarının ülkesi. Bu bölge, M. S. 567'den sonra Batı Türk (Hazar) egemenliği altına girdi; fakat Ermenice kaynaklarımız, M. S. VII. ve VIII. asırlardaki Arap-Hazar savaşları devrinde bile Hunlar ülkesinden söz ederler.

Kangha: Kangkü ülkesinin Avesta'daki adı. Bkz. *Kangkü*.

Kangkü: Sir Derya'nın orta havzası yakınlarında, Talas ve Çu ırmağı çevresinde, İli vadisinin batısındaki göçerlerin ülkesi. İran kaynaklarında, önce *Kangha* (Avesta'da), daha sonra ise *Kang* şeklinde geçer. İran Destanında Kang adı, Turanlı göçerlerin başşehrini ifade etmişti. Batı Türklerinin egemenliği çağın-

da, bu adın Türkçe şekli **K(e)ngü** idi. Kaynaklarımızda, bunlar dışında, aynı adın **Küngü** ve **Kungi** varyantları da kalmıştır. Kang ülkesinin sakinleri Asiler idi.

Kaoçö (Kaokü): Anlamı “yüksek araba” olan, Tingling (Tielö) kavimlerinin Çince adı.Bkz. **Tingling**.

Kavad: Sasanî çağının en büyük Fars kralı (M. S. 488-531).

Kengü-Tarban: Türk runik yazıtlarında geçen coğrafi ad; daha sonraları **Otrar (Tarband)** adını taşıyan, Sir Derya'nın orta havzası yakınında bir şehir adı. Kuzey İran'daki geleneğe göre, bir bölgenin adını, o bölgenin şehirleri de ikinci bir ad olarak (burada: **Kengü, Küngü** adını) kullanabiliyorlardı. İkili adlandırma bu yüzdendir. Sovyet arkeologlar, Otrar'ın yıkıntılarını, Aris ırmağı deltasına yakın bir yerde, Sir Derya yanında buldular.

Keyanîler: İran destanı ve Avesta'ya göre, en eski zamanlardan ve eski mitolojik devirlerden başlayarak Zerdüş't devrine kadar hükümran olmuş İran'ın eski destanî kralları. Bu adın eski Farsçadaki şekli **Kavi** idi. Son zamanlarda, bu adın Soğdca varyantı da ortaya çıkmıştır. Eski Kavi adının Yeni Farsça şekli **Key**, çokluk şekli **Keyan**'dır. Sasanî hükümdarları devrinde, M. S. VI-VII. asırlarda, eski Keyani krallarının adlarını kullanmak, Fars hükümdar ailelerinde moda olmuştu.

Kidaritler: Doğu Toharistan kökenli bir hanedan. Kuşan yönetici ailesinin vârisleri. Hanedanın kurucusu **Kidara**, M. S. 350'lerde Doğu Toharistan'dan Belh'e, yeni başşehir taşındı. Farslar, Kidarit egemenliğini, M. S. 468'de Belh'i ele geçirdiklerinde sona erdirdiler.

Kimmer: Güney Rusya'da, M. Ö. XII. -VIII. asırlarda, **Trak-Frig** dil grubuna bağlı Hint-Avrupalı göçer halk.

Kolch: Büyük İskender'in doğu akınları sırasında, Harezmi dolaylarındaki bir ülkenin adı. Bizanslı yazıcı *Theophylaktos Simokattes*'in kaydettiği bu adı, Türk İmparatorluğunun kuruluş devrinde de buluyoruz. Kolch adı, muhtemelen, Choalitler ülkesinin adıyla aynıydı. Bkz. *Choalita*.

Kuali: Çin kaynaklarına göre, Harezmi'nin başka bir adı. Muhtemelen, Bizans kaynaklarında Choalita şeklinde geçen halkın Sir Derya yakınında bulunan ülkesini ifade etmişti. Bkz. *Choalita*.

Küçük Yüeci: M. Ö. II. asırda, halkların batıya göçleri sırasında, diğer kavimlerle birlikte batıya değil, Kuzeydoğu Tibet vadisine ve Kuku-nor çevresine göçmüş bir Yüeci kolu. Çinliler, M. S. VI. asırda, eski Küçük Yüeci adını tekrar kullanmaya başladılar. Bu durumda ise, M. S. IV. asır ortasından sonra Kudara'nın Büyük Yüeci başbuğunun oğluyla Kuzey Afganistan'dan Kuzeybatı Hindistan'a taşınan Yüeciler için, Küçük Yüeci adını kullanmış oldular.

Kungyü: Küngü şehrinin Hiüan Çang'ın gezi notlarındaki adı. Bu ad, eski Kangkü'nün daha yeni varyantlarından biridir. Bkz. *Kangkü, Kengü-Tarban*.

Kuzey Vuyi: M. S. III. asırda, *Vey-lio*'ya göre, Güney Kazakistan'da, Kara-tav'ın kuzey komşusu bir ülke adı.

Kuzulakadphişeş: M. S. I. asırda, Kuzey Afganistan'da ve çevre bölgelerde Kuşan hanedanının hakimiyetini kuran Yüeci başbuğunun adı.

Kuşan: Yüecilerin (Toharlar) batı göçlerinden sonra, M. S. I. -III. asırlarda, Kuzey Afganistan'da ve Kuzeybatı Hindistan'da egemen olmuş Toharistanlı hanedan adı. Farslar, M. S. III. asır ortasında, hükümranlıklarına son verdiler.

Kurguz: M. Ö. I. asırda İrtiş'in aşağı havzası çevresinde yaşamış, daha sonra ise, Yenisey'in aşağı havzasında bulunan Minusinsk bölgesine taşınmış göçer halk.

Liang Çi-kung-tu: Liang hanedanının sarayına ulaşan barbar elçilerinin resimlerinin ve bu resimleri açıklayıcı notların yer aldığı resimli bir kitabın adı. Bu kitabı, M. S. VI. asırda, daha sonra *Yüan* adıyla **Liang** kralı olan bir Çinli yönetici hazırlamıştır. Bu kayıtları, Liang hanedan yıllıklarının batı halklarıyla ilgili bölümlerinde de kullanmışlardır.

Liang-şu: M. S. VI. -VII. asırda hazırlanmış, Güney Çinli Liang hanedanını konu edinen tarih kitabı.

Liao (Liu): bkz. *Yen, Yensay*.

Maes Titianos: Adamları, M. S. 100 dolaylarında, İç Asya'yı batıdan geçerek Çin'e giden kervan yolu üzerindeki ülkeleri keşfeden Makedonyalı tüccar. Onun kayıtlarını, **Marinos**, büyük coğrafi eserinde kullanmıştır. **Ptolemaios**, İç Asya ülkeleriyle ilgili verileri, haritası için bu kaynaktan almıştır.

Mar Mu'avin: Kuzey Mezopotamya'daki Süryani bölgesinde Singara ve Dura Europos çevresinde, Sasanî hükümdarı II. Şapur (M. S. 310-379) devrinde görev yapmış Fars komutan. sonra Hristiyan rahibi olmuştur.

Marinos (Tyrosi Marinos): Matematik temellere dayalı coğrafya eseri, Ptolemaios Coğrafyası'nın biricik ve en önemli kaynağı olan Grek coğrafya bilgini. Marinos'un M. S. 110 civarında yazdığı eseri, maalesef bize aslı şekliyle ulaşmamıştır.

Massaget: Achaimenida çağında, Avrasya bozkırının orta kısmında, Kazak bozkırlarında yaşamış, büyük, İranî dilli göçer kavim grubu. Massagetlerin adını, Grek-Latin ve Ermeni yazıcılar, daha sonraları, kendi çağlarının göçer halklarını ifade etmek için de genişletilmiş bir anlamda kullandılar.

Menandros: M. S. VI. asır sonunda yaşamış Bizanslı tarih yazıcısı. Eseri, ancak parçalar halinde ulaşmıştır. Bu parçalar, Bizanslılar'ın bozkır halklarıyla, yani Avarlar ve Türklerle ilişkilerinin yanı sıra, Bizanslılar ile barbar halkların birbirine gönderdikleri elçilik heyetleri konusunda da ayrıntılı bilgi vermektedir. Ayrıca bu parçalarda, elçilerin not defterlerindeki bilgiler de kayıtlıdır.

Nişibiş: M. S. 363'ten beri Farslara ait olan, Kuzey Mezopotamya'daki Süryani yerleşim bölgesi.

Ogur: Bazı grupları, M. S. 463'te Avrupa'ya ulaşmış olan ve birçok kavimden oluşan göçer halk. **Onogurları**, kaynaklar, **Onogur-Bulgar** adıyla da zikrederler. Çin kaynaklarına göre, büyük kavim gruplarının başı olduğu Ogurların adı, **Tielö** idi. Bu kavimler birliğinin doğu kavimleri, Orhon'daki Türk İmparatorluğu'nun kuzeyinde, Altaylar'dan Baykal gölüne ve Mançurya'ya kadar yayılmış olan bölgede yerleşmişlerdi. M. S. 600'lerde hazırlanmış Çin kavim kütüklerine göre, Tielölerin orta grupları, Soğdiya'nın kuzeyine, yani Sir Derya yakınlarına; batı grupları ise, Bizans İmparatorluğu'nun Karadeniz eyaletlerinin doğu komşuluğuna, Kafkasya'nın kuzeyine yerleşmişlerdi. Doğu Tielö grupları içinde en önemli rolü, **Tokuz Oğuz** ve dokuz kavimden oluşan **Uygur** kavimler birliği oynadı. Bizans ve Çin kaynaklarına göre, Tielölerin batı kavim grupları, **Ogur** kavimleriydi ve yine bu kaynaklara göre, **Oğuz** ve **Ogur** kavimleri, çok eski ve çok büyük bir bölgeye yerleşmiş kavim grubunun doğu ve batı kollarını oluşturuyorlardı; doğu kolu **Oğuz**, batı kolu **Ogur** idi.

Onogur: **Ogur** halklarının, daha sonraları, adlarını **Macar** ve **Ugor** (**Vogul** ve **Ostyak**) halklarının de kullandıkları bir kavim grubu. Macarlığın Onogur adı, İslavca aracılığıyla batıya da (**Ongri**, **Ugri**, **Hongrois**, **Ungar**, vb.; Ugor halklarının Rusça

adı: *Yugri*) yayıldı. Onogur Bulgarlarının üç kolundan birincisi, Kafkasya önlerinde, Kuban çevresinde; ikincisi, Volga'nın orta havzasının doğusunda, Kazan çevresinde; üçüncüsü ise, Tuna'nın güneyinde, bugünkü Bulgaristan bölgesinde yerleşmişlerdi. *Volga Onogur-Bulgarları*, başta *Fin-Ogur*lar olmak üzere, komşu halklar üzerinde hakimiyet kurdular.

Orosius: M. S. 418'den sonra ölmüş, İspanyol kökenli, Latince yazmış kilise yazıcısı; yaygın olarak kullanılmış olan bir dünya tarihi özetinin hazırlayıcısı.

Orta Farsça: Arşakid ve Sasanî çağlarındaki Farsça.

Orta İranî Diller: İranî dil ailesine bağlı, birbirleriyle yakın akrabalık gösteren diller: Orta Fars, Partuş, Soğd, Harezmi, Baktriya dilleri. Bu dillerin tarihleri, Arşakid ve Sasanî çağlarına rastlamaktadır.

Oset: Kafkasya sırtlarının orta bölümünün kuzey ve güneyinde yaşayan, eski Alan diline benzer bir İranî dil konuşan Kafkasya halkı. Ülkenin Gürcüce adı: *Ovs-ethi*; anlamı: "Os ülkesi". bkz. *Asi*, *As*.

Otrar: bkz. *Kengü-Tarban*.

Oxus: Amu Derya'nın Grek-Latin adı. Bu ad, ırmağın aşağı havzasının İranca adına (*Vahş'a*) bağlıdır.

Partuşlar: Dilleri Farslarınkine (Orta İranî diller) yakın olan Kuzeydoğu İranlı kavim. M. Ö. III. asır ortasından sonraki yönetici ailesi, *Arşakid* hanedanıydı. (bkz. *Aparn*).

Pasiani (*Pasianlar*): Strabon'un coğrafî eserinde, Soğdiya ile Baktriya'yı işgal eden bir göçer halkın adı. Adın daha doğru biçimi için bkz. *Asiani*.

Pey-şi: Birçok Kuzey Çinli hanedan yıllığından yararlanıla-

rak, M. S. VII. asırda hazırlanmış Çin hanedanlık kitabı. Batı Türkistan ülkeleri hakkında önemli kayıtları kapsamaktadır.

Pişiyan: Zoroastrianların “ölümsüz” başkanlarından biri. İranlıların inancına göre, **Kang**'ın başşehrinde inzivaya çekilmiştir ve orada da gizli bir yerde **Meşşiaşlar**ın gelişini beklemektedir.

Pontus (Euxinus): Karadeniz'in Grek-Latin adı.

Priskos: Maximinos'un elçilik heyetiyle, yazıcılık göreviyle Attila'nın sarayına da gelen Bizanslı tarih yazıcısı. Bize ancak parçalar halinde kalan eserini, muhtemelen, M. S. 472 yılında bitirmiştir. Bizanslı yazıcıların çoğu gibi, Priskos da, barbar halklarla ilgili kayıtlarda, Heredotos'tan kaynaklanan eski edebî örnekleri kullanır.

Prokopios: M. S. VI. asrın ilk yarısında birçok tarihî eser hazırlayan, Bizanslı tarih yazıcısı. Kuzeydeki göçer halklar (Bulgarlar, Heftalitler, Sävirliler, Hunlar) hakkında da sayısız bilgiler verir. Bu çalışmalarında, o da, zaman zaman eski edebî örnekleri kullanır.

Pseudo-Avar: bkz. “**Sahte**” Avar.

Ptolemaios: M. S. II. asırda yaşamış olan, İskenderiyeli Grek matematikçi, astrolog ve coğrafya bilgini. Büyük İskenderin akınlarından sonra yaygınlık kazanan antik coğrafya verilerini de astronomik temelde, yer küresi geometriği olarak düşünülen uzunluğuna ve genişliğine dairelerle bölünmüş haritanın hazırlayıcısı.

Sahte Avar: Bizanslı tarih yazıcısı Theophylaktos Simokates, M. S. 557'de Avrupa'ya ulaşan Avarların, gerçekte Ogor kökenli halklar olduklarını ve bu yüzden, haksız yere, başka halkları yanıltmak amacıyla, ürkütücü bir şöhrete sahip Asyalı

Avarların adını alıp kullandıklarını ortaya atar. Antik literatürde sık sık kaydedilmiş, başka yazarların başka halklarla ilgili olarak, Avar çağından asırlar önce de anlattıkları bu folklorik hikaye, bugün artık bilinen bir konudur; yani aslında, Avrupa'ya gelen Avarları, "Sahte" Avarlar saymak için hiçbir kanıt yoktur. Avar adının kaynaklarımızda da sık sık geçen bir başka şekli *Uar*'dır.

Saka: Kazak bozkırlarında, Pamir ve Tiyenşan vadilerinde ve Doğu İran'da yaşamış olan, İranî dilli göçer halk. Kazakistanlı Sakalar, Achaimenida çağından sonra bozkırdan sürüldüler; Pamir dolaylarındaki Sakalar ise, bin yıl sonra da asıl yerleşim bölgelerinin yakınlarında yaşadılar. M. S. ilk bin yıl boyunca da, Tarım havzasının güney kısmının sakinleri Saka dilli idiler.

Sakarauka: Grek-Latin kaynaklarının, Toharların M. Ö. II. asırdaki batıya göçleriyle ilgili olarak zikrettikleri *Saka* kavmi.

Sakastan (Segestan, Seistan, Sistan): Eski Saka ahalisi ile Güneybatı Afganistan ülkesi. Kendisinde, tarihî Gondopherres'in özelliklerini de taşıyan, İran destanının büyük kahramanı Rüstem de bu ülkeden çıkmıştır. İran destanına göre, M. S. I. asırda, Oxus üzerinden gelen göçerler, *Sakarauklar* ve *Toharlar*, *Kangkü* (*Kang*) sakinleri veya "*Turanlılar*," daha sonraki asırlar boyunca da İran'ın göçer düşmanları olarak kaldılar. M. S. I. ve II. asırlarda, İranlıların, özellikle de Hirkaniyalıların (Gev ve Godarz ailesi) ve Sakastanlı Saka-Pehlevi hükümdarların (Gondopherres ve ailesinin) göçer akınlarını püskürtme görevini yüklenmeleri gerekmişti.

Saragur: Büyük bölümü Ogur kavimleriyle birlikte, M. S. 463'te Avrupa'ya ulaşan Ogur halkı. M. S. 466'da, Saragurlar, Kafkasya'nın tek geçidinden geçerek Ermenistan, İberya ve

Fars ülkesine karşı büyük bir akın düzenlediler. M. S. V. asır sonrasında, kaynaklarımızda, Saragurlardan pek söz edilmez.

Sarmat: İskit kavimler birliğinin nihaî yıkılışından sonra, Güneydoğu Avrupa'da ve Volga'nın doğusunda kalan topraklarda yaşamış olan büyük İranî kavim grubunun adı.

Sasanîler: Arşakidlerden sonra, M. S. 224-632 arasında hükümran olmuş Fars hanedanı.

Savir (Sabir): M. S. 508 civarında, Onogur-Bulgarların ardından Avrupa'ya ulaşan göçer halk. Savir yerleşim bölgesi, Hazar bölgesinin merkez kısmında, Volga ağzı ile Kafkasya'nın doğu uzantısı arasındaydı. Verilerimize göre, *Balangar*lar ve *Semender*ler de onların kavimleri arasında yer alıyordu. Savirler, M. S. 567'de, Batı Türk egemenliği altına girdiler ve Ugorlarla birlikte, daha sonraları Batı Türk hakimiyeti altında kurulan Hazar kavimler birliğinin çekirdeğini oluşturdular.

Semender: Hazar ülkesinde kavim ve dağ adı. Kaynaklarımızda, Semender kavminden, Balangar ile birlikte, M. S. VI. asır ortasında söz edilir. Bu iki kavmin adını taşıyan dağlar, eski Savir bölgesinin en önemli yerleşim bölgesi olduğu için, bu iki kavmi, Savirlerin en önemli kavimleri olarak görmemiz gerekir.

Sienpi: Bazı kavimleri, başka göçer halkların kavimleriyle birleşerek, özellikle Hiungnu hakimiyetinin sona ermesiyle, M. S. II-IV. asırlar boyunca, Gobi çölü çevresinde ve Çin'in kuzey sınır bölgesinde önemli bir rol oynamış, Doğu Moğolistanlı göçer halk. Bir çok Kuzey Çin hanedanının kuruluşu da, Sienpilerin adıyla bağlantılıdır.

Sin Tang-şu: Tang hanedanı (M. S. 618-906) yıllığının XI. asırdan kalma ikinci nüshası.

Sin-şu: Sin hanedanı (M. S. 265-419) tarihinden söz eden,

M. S. VII. asırda hazırlanmış Çin hanedan tarihi.

Sir Derya: Batı Türkistan'ın Aral gölüne dökülen büyük ırmağı. Sir Derya'nın aşağı havzasından kuzeye doğru uzanan şehirler dizisi, bazen Harezm'e, bazen de Soğdiya'ya bağlı kalmış, ayrıca bozkırın göçerlerine de yurt olmuştur. Bu şehirler, daha sonra, islamın bozkıra yönelen misyonerlerinin ve ticaretin merkezleri oldular.

Soğd: Kaynaklarımızın eski Fars yazıtları çağından başlayarak bilgi verdikleri İranî halk. Yerleşim bölgeleri, Sir Derya ile Amu Derya arasında, Semerkand ve Buhara dolaylarında, Zerefşan ırmağı vadisindeydi. Bu bölgeler dışında, Soğdiya'nın kuzeyinde, Fergana'da, Çaç'ta, Sir Derya'nın orta havzası yakınında, Talas ve Çu ırmakları çevresinde de Soğd yerleşim bölgeleri ortaya çıktı. Soğd tüccarlar, kervan yollarıyla Çin'e kadar ulaştılar. Çin'e giden kervan yolunun kıyılarında da Soğd yerleşimleri ortaya çıktı. En son araştırmalardan elde edilen verilere göre, bazı Soğd grupları, İç Asyalı Türklere katıldılar ve kavimler birliğinin tarihinde önemli roller oynadılar.

Strabon: Grek ve aynı zamanda bütün eski çağ dünyasının en büyük coğrafya bilgini (M. Ö. 63-M. S. 19). Büyük bölümü bize kadar ulaşmış olan eseri, Doğu İranla ilgili çok önemli bilgileri de kapsamaktadır.

Sükü: "Onaltı Devlet" çağında, M. S. 397 ve 439 arasında, Sarı ırmağın büyük kıvrımı dolaylarında, bugünkü Kansu'nun doğu kısmında egemen olmuş, Hiungnu kökenli *Pei Liang* hanedanının hükümdarlık ailesinin adı.

Sung Yün: Hui Şeng ve maiyetiyle, M. S. 518'de, Hindistan'a hac için giden Çinli budist hacı. Kuzeybatı Hindistan'da iki yıl geçirdi ve M. S. 522'de Çin'e geri döndü. Yolculuğundan söz eden raporu, bir çok İç Asya ülkesi hakkındaki kayıtları kapsar.

Şahname: bkz. *İran Destanı*.

Şanyü: Hiungnu hükümdarlarının ortak adı; içlerinde en ünlüleri, I. Şapur (M. S. 241-272) ve II. Şapur (M. S. 310-379)'dur.

Şi-ki: En eski zamanlardan M. Ö. 99'a kadar olan devri konu edinen Çince yazılmış ilk tarih eseri. Aslı metin (daha sonraki ilaveler dışında), M. Ö. II. ile I. asırlar arasında hazırlanmıştır.

Tahiya: Çin kaynaklarında *Toharistan*'ın adı.

Talakan: Toharistan'da, Kunduz'un doğusunda yer alan dağların adı.

Talas: Güney Kazakistan'da Cambıl yakınlarında, Kırgız Cumhuriyeti'nin batı sınırı ve Talas ırmağı yanında bir şehir.

Tayi: Çin kaynaklarında, Batı Türkistan bölgesinin adı. Verilere göre, Dahaların Türkmen bozkırlarındaki eski bölgelerine işaret etmekteydi.

Theophanes Byzantios: On ciltten oluşan ve M. S. 566-581 arasındaki Bizans dönemini anlatan kitabın yazarı. Eserden bize ancak bazı bölümler kalmıştır.

Theophylaktos Simokattes: Eserini Bizans kralı Herakleios (M. S. 610-641) zamanında yazmış olan Bizanslı tarih yazıcısı. Eserlerinde, sık sık, eski tarih yazıcılarını örnek alan Bizanslı tarih yazıcılarındandır. Yazdıklarına, eski edebî anonim metinler ve unsurlar karıştırdığı için, kendi çağıyla ilgili olan bilgilerinin incelenmesi ve kullanımını bile büyük ölçüde zorlaştırır.

Tielö: bkz. *Ogur*

Tingling: Hiungnular döneminde, Hiungnuların kuzeyine yerleşmiş olan, büyük Güneybatı Sibirya kavimler birliğinin

adı. Batıdaki kavimleri, İrtiş ırmağı çevresinde yaşadılar. M. S. IV. asırdaki İç Asya halk göçleri sırasında, Tinglinglerin batı kavimleri, Güney Kazakistan'a; ortada bölgedeki kavim grupları Altay ve Tiyenşan çevresine; doğudaki grupları ise, Çin sınır bölgesine göçtüler. Daha yeni araştırmalara göre, Tingling adı, Çin kaynaklarında sonradan ortaya çıkan Tielö adının ilk şekliydi. Bkz. *Tielö*.

Tohar: Çinlilerin Yüeci adıyla zikrettikleri, Hint-Avrupalı (ama İranî olmayan) bir dil konuşan halk. Çin'in kuzeybatı komşuluğundan, M. Ö. II. asırda, batıya, Amu Derya çevresine göçtüler. Arap-Fars kaynakları, Yeni yerleşim bölgelerinin Amu Derya'nın güneyinde kalan bölümünü, Kuzey Afganistan'daki Talakan, Kunduz ve Belh çevresini, Toharistan olarak adlandırdı. Bkz. *Yüeci*.

Toharistan: Bkz. *Tohar*.

Trogus (Pompeius Trogus): Augustus (M. Ö. 42-M. S. 14) döneminde yaşamış olan ve 44 kitaptan oluşan eserinde dünya tarihini özetleyen tarihçi. Tarihî eseri Roma'yla sona erer. Biz, eseri, ancak Justinus'un M. S. II. asırdaki kopyasıyla bilmekteyiz.

Tuhsi: Bkz. *Duhs*

Tung-tien: *Tu Yu*'nun M. S. 801'de hazırlanmış ve kaybolmuş ansiklopedik tarihî eseri. Aralarında Vey-şu'nun batı ülkelerini konu edinen kayıp bölümlerinin de yer aldığı eser, eski eserlerden derlenmiştir.

Turan: Eski İran tarihinin epik ve mitolojik düşmanı. Coğrafi konumunu, eski kaynaklar, tam olarak belirtmezler. Daha sonraki devirde ise, bu ad, açık bir biçimde, göçerlerin Amu Derya ötesindeki ülkelerini ifade eder. Türk çağında Farslar, Tu-

ran adını, aynı telaffuzlu, fakat farklı kökenli Türk adıyla birleştirdiler. Turan'ın başşehri, Part ve Sasanî çağında, Sir Derya yakınındaki Kang şehriydi (bkz. *Kangkü*). Bu durum, İranlıların gözünde, daha çok erken dönemlerde bile Turan'ın, bozkır göçerlerinin ülkesiyle aynı olduğunu gösterir. Bu noktada, aynı adın, İran tarihinin en erken devirlerinde adı tam olarak Turan olan Güney Afganistan'daki bir bölgeyi ifade etmiş olabileceği konusu ortaya çıkar. Türkler, İran destanıyla tanıştıklarında, kendilerini Turan halkı saydılar ve kendilerini, gururla, Turan kralı Efrasyab'ın torunları olarak gördüler.

Türk: M. S. 555'te, İç Asya'nın daha önceki beylerinin, Yuan Yuanların (Avarların) hakimiyetine kesin olarak son veren İç Asyalı büyük kavimler birliği. Türkler, M. S. 557'lerde Hef-talitleri yendikten sonra, hakimiyetlerini, kısa zamanda, Gobi çölü çevresi, Çin sınır bölgesi ve Amu Derya arasında bütün İç Asya'ya ve Batı Türkistan'a yaydılar. M. S. 567'de, batıya doğru yayılarak Volgayı da geçtiler ve Ogurlar ve Hazar denizinin batı kıyılarında yaşayan Savirlerle Hazar kavimler birliğini kurdular. M. S. 581'de, o zamana kadar, bir kağan (doğu kavimleri) ile bir yabgu-kağan (batı kavimleri) yönetiminde, doğu (kuzey) ve batı kavim grupları halinde bulunan Türk İmparatorluğu, doğu ve batı diye ikiye ayrıldı. Doğu Türkleri, Gobi çölü çevresindeki bölgelerde, Batı Türkleri ise, İli ırmağı vadisi ile Kafkasya arasında egemen oldular. Hazar ülkesi, Batı Türkistan ve Afganistan, Batı Türk bölgesine bağlıydı. M. S. 630'da, Çinliler, Doğu Türk kavimleri, yirmi yıl sonra da Batı Türk kavimleri üzerinde hakimiyet kurdular. M. S. 680'i izleyen yıllar sırasında ise, hem Doğu Türk hem de Batı Türk kavimleri tekrar bağımsızlıklarını kazandılar. Doğu Türkleri, M. S. 744'e, Uygur İmparatorluğunun kuruluşuna kadar İç Asya'nın egemenliğini ellerinde tuttular. Batı Türklerinin hakimiyetine, M. S. 766'da, Uygurların müttefiki olan Karluklar son verdiler.

Uar-Hun: Çinlilerin Yuan-Yuan adını verdikleri, eski Hiungnu (Hyon, Çon) ve kökeni bilinmeyen Uar (Avar) unsurlarından, M. S. IV. asırda oluşan kavimler birliği. (bkz. *Avar, Yuan-Yuan*).

Varvaliz: Kuzey Afganistan'da, bugünkü Kunduz çevresindeki Uar-Hunların başşehri.

Ven-Çeng: Kuzey Vey kralı (M. S. 452-465).

Vey-lîo: Kaybolmuş Çince tarih. Yazıcısı, M. S. 235 civarındaki durumları kaydetmiş ve bize, M. S. IV. asırda yaşamış başka bir tarih yazıcısının eserindeki notlar biçiminde ulaştırmıştır.

Vey-şu: Kuzeydeki Vey hanedanı tarihinden söz eden Çince hanedan tarihi. Asıl metin, M. S. VI. asırda hazırlanmıştır. Batı ülkelerinden söz eden, kayıp bölümünü daha sonra Pey-şi'ye yerleştirdiler. Bkz. *Pey-şi*.

Viştaspa : (Key Viştasp): Kral Keyanî, İran dinî geleneğinde ve İran destanındaki bir Zerdüşt papazıdır. İlk oğlu İsfendiyar, İran destanının büyük kahramanıdır; ikinci oğlu Pişiyotan, destanda ve İran dinî geleneğinde Meşşiaş idi. Yeni Farsça kaynaklarda, Viştaspa adının daha yeni şekli: *Guştasp*. Bkz. *Pişiyotan*.

Vusun: Çin kaynaklarında, daha önceleri Tiyenşan'ın doğu uçlarında, Barköl gölü çevresinde oturdukları ileri sürülen, Tiyenşan'ın batı kısmında, Kuça'nın kuzeyindeki vadilerde yaşayan halkın adı. Vusunları, M. Ö. II. asırdaki Tohar göçü nedeniyle anan kaynaklarımız, daha sonraları, M. S. 91'de, Hiungnu kökenli Yüepan kavminin, Vusun bölgesinin kuzey kısmına yerleştiği Kangkü ve Vusun savaşlarını bildirirler.

İlie: İli ırmağı çevresinde, M. Ö. I. asır ve sonrasında bir devlet adı.

İran Destanı: Bazı bölümleri daha Zerdüşt çağında ve eski Fars devirlerinde de var olmuş, daha sonra Partuş çağında yeni epizotlarla genişlemiş, çok yaygın destanımsı eser. İran destanının yazılı özeti, **Hatayname** adıyla, Orta Fars dilinde ve Sasanî çağında ortaya çıktı. Daha sonra, Müslüman işgali sırasında Arapça ve M. S. X. asırda da Yeni Farsça kaynaklar, bu metinden kopyalar çıkardılar. Son olarak da Fırdevsi, Hataynamelerin tam bir Yeni Farsça kopyasını, dünya edebiyatının en yaygın ve ünlü destanı olan **Şahname**'yi hazırladı.

İskit: Kimmerlerin ardından, M. Ö. VIII. ve III. asırlar arasında Güneydoğu Avrupa bozkırlarını elinde tutmuş, İranî dil konuşan büyük göçer kavim grubu.

İslam: Hz. Muhammed'in vaazlarından doğan, "(Allah'ın isteğine) boyun eğmek, itaat etmek" anlamlı Arapça kelime. Bu din mensuplarının kendilerini ifade etmek için kullandıkları **müslim** kelimesi de bu kelimeyle ilgilidir.

İzmaelitler: Arapların İncil'deki eski atası İsmail'in adından gelme ve müslümanların batıda kullanılmış adlarından biri.

Yas: bkz. **As, Asi**

Yen: Emba ırmağı aşağı havzası çevresinde, Ural dağlarının güney uzantılarında bir göçer ülkesi. Yen ülkesi, kendisiyle birlikte zikredildiği **Lio** ile beraber, M. Ö. I. asır ve sonrasında kürkleriyle ünlenmişti.

Yensay: M. Ö. II. asır ile M. S. III. asır arasındaki Çin kaynaklarında geçen, Güney Kazakistan'da ve Sir Derya deltası çevresinde yaşayan İranî göçer halk. Yurtları, batıda bulunan **Yen** ve **Liao (Liu)** ülkeleriyle birlikte uzak batıya yayılmıştı ve Karadeniz çevresindeki ülkelerle sınırdaş idi. Bu bölgede, Grek-Latin kaynakları, önce Aors kavimler birliğine işaret ederler.

M. S. 50 sonrasında, her üç devletin ülkesi, Sir Derya delta bölgesinden Don'a ve Kafkaslara kadar yayılan bozkır, Alan kavimlerinin egemenliği altına girer.

Yüan An: Hayat hikayesi olan *Hou Hanşu'* da, M. S. 91. yıl olayları hakkında Hiungnularla ilgili önemli bilgiler veren Çinli yazarı.

Yuan-Yuan: Asyalı Avarların Çincedeki adı. Yuan-Yuan dönemi, M. S. IV. asır sonundan M. S. 555'e kadar sürdü.Bkz: *Avar, Uar-Hyon.*

Yüeçi: Sarı ırmak yakınından M. Ö. II. asırda Kuzey Afganistan'dan Toharistan'a göç eden *Tohar*ların Çince adı.

Yüepan: M. S. I. asır sonunda Tiyenşan dağlarının batı kısımlarına yerleşmiş Hiungnu kökenli kavim grubu. Kaynaklarımız, M. S. V. asır boyunca da onlar hakkında bilgi vermektedir.

Yuval-As: Arap kaynaklarında, M. S. IX. asırda geçen Kafkasya'daki Alanların bir büyük kavminin adı.

Zacharias retor (Pseudo-Zacharias Rhetor): Bir Grek kilise yazarı. Süryanilerin misyonerlik çalışmaları yanında, M. S. VI. asır ortasında yazılmış bir Bizans kaynağına dayanarak göçerlerin ad listeleri ile yeni veriler ortaya koyduğu eserini Süryani diline aktarmıştır.

Zavulistan: Adını Heftalitlerin orada bulunan kavminden alan, Güney Afganistan'da bir bölge.

Zemarchos: Bizans kralı II. Justinos'un (565-578) elçisi. 569 ve 571 yılları arasında Batı Türklerinin Tiyenşan'daki sarayına gitmiştir. Menandros, onun yolculuk notlarından bölümler ortaya koyar ve Süryani kilise tarihçisi Efesli Janos da ondan söz eder.

Zonaras: XII. asırda yaşamış olan Bizanslı tarih yazarı. Tarih el kitabı, dünyanın yaratılışından M. S. 1118'e kadar olan zamanları konu edinmiştir.

Zoroaster: Farsların İslamiyetten önceki dini olan Zoroastrianizmin (Mazdeizm, ateşperestlik) peygamberi. Doğu İran'da, Achaimenidalar dönemi öncesinde, belki M. Ö. VII-VI. asırlarda yaşamıştır.

Kronolojik Tablo

M. Ö. XII-VIII. asır: Kimmerler, bozkırların Güney Rusya bölümünde.

VIII-III. asır: İskitler, Karpatlar ve Sir Derya arasındaki bozkırda; Sakalar, Sir Derya'nın doğusunda, Tanrı Dağları, Pamir ve Sakastan (Doğu İran) bölgelerinde, ayrıca Minusinsk havzasında; Toharlar, Çin'in kuzeybatı sınırlarında.

600 (?): Zoroaster'in Doğu İran'da faaliyet göstermesi; Harezm-liler, güneydeki Merv ve Herat bölgesinde.

550-330: Eski Fars krallığı (Achaimenida hanedanı) devri.

484 öncesi: "Tarih yazıcılığının babası" olan Herodotos göçerlerden bilgi verir.

334-323: Büyük İskender'in Fars ve Hindistan seferi.

III.-M. S. IV.: İskit kavim gruplarından Sarmatların hakimiyeti; Aors kavimleri Sir Derya ile Kafkaslar arasında.

yakl. 250-M. S.yakl. 224: İran'da Part hanedanı (Arşakitler).

206-M. S. 220: Çin'de Han hanedanının hakimiyeti.

III. asır sonu: Hiungnular (Asyalı Hunlar), Gobi Çölü çevresinde imparatorluk kurarlar; Tinglinglerin kuzey kolu, Hiungnuların kuzeyinde Baykal Gölü'nün güney komşuluğunda; Tinglinglerin batı kolu, İrtiş Irmağı çevresinde.

yakl. 174-160: Toharlara karşı Hiungnu saldırısı; Toharların batıya çekilmeleri ve Tanrı Dağları çevresinde, Saka kavimlerini tebaları arasına katmaları; bazı Saka kavimleri Kuzey Hindistan'a giderler.

133-129: Toharlara karşı Vusun saldırısı; Toharlar batıya çekilerek Soğdiya ve Baktriya'yı ele geçirirler.

129 sonu: Çang Kien, Fergana'ya ulaşır.

120 sonrası: Partuş kralı II. Mithridates, Toharlara karşı savaşır.

76: Partuş kralı Sinatrukes ve Sakarauklar.

43-36: Doğu Kangkü'de, Hiungnuların batıdaki ilk yerleşimi; Batıda Çiçi'nin savaşları.

36: Kangkü bölgesinde, Hiungnu hakimiyetinin yok edilişi.

M:S. 10 civarında: I. Kuzulakadphiş, Kuzey Afganistan bölgesinde, Kuşan hanedanını (M. S. yakl. 10-250) kurar.

12-yakl. 38: Partuş kralı III. Artabanos.

18-50 sonrası: Sakastan'da, Gondopherres (Rüstem) hakimiyeti.

30 sonrası: Aors kavimleri arasından Alanlar, idareyi ele geçirir.

yakl. 38-51: Partuş kralı II. Gotarzes.

I. asır ortası: Aslar, Kangkü'nün batısına, Kafkaslar yönünde yayılırlar; Alan bölgelerinde As hakimiyeti.

I. asırın ikinci yarısı: Hirkaniya, Partuşlara karşı bağımsızlık el-

de eder ve Roma ile ilişki kurmak ister; Kuzeybatı Hindistan'da Kuşan baş şehri.

51-yakl. 79: Partuş hükümdarı I. Vologeses.

91: Hiungnuların, Kangkü bölgesine ikinci defa yerleşmeleri.

91-350: Hiungnuların batı kolu, Kangkü bölgesinde (Güney Kazakistan'da, Sir Derya ve İli ırmağı arasında).

100 civarında: Maes Titanos'un tüccarları, Sir Derya çevresini tanırlar.

107-153: Hiungnuların doğu grupları, Tiyeşan şehirleri çevresinde savaşırlar.

İİ. asrın ortası: Ptolemaios Klaudios, coğrafya eserini hazırlar.

yakl. 150-180: Tan Şi-huay, Gobi Çölü çevresinde, Sienpi İmparatorluğunu kurar.

150-IV. asır: İç Asya'da Sienpi hakimiyeti.

yakl. 224-241: I. Erdeşir, İran'da, Sasani hanedanını (yakl. 224-636) kurar.

250 civarında: Sasani hükümdarı I. Şapur (241-272), Kuşan hakimiyetini kırar; batı bölgelerinden söz eden Vey-lio coğrafya kayıtları.

260 civarında: Batı Türkistanlı elçiler, Çin sarayında.

265-417: Kuzey Çin'de Sin hanedanı.

305-435: Batı-İç-Asya ülkeleriyle Çin'in ilişkileri kopar.

310-379: Sasani hükümdarı II. Şapur.

311: Hiungnular, Loyang'ı yakarlar; eski Soğd mektuplarının ortaya çıkışı.

IV. asrın başı: Uar-Hun (Yuan Yuan) kavimler birliği güçlenir.

350 civarında: Uar-Hunların batıya ilk akını, Hiungnuları Kan-gü'den sürmeleri.

350-460: Tielö (ogur) kavimleri, Kazak bozkırının güney bö-lümlerinde, Hiungnuların yerinde.

350-358: II. Şapur'un Chionitalarla savaşları.

360 civarında: Uar-Hunlar (Hyonlar, Çonlar, Chionitalar), Soğ-diya ve Doğu Toharistan'ı işgal ederler; Kuşanlar (Kidaritler), onların önünden, Batı Toharistan'a (Belh) ve Kuzeybatı Hindis-tan'a (Puruşapura) giderler.

370: Hunlar, Volga'yı geçerek, Alanlara saldırırlar ve Avru-pa'daki büyük halk göçlerini başlatırlar.

370-yakl. 470: Hunların Avrupa'daki rollerinin devri.

385-534: Çin'de Kuzey Vey hanedanı.

421-439: Sasani hükümdarı V. Behram (Gur).

427: Behram Gur, Hunları yener.

435-439: Çin ve batı ülkeleri arasındaki yollar tekrar açılır.

436-452: Baktriyalı (Kidarit) tüccarların Çin'i ziyaretleri.

439-452: Sasani hükümdarı II. Yezdigerd.

444: Kuzey Mezopotamyalı Kadişler (Hunlar, Chionitler), Batı Fars sınırında geçen savaşlarda rol alırlar.

448: Çinli Vey hükümdarı, Tiyenşan'daki Hun kökenli Yüepan halkıyla ittifak kurar.

453: Attila'nın ölümü.

455: Skandagupta, ilk Hindistan seferinde, Hunları tekrar yener.

457: Soğd elçileri Çin'de.

457: Soğdialı göçer başbuğunun elçileri Çin'de.

459-474: Sasani hükümdarı Peroz.

yakl. 460: Hunlar (Hyonlar) Gandhara'da.

460 civarı: Yuan-Yuan (Avar, Uar-Hun) kavimlerinin batıya, Tiyenşan çevresine ikinci yayılışları; Batı Tiyenşanlı (İli çevresindeki) Savirler, Uar-Hunların önünden Güney Kazakistan'a giderler ve oradan Tielö (Ogur) kavimlerini sürerler.

467: Farslar, Kidarit hakimiyetine kesin olarak son verirler ve Belh'i alırlar.

467: Kuzey Afganistan'daki Uar-Hunların Heftalit hanedanı (467-557).

488-531: Sasani hükümdarı Kavad.

496: Kavad, Heftalit Kadişlere sığınır.

506 civarı: Savirler, Avrupa'ya, Hazar Denizi'nin batı kısmı çevresine taşınırlar.

506-557: Kafkasya'nın kuzeyinde, Savir hakimiyeti.

516: Heftalit elçileri, Güney Çinli Liang hükümdarın sarayında.

518-522: Sung Yün, budist rahipler ve arkadaşlarının Gandhara'ya yolculukları.

531-579: Sasani hükümdarı Husrev Anuşirvan.

546: Türkler, Tielö kavimlerini yenerler.

552-555: Türkler, Yuan-Yuan hakimiyetine nihaî olarak son verirler.

552-630: Birinci Doğu Türk İmparatorluğu devri.

557-561 öncesi: Türkler ve Farslar, Heftalit İmparatorluğuna son verirler

557 sonu: Uar-Hunlar, Kafkaslar'a ulaşırlar; Bizansla ittifak kurarlar ve Ogurlar ile başka halkları yenerler

561 civarı: Avarlar, Aşağı Tuna çevresine ulaşırlar.

563: Kızıl Hunların (Heftalitlerin) İskil kavmi, Bizans'a ilk elçilik heyetini gönderir.

565 sonbaharı: Kızıl Hunların ikinci elçilik heyeti Bizans'ta.

567-963: Doğu Avrupa'da Hazar (Batı Türk) İmparatorluğu.

569-571: Zemarchos ve arkadaşları, Batı Türklerine elçi olarak giderler.

581-618: Çin'de Suy hanedanı.

581-582: Türklerde iç savaşlar.

582-656: İlk Batı Türk İmparatorluğu devri.

589: Fars soylusu Behram Çobin, Heftalitleri yener ve batıya akın eden Doğu Türk kağanını okuyla öldürür.

598: Türk kağanının kral Maurikos'a mektubu.

603: Tielö kavimleri (batıda: Ogurlar), Türklere (Hazarlara) baş kaldırırlar.

603 sonrası: Kuban çevresinde Onogur-Bulgar İmparatorluğunun kuruluşu.

618-907: Çin'de Tang haneda

629-644: Hiüan Sang'ın Hindistan'a hac yolculuğu ve Çin'e dönüşü.

630 civarı: Çinliler, Doğu Türklerini boyunduruk altına alır.

630 civarı: Orta Farsça Hataynamelerin derlenmeleri.

650 civarı: Hazarlar, Onogur İmparatorluğu'na kesin olarak son verdiler.

660: Çinliler, boyun eğmiş Batı Türkistan bölgesinin idarî bölünmesiyle ilgili plan hazırlarlar.

680-744: İkinci Doğu Türk İmparatorluğu.

680-766: İkinci Batı Türk İmparatorluğu.

680: Onogur-Bulgar kavimlerinin bir kısmı bugünkü Bulgaristan'a taşınır.

723 öncesi: Mug Dağında bulunan Soğd yazıtlarının yazılışı.

744: Uygur ve Oğuz kavimleri, Basmillerle birlikte, İkinci Doğu Türk İmparatorluğunu yıkarlar.

766: Karluklar ve Uygurlar, Batı Türk İmparatorluğunu yıkarlar.

IX. asır: Macarlar, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırda.

X. asır: Firdevsi ve Şehname'nin doğuşu.

X-XI. asır: İslamî coğrafya kaynaklarının ortaya çıkışları.